

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Ιστορία και Διδακτική της Ιστορίας»

Ειρήνη Α. Διομήτσα

Α.Μ. 213554

ΘΕΜΑ:

«Ο κοινοβουλευτικός Ηλίας Ηλιού: 1964-1967»

Επιβλέπων: Καθηγητής Χ. Μπαμπούνης

Συνεπιβλέποντες: Καθηγητής Δ. Δασκαλάκης

Επίκουρος Καθηγητής Ν. Αναστασόπουλος

Αθήνα 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Ηλίας Φ. Ηλιού. Το ιστορικό υπόβαθρο και πλαίσιο αναφοράς:	
Το πρόσωπο και η εποχή του	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Σύνοδος Α: 19 Μαρτίου 1964 - 10 Ιουλίου 1964	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
Ειδική Επιτροπή Άρθρου 35 του Συντάγματος: 14 Ιουλίου 1964 - 7 Νοεμβρίου 1964.....	72
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
Σύνοδος Β: 14 Νοεμβρίου 1964 - 25 Ιουνίου 1965	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	
Ειδική Επιτροπή Άρθρου 35 του Συντάγματος: 1 Ιουλίου 1965 - 15 Ιουλίου 1965	103
Έκτακτη Σύνοδος της Βουλής: 30 Ιουλίου 1965 - 24 Σεπτεμβρίου 1965	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	
Σύνοδος Γ: 13 Νοεμβρίου 1965 - 25 Απριλίου 1966	114
Ειδική Επιτροπή Άρθρου 35 του Συντάγματος: 24 Μαΐου 1966 - 9 Νοεμβρίου 1966	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7	
Σύνοδος Δ: 12 Νοεμβρίου 1966 - 29 Μαρτίου 1967	142
Γενικά Συμπεράσματα	173
Πηγές και Βιβλιογραφία	180

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η δεκαετία του '60, η σύντομη δεκαετία, όπως ονομάστηκε, υπήρξε μία από τις πιο ενδιαφέρουσες περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Τα γεγονότα αυτής της δεκαετίας και ιδιαίτερα, η τριετία 1964-1967, από την εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου του Φεβρουαρίου 1964 και την Ιουλιανή κρίση του 1965 έως και την αποσταθεροποίηση της πολιτικής ζωής, με επιστέγασμα τη συνταγματική εκτροπή της 21ης Απριλίου 1967, παραμένουν, μέχρι και σήμερα, πάντα επίκαιρα, ιστορικά, πολιτικά και κοινωνιολογικά αξιοποιήσιμα.

Μία από τις πιο εμβληματικές και κυρίαρχες πολιτικές προσωπικότητες αυτής της περιόδου, υπήρξε ο Ηλίας Ηλιού, εκπρόσωπος του χώρου της ελληνικής Αριστεράς. Ο Η. Ηλιού από τα έδρανα της Βουλής, ως κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ, σε μια ιδιαιτέρως ταραγμένη πολιτικά εποχή για την Ελλάδα και μέσα σ' ένα εξ ορισμού αντιπολιτευτικό κοινοβουλευτικό περιβάλλον, κατόρθωσε να επιβάλει τον σεβασμό στις απόψεις της Αριστεράς. Οι πολυάριθμες πολιτικές ομιλίες του στη Βουλή και οι κάριες τοποθετήσεις του επιχείρησαν συστηματικές πολιτικές παρεμβάσεις με πολύ σημαντικά αποτελέσματα προς τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής της χώρας. Τις κοινοβουλευτικές αγορεύσεις του Ηλία Ηλιού της περιόδου 1964-1967, σε συνδυασμό με ζητήματα της νεότερης πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας, επιχειρεί να παρουσιάσει η παρούσα εργασία, θέμα το οποίο δεν έχει μέχρι σήμερα επαρκώς διερευνηθεί και αναδειχθεί.

Για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας οφείλω να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες στον Καθηγητή Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών και επιβλέποντα κ. Χαράλαμπο Μπαμπούνη που μου έδωσε την ευκαιρία, μέσω της εργασίας μου αυτής, να εκπληρώσω μια προσωπική επιθυμία και οφειλή προς τον εαυτό μου. Η παρούσα διπλωματική εργασία δεν θα μπορούσε να είχε υλοποιηθεί χωρίς την επιστημονική καθοδήγηση, τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις και υποδείξεις, καθώς και την αμέριστη στήριξη του καθηγητή μου, που μου δίδαξε τις βασικές αρχές της ιστορικής συγγραφής.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω και στον συνεπιβλέποντα Καθηγητή Κοινωνιολογίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του

Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Δημοσθένη Δασκαλάκη για το ειλικρινές ενδιαφέρον και τις γενικές συμβουλές και κατευθύνσεις του κατά τη σύνθεση της παρούσας εργασίας.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω τον συνεπιβλέποντα κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο, Επίκουρο Καθηγητή Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωάννινων για τη συμμετοχή και την υποστήριξη που επέδειξε στη συγκεκριμένη προσπάθεια.

Τέλος, επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής και ιδιαίτερα στον κ. Σωτήρη Λεβέντη για τη βοήθειά του στην αναζήτηση και συλλογή του αρχειακού υλικού και της σχετικής βιβλιογραφίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη της κοινοβουλευτικής ιστορίας της Ελλάδας αποτελεί έναν χώρο πολυδιάστατο που διαφωτίζει τόσο τον τρόπο διαμόρφωσης της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής του κράτους όσο και των πράξεων των πολιτικών προσώπων που συμμετέχουν σε αυτές. Η ενασχόληση με την κοινοβουλευτική λειτουργία και η κριτική προσέγγισή της σε επίπεδο λόγου, αναδεικνύει πολλαπλές όψεις της γενικής και ειδικότερα της πολιτικής ιστορίας. Ένα από τα πρόσωπα που συμμετείχαν ενεργά στην κοινοβουλευτική ιστορία της χώρας, ήταν ο Ηλίας Ηλιού, πολιτικός της Αριστεράς και από τις πιο επιφανείς προσωπικότητες της νεότερης πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας. Η μελέτη των κοινοβουλευτικών του ομιλιών, υπόδειγμα ρητορικού λόγου και πολιτικής ανάλυσης, αποτελούν βασικό κλειδί για την ερμηνεία και ιστορική κατανόηση της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής πραγματικότητας.

Η παρούσα εργασία, κινούμενη σε αυτήν τη λογική, και συνεκτιμώντας πλήθος στοιχείων, συνιστά μια προσπάθεια για την ανάδειξη και ερμηνευτική παρουσίαση των κοινοβουλευτικών λόγων του Η. Ηλιού για την πληρέστερη τεκμηρίωση των ζητημάτων της πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας. Σκοπός, η γνωριμία με τον πολιτικό Ηλία Ηλιού και η αποτύπωση της πολιτικής του φιλοσοφίας καθώς και η προσέγγιση, μέσα από τις αγορεύσεις του στη Βουλή, της πολιτικής ουσίας γεγονότων της πρόσφατης ιστορίας της Ελλάδας. Η περίοδος που καλύπτεται ερευνητικά εκτείνεται από το 1964 έως το 1967, και συγκεκριμένα από τον Φεβρουάριο του 1964, όταν ανήλθε στην εξουσία η *Ένωση Κέντρου* έως τον Απρίλιο του 1967, όταν ανέτρεψε πραξικοπηματικά τη συνταγματική τάξη και τη δημοκρατία, η χούντα των συνταγματαρχών.

Στη διερεύνηση της υπόθεσης εργασίας αναζητήθηκε και εξετάστηκε μια σειρά παραμέτρων. Στην προσπάθεια να αποδοθεί, όσο πιο αντιπροσωπευτικά γίνεται, το προφίλ του Η. Ηλιού ως κοινοβουλευτικού αγορητή, και, παράλληλα, να καταγραφούν τα εσωτερικά και διεθνή δεδομένα της τότε πολιτικής επικαιρότητας, διατυπώθηκαν κατ' αρχάς τα ακόλουθα ερωτήματα:

- Ποιο ήταν το περιεχόμενο των κοινοβουλευτικών λόγων του Η. Ηλιού ως εκπροσώπου της *ΕΔΔ* στη Βουλή, κατά την περίοδο 1964-1967;
- Ποιες ήταν οι απόψεις και θέσεις που εξέφραζε αναφορικά με τα εσωτερικά και διεθνή πολιτικά ζητήματα;

- Πώς αποκωδικοποιείται η κοινωνικοπολιτική φιλοσοφία του Η. Ήλιού, διαβάζοντάς τον σε ευθύ λόγο, μέσα από τις ομιλίες και τις δηλώσεις του στη Βουλή;
- Πώς οι κοινοβουλευτικές αγορεύσεις του Η. Ήλιού προσφέρουν για τον σημερινό ειδικό μελετητή της ιστορίας μια διεισδυτική ματιά στην ελληνική ιστορία;
- Άσκησαν επιρροή οι αγορεύσεις του Η. Ήλιού και κατ’ επέκταση και ο ίδιος στην κοινοβουλευτική και πολιτική ιστορία του τόπου;
- Ποια η διαχρονικότητα των πολιτικών απόψεων του Η. Ήλιού και η απήχησή τους μέχρι και σήμερα;

Στο στάδιο του εντοπισμού του πρωτογενούς αρχειακού υλικού (κυρίως Πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής - Εφημερίς Συζητήσεων), η προσπάθεια επικεντρώθηκε πρωτίστως στην αναζήτηση των κοινοβουλευτικών ομιλιών του Η. Ήλιού, μέσα από τα ευρετήρια των Πρακτικών της Βουλής,¹ τα οποία εναπόκεινται στο Τμήμα Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Βιβλιοθήκης της Βουλής, και, στη συνέχεια, συγκεντρώθηκαν και αποδελτιώθηκαν όλοι οι κοινοβουλευτικοί λόγοι του (περίπου 145 Πρακτικά συνεδριάσεων) της Η' Βουλευτικής Περιόδου. Βασικό κριτήριο για την παράθεση και παρουσίαση, του υπό εξέταση υλικού, αποτέλεσε η χρονολογική και θεματική ακολουθία των συγκεκριμένων αυτών πρακτικών συνεδριάσεων, με βάση τις κοινοβουλευτικές συνόδους (τακτικές – έκτακτες - και θερινό τμήμα της Βουλής) σε πρώτο επίπεδο, και, σε δεύτερο επίπεδο, η κατηγοριοποίησή του σε ζητήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Η θεωρητική και ιστορική πλαισίωση του θέματος επιχειρήθηκε με την επιλογή και κριτική μελέτη² της σχετικής ειδικής και γενικής βιβλιογραφίας - αρθρογραφίας.

Προσφορότερη μεθοδολογική προσέγγιση για τη διερεύνηση του θέματος κρίθηκε η ιστορικοερμηνευτική μέθοδος. Κατά συνέπεια, το αρχειακό υλικό συνεκτιμήθηκε και συνεξετάστηκε σε σχέση με την ιστορικοκοινωνική και γεωπολιτική του πλαισίωση.³ Το

¹ Σε πρώτο στάδιο αναζήτηθηκε το σύνολο των ομιλιών του Η. Ήλιού από τον πίνακα περιεχομένων των Ευρετηρίων των Πρακτικών της Βουλής (ΗΛΙΟΥ Η.Λ. Βουλευτής - Κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΔ, σσ. 190-195), και στη συνέχεια, η αναζήτηση των επί μέρους αγορεύσεων της περιόδου 1964-1967, πραγματοποιήθηκε μέσα από τους 10 τόμους των Ευρετηρίων των Πρακτικών της Βουλής, κατά χρονολογική ή θεματική καταχώρηση. Ακολούθησε η συγκέντρωση όλων των λόγων του Η. Ήλιού της υπό εξέτασης περιόδου.

² Α. Τσιπλητάρης – Θ. Μπάμπαλης, Δέκα παραδείγματα Επιστημολογίας Επιστημονικής έρευνας. Από τη θεωρία στην πράξη. εκδ. «Διάδραση», Αθήνα 2011, σ. 42.

³ E. H. Carr, *Tι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και τον ρόλο του ιστορικού*, εκδ. «Πατάκη», Αθήνα 2015, σσ. 45-59.

περιεχόμενο των κοινοβουλευτικών λόγων του Η. Ήλιού μελετήθηκε και ερμηνεύθηκε μέσα σε συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο, στο συγκείμενο, για την αντικειμενικότερη διαπίστωση των επί μέρους «γεγονότων» που συνθέτουν τον θεματικό άξονα των αγορεύσεών του.

Η εργασία εκτείνεται σε επτά κεφάλαια. Ειδικότερα, το πρώτο κεφάλαιο περιλαμβάνει τη συνοπτική βιογραφία του Η. Ήλιού και, παράλληλα, επιχειρείται να αναδειχθεί η πολιτική του διαδρομή και δράση σε σχέση με το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της εποχής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ξεκινά η παρουσίαση των κοινοβουλευτικών λόγων του Η. Ήλιού της υπό μελέτη βουλευτικής περιόδου. Συγκεκριμένα, επιδιώκεται να παρουσιαστούν οι αγορεύσεις του Η. Ήλιού, ως κοινοβουλευτικού εκπροσώπου της *ΕΔΑ*, της Α' τακτικής συνόδου της Βουλής, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα από τις 19 Μαρτίου 1964 έως τις 10 Ιουλίου 1964. Εξετάζονται, δηλαδή, οι επισημάνσεις και οι τοποθετήσεις του, τόσο σε ζητήματα εσωτερικής κυβερνητικής πολιτικής όσο και σε θέματα που άπτονταν της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Μεταξύ των ζητημάτων που αναδείχθηκαν κατά την Α' Σύνοδο ήταν το εκλογικό νομοσχέδιο για τις αυτοδιοικητικές εκλογές της 5ης Ιουλίου 1964, το θέμα των πωλήσεων ακινήτων, ακτών και αιγιαλών σε ξένους υπηκόους, η πρόταση για σύσταση εξεταστικής επιτροπής για την εξέταση της διαβλητότητας των συνθηκών αγοράς έκτασης στη Νέα Μάκρη Αττικής από τον Κ. Καραμανλή και το διπλωματικό ταξίδι του Γ. Παπανδρέου στις ΗΠΑ και τη Γαλλία τον Ιούνιο του 1964 για το Κυπριακό.

Το τρίτο κεφάλαιο καλύπτει την περίοδο από 14 Ιουλίου 1964 έως 7 Νοεμβρίου 1964 και επιγράφεται «Ειδική Επιτροπή Άρθρου 35 του Συντάγματος: 14 Ιουλίου 1964 - 7 Νοεμβρίου 1964», όπου γίνεται περιήγηση στις αγορεύσεις του Θερινού Τμήματος λειτουργίας της Βουλής. Παρουσιάζεται μια σειρά από κατεπείγοντα νομοσχέδια για τα οποία επιχειρηματολόγησε ο Η. Ήλιού, όπως ήταν το σχέδιο νόμου για την οργάνωση και διοίκηση της Γενικής Παιδείας, το ζήτημα της πανεπιστημιακής αυτοδιοίκησης και το νομοσχέδιο για την ίδρυση των Νομών Πειραιώς και Γρεβενών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρατίθενται οι κοινοβουλευτικές ομιλίες του Η. Ήλιού της Β' τακτικής συνόδου η οποία ξεκίνησε στις 14 Νοεμβρίου 1964 και ολοκλήρωσε τον κύκλο των εργασιών της στις 25 Ιουνίου 1965. Στο κεφάλαιο αυτό εξιστορούνται, μεταξύ άλλων, μέσα από τους λόγους του Η. Ήλιού, τα γεγονότα τα οποία οδήγησαν στην

πολιτική κρίση του Ιουλίου του 1965 και με κορυφαία κοινοβουλευτική στιγμή την «προφητική» καταγγελία του Ηλιού, από το βήμα της Βουλής, στις 23 Ιουνίου 1965, για τον μετέπειτα δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλο.

Στο πέμπτο κεφάλαιο η προσοχή στρέφεται στους λόγους που εκφώνησε ο Ηλίας Ηλιού κατά τη διάρκεια της Έκτακτης Συνόδου της Βουλής (30/7/1965-24/9/1965). Ο Ηλιού δεν συμμετείχε κανονικά ούτε ως τακτικό ούτε ως αναπληρωματικό μέλος στις εργασίες της Ειδικής Επιτροπής του Άρθρου 35 του Συντάγματος της περιόδου από 1η Ιουλίου - 15 Ιουλίου 1965. Η περίοδος αυτή σηματοδοτήθηκε από την παραίτηση της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου (15/7/1965) και τον διορισμό των κυβερνήσεων αποστασίας (Νόβα - Τσιριμώκου - Στεφανόπουλου).

Το έκτο κεφάλαιο καλύπτει τις ομιλίες του Η. Ηλιού που εκφωνήθηκαν, στο πλαίσιο της Γ' τακτικής συνόδου της Βουλής, συγκεκριμένα από τις 13 Νοεμβρίου 1965 έως τις 25 Απριλίου 1966, καθώς και τις ομιλίες του στη διάρκεια της Ειδικής Επιτροπής του Άρθρου 35 του Συντάγματος (του Θερινού Τμήματος λειτουργίας της Βουλής). Κατά την περίοδο αυτή κυριάρχησαν στην πολιτική ατζέντα οικονομικά, κοινωνικά και θεσμικά ζητήματα αλλά κυρίως η συζήτηση αναφορικά με την υπόθεση του ΑΣΠΙΔΑ και τις εξελίξεις στο Κυπριακό.

Το έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας αφορά στους κοινοβουλευτικούς λόγους του Η. Ηλιού έως τη συνταγματική εκτροπή της 21ης Απριλίου 1967. Ειδικότερα, στο κεφάλαιο αυτό περιλαμβάνονται οι ομιλίες του Ηλιού, που αφορούσαν κυρίως ζητήματα ποινικής δικονομίας, μεταβατικής - υπηρεσιακής κυβέρνησης και εκλογικών συστημάτων, και οι οποίες εκφωνήθηκαν στο πλαίσιο της Δ' τακτικής συνόδου της Βουλής έως και την τελευταία του αγόρευση στις 29 Μαρτίου 1967, η οποία αγόρευση είχε ως θέμα την αλλαγή του εκλογικού νόμου. Στα αποσπάσματα των αγορεύσεων του Η. Ηλιού, τα οποία συμπεριελήφθησαν στην παρούσα εργασία, τηρήθηκε η ορθογραφία και η σύνταξη των πρωτότυπων κειμένων.

Στο τέλος της παρούσας διπλωματικής εργασίας παρατίθενται τα *Γενικά Συμπεράσματα* τα οποία προέκυψαν από την κριτική επεξεργασία και ανάλυση των κοινοβουλευτικών λόγων του Ηλία Ηλιού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ηλίας Φ. Ηλιού

Το ιστορικό υπόβαθρο και πλαίσιο αναφοράς: Το πρόσωπο και η εποχή του

Ο Ηλίας Ηλιού (1904-1985) υπήρξε ηγετική μορφή στον χώρο της ανανεωτικής Αριστεράς, μόνιμος κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ την περίοδο 1956-1967 και πρόεδρος της ΕΔΑ, μετά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, ως το 1981 που αποχώρησε από την ενεργό πολιτική δράση. Η πολιτική πορεία του διέτρεξε μισό αιώνα από το 1932, όταν για πρώτη φορά ήταν υποψήφιος βουλευτής με το κόμμα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, έως το 1981.

Ο Ηλίας Φιλίππου Ηλιού γεννήθηκε στο οθωμανοκρατούμενο Κάστρο της Λήμνου τον Μάιο του 1904, οχτώ χρόνια πριν από την απελευθέρωση του νησιού και προερχόταν από αστική βενιζελική οικογένεια.⁴ Μεγάλωσε σε «περιβάλλον βενιζελικό και ως εκ τούτου αντιμοναρχικό».⁵ Ο πατέρας του Φίλιππος Ηλιού, έμπορος στο επάγγελμα, ήταν οπαδός του *Κόμματος των Φιλελευθέρων* και ενεργός πολίτης της τοπικής κοινωνίας.⁶ Φοίτησε στην Αστική Σχολή της Λήμνου και συνέχισε τις γυμνασιακές σπουδές του στη Χίο.⁷ Το 1922 ο Η. Ηλιού μετά την ολοκλήρωση της στρατιωτικής του θητείας ενεγράφη στη Νομική Σχολή της Αθήνας.⁸ Οι βενιζελικές του καταβολές τον ώθησαν να ενταχθεί την εποχή εκείνη στη σοσιαλίζουσα αριστερή νεολαία του κόμματος

⁴ Απομαγνητοφώνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος των 20ού αιώνα*, Παραγωγή: Το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Copyright 2014-2015, από το Κανάλι της Βουλής (λόγος του Ηλία Νικολακόπουλου, καθηγητή εκλογικής κοινωνιολογίας). Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή και η δράση του*, εκδ. «Κέδρος», Αθήνα 2014, σ. 16. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία*, από τη σειρά Βιογραφίες Πολιτικών 6, εκδ. «Ιδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2017, σσ. 1-3: Οι γονείς του Φίλιππος και Ευθαλία δεν κατάγονταν από τη Λήμνο. Η μακρινή καταγωγή του πατέρα του ήταν από την Κρήτη από την οικογένεια Δουκουδάκη. Η μητέρα του, το γένος Ζάννα, γεννήθηκε στη Βέροια και ήταν δασκάλα. Ο Ηλίας ήταν ο πρωτότοκος γιος και είχε άλλα τρία αδέρφια, τον Κώστα, τον Γιάννη και την Ελένη.

⁵ Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Ο Ηλίας Ηλιού και το Στέμμα», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, εκδ. «Οργανισμός Πάπυρος», τχ. 570 (Δεκέμβριος 2015), σ. 67.

⁶ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 18.

⁷ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού: Μια ηγετική προσωπικότητα της ανανεωτικής Αριστεράς», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, εκδ. «Οργανισμός Πάπυρος», τχ. 570 (Δεκέμβριος 2015), σ. 40. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 4-5.

⁸ Ο.π., σ. 18.

της Δημοκρατικής Ένωσης του Αλέξανδρου Παπαναστασίου.⁹ Από τα πρώτα φοιτητικά του χρόνια μετείχε στο ανερχόμενο γλωσσικό κίνημα του δημοτικισμού αρθρογραφώντας στο περιοδικό των δημοτικιστών τον Νουμά. Πριν ακόμη ολοκληρώσει τις πανεπιστημιακές σπουδές του ασχολήθηκε με τα κοινά συνεχίζοντας την οικογενειακή παράδοση και εκλέχτηκε το 1925 Γραμματέας του Διοικητικού Συμβουλίου της Φιλαρμονικής της Μύρινας, Γενικός Γραμματέας της Παλλημνιακής Επιτροπής και Αντιπρόεδρος του Παλλημνιακού Αθλητικού Συλλόγου.¹⁰

Μετά την ολοκλήρωση των πανεπιστημιακών του σπουδών το 1926 και την απόκτηση της άδειας ασκήσεως επαγγέλματος,¹¹ ο Η. Ηλιού μετέβη στη Μυτιλήνη όπου διορίστηκε δικηγόρος στο Πρωτοδικείο της Μυτιλήνης το 1928 και, στη συνέχεια, επέστρεψε στη Λήμνο και άσκησε τη δικηγορία ως το 1935 που έφυγε για την Αθήνα.¹²

Το 1928 εμφανίζεται ως υποστηρικτής του υποψήφιου βουλευτή του *Κόμματος των Φιλελευθέρων Δημητρίου Βέργου*,¹³ πρωτοστατώντας στην προσπάθεια ανακήρυξης της Λήμνου ως ξεχωριστής εκλογικής περιφέρειας. Στις αυτοδιοικητικές εκλογές της 4ης Αυγούστου 1929 ο Η. Ηλιού εξελέγη κοινοτικός σύμβουλος της Μύρινας Λήμνου με τον συνδυασμό του Δημάρχου Δημητρίου Βαρίτη συγκεντρώνοντας 244 ψήφους, και εκπροσώπησε το νησί στις εκδηλώσεις για την απελευθέρωση, εκφωνώντας τον πανηγυρικό λόγο.¹⁴ Η δεκαετία του 1930 έκλεισε για τον Η. Ηλιού με τον γάμο του με την Ελευθερία Καλδή (1908-2003), κόρη του πρώην Λέσβιου βουλευτή των

⁹ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σσ. 40-41. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 6-8.

¹⁰ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σσ. 22, 415.

¹¹ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 20. Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 19: Στις εξετάσεις στον Άρειο Πάγο για τη δικηγορική άδεια αρίστευσε μεταξύ 129 υποψηφίων.

¹² Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 18, 20.

¹³ Γ. Θ. Παπαπαναγώτου - Αντ. Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία των Νομού Λέσβου, Εκλογές και Δημοψηφίσματα: 1915-1973*, τ. 1ος, εκδ. «Αιολίδα», Μυτιλήνη 2012, σ. 39: Στις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928 το Κόμμα των Φιλελευθέρων κέρδισε και τις 6 βουλευτικές έδρες. Μεταξύ των εκλεγμένων βουλευτών δεύτερος σε σειρά επιτυχίας με 14.042 ψήφους ήταν και ο Γεώργιος Παπανδρέου.

¹⁴ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σσ. 40-41. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 20.

Φιλελευθέρων Γεωργίου Εμμανουήλ Καλδή,¹⁵ με την οποία απέκτησε δύο παιδιά, τον μετέπειτα ιστορικό και πολιτικό Φίλιππο Ηλιού (1931-2004) και τη Μαρία Ηλιού (1934).

Ο Η. Ηλιού κατήλθε για πρώτη φορά στην κεντρική πολιτική σκηνή ως υποψήφιος βουλευτής Λέσβου στις γενικές εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 με το *Αγροτικό Εργατικό Κόμμα*¹⁶ του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, έχοντας μάλιστα πολιτικό αντίπαλο τον Γεώργιο Παπανδρέου του *Κόμματος των Φιλελευθέρων*, αλλά δεν εξελέγη βουλευτής.¹⁷ Στις εκλογές αυτές που έγιναν με βάση το αναλογικό εκλογικό σύστημα,¹⁸ «τις πρώτες όπου καθιερώθηκε η μονοσταυρία»,¹⁹ κανένα κόμμα δεν κέρδισε την αυτοδυναμία και η χώρα οδηγήθηκε σε νέα αναμέτρηση τον Μάρτιο του 1933. Στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933 που προκήρυξε η τελευταία βενιζελική κυβέρνηση²⁰ καθώς και στις επόμενες της 9ης Ιουνίου 1935 ο Η. Ηλιού δεν έθεσε υποψηφιότητα.²¹

Μετά το φιλοβασιλικό κίνημα του Γ. Κονδύλη που εκδηλώθηκε στις 10 Οκτωβρίου 1935 και την παλινόρθωση της βασιλείας αποτέλεσμα του «δημοψηφίσματος» της 3ης Νοεμβρίου 1935, ακολούθησαν οι εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936 στις οποίες εξετέθη πάλι ο Η. Ηλιού ανεπιτυχώς,²² ως υποψήφιος βουλευτής Λέσβου του *Δημοκρατικού Συνασπισμού*, «*και αυτή συμμαχία τεσσάρων μικρών βενιζελογενών κομμάτων, μεταξύ των οποίων και το ΑΕΚ του Α. Παπαναστασίου*»²³ με επικεφαλής τον Γ. Παπανδρέου, ο οποίος συγκέντρωσε μόλις το 4,21% και εξέλεξε επτά βουλευτές.²⁴

¹⁵ Γ. Κοντέλης, *Γεώργιος Εμμανουήλ Καλδής (ΤΕΚ), 1875-1953. Πολιτικοί - Κοινωνικοί - Δημοσιογραφικοί Αγώνες*, Μυτιλήνη 1994, σ. 15. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 21.

¹⁶ Γ. Θ. Παπαπαναγιώτου - Αντ. Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* ό.π., σσ. 44-45: «*Η λίστα των υποψήφιων βουλευτών του Αγροτοεργατικού Κόμματος της εκλογικής αναμέτρησης της 25ης Σεπτεμβρίου 1932: Α. Παπαγεωργίου: 1.236 ψήφοι (εξελέγη), Η. Ηλιού: 1.004, Π. Γλιγής: 775, Ε. Βαμβακίτης: 585, Ε. Καπάτος: 325, Ο. Παπασταύρος: 74».*

¹⁷ Ο.π., σ. 45: «*Αγροτοεργατικό Κόμμα, Ηλίας Ηλιού: 1.004 ψήφοι*». Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 23.

¹⁸ Γ. Θ. Παπαπαναγιώτου - Αντ. Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* ό.π., σ. 44.

¹⁹ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 24.

²⁰ Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και Ελλαδικός Χώρος*, εκδ. «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 2007, σ. 106.

²¹ Γ. Θ. Παπαπαναγιώτου - Αντ. Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* ό.π., σσ. 48-53.

²² Ο.π., σ. 55: «*Δημοκρατικός Συνασπισμός, Ηλίας Ηλιού: 740 ψήφοι*».

²³ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 28.

²⁴ Γ. Θ. Παπαπαναγιώτου - Αντ. Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* ό.π., σ. 54: Από τον Δημοκρατικό Συνασπισμό εκλέχτηκε μόνο ο Γεώργιος Παπανδρέου. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας*

Μετά τις έβδομες κατά σειρά και τελευταίες του Μεσοπολέμου εκλογές, καθώς ακολούθησε η δικτατορία της 4ης Αυγούστου του I. Μεταξά και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Η. Ήλιού εγκατεστημένος από το 1935 στην Αθήνα (μόνιμος κάτοικος της οδού Βουκουρεστίου) επικεντρώθηκε στη νομική του εργασία και στην οικογένειά του. Στη διάρκεια της Μεταξικής δικτατορίας ο ήδη ενεργός πολιτικά Η. Ήλιού ασχολήθηκε με τη δικηγορία στην Αθήνα,²⁵ με υποθέσεις ποινικές αλλά και με την ανάληψη υποθέσεων στο Συμβούλιο της Επικρατείας και στον Άρειο Πάγο.²⁶

Την περίοδο της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης ο Η. Ήλιού εντάχθηκε στο ΕΑΜ (το 1942) και συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση.²⁷ Κατά τον βιογράφο του, Βασίλη Μπρακατσούλα, «ο Ήλιού, γόνος μεγαλοαστικής τάξης, προσχώρησε στο αριστερό ΕΑΜικό κίνημα όχι για λόγους κοινωνικής προέλευσης, αλλά από ιδεολογική ανάγκη».²⁸ Ως μέλος του ΕΑΜ ασχολήθηκε με την υπεράσπιση των διωκόμενων αριστερών της εαμικής Αντίστασης κατά την περίοδο 1945-1947.²⁹

Μετά τη λήξη των Δεκεμβριανών του 1944 συνελήφθη μαζί με τον δεκατριάχρονο γιο του και τον πεθερό του Γ. Καλδή από τους Βρετανούς και παρέμεινε στα κρατητήρια του Αστυνομικού Τμήματος Αμπελοκήπων για ένα μήνα, και λίγο αργότερα εντάχθηκε επίσημα στο ΚΚΕ, την περίοδο που ξεκίνησαν οι διώξεις της Αριστεράς.³⁰ Όπως επισημαίνει ο Β. Μπρακατσούλας,³¹ ο ίδιος ο Η. Ήλιού έλεγε ότι έγινε μέλος του ΚΚΕ την εποχή που άλλα μέλη «διερρήγνυαν τις σχέσεις τους με το κόμμα». Συμμετείχε επίσης

Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία... ό.π., σσ. 28-29: «Ο Η. Ήλιού συγκέντρωσε 740 ψήφους, σημαντικά λιγότερους συγκριτικά με τις ψήφους του 1932».

²⁵ Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ Ηλίας Ήλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα... ό.π., (άποψη του Ηλία Νικολακόπουλου). Η. Νικολακόπουλος, Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία... ό.π., σ. 34-35.

²⁶ Β. Μπρακατσούλας, Ηλίας Ήλιού. Η ζωή... ό.π., σ. 43: Διορίστηκε δικηγόρος στον Άρειο Πάγο το 1942. Παραιτήθηκε το 1966.

²⁷ Ο.π., σσ. 44-45: «Ο Ηλίας Ήλιού, μετά τον θάνατο του μέντορά του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, θεώρησε ότι ο πλησιέστερος πολιτικός φορέας για να ενταχθεί ήταν το ΕΑΜ».

²⁸ Ο.π., σ. 99.

²⁹ Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ Ηλίας Ήλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα... ό.π., (άποψη του Ηλία Νικολακόπουλου).

³⁰ Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ Ηλίας Ήλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα... ό.π., (άποψη της Ιωάννας Παπαθανασίου, ιστορικού και διευθύντριας ερευνών στο ΕΚΚΕ).

³¹ Β. Μπρακατσούλας, Ηλίας Ήλιού. Η ζωή... ό.π., σσ. 46-47: «Τη σύσταση για την εγγραφή του στο ΚΚΕ υποστήριξε ο Μιλτιάδης Πορφυρογένης, το δικηγορικό γραφείο του οποίου στεγαζόταν στην ίδια πολυκατοικία με τον Ηλία Ήλιού».

στο Διοικητικό Συμβούλιο της εκδοτικής εταιρίας *Νέα Βιβλία* του *KKE*.³² Δεν έχουμε άλλη καταγραμμένη δράση του Η. Ήλιού εντός του *KKE* με εξαίρεση τη νομική υπεράσπιση αριστερών διωκόμενων.³³

Στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946, η Αριστερά απείχε από τη διαδικασία ως απάντηση στο κύμα Λευκής Τρομοκρατίας, που είχε ξεσπάσει αμέσως μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας. Ο Η. Ήλιού ακολούθησε την επίσημη γραμμή του κόμματος.³⁴

Το 1947, ενώ ο εμφύλιος πόλεμος είχε ήδη αρχίσει, ο Η. Ήλιού συνελήφθη και εξορίστηκε ως επικίνδυνος για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια, αρχικά στην Ικαρία, μια σχετικά ήπια εξορία,³⁵ στη συνέχεια, τον Ιούλιο του 1949, στη Μακρόνησο³⁶ και τέλος στον Άγιο Ευστράτιο.³⁷ Για την κράτησή του στη Μακρόνησο ο ίδιος ο Η. Ήλιού έλεγε, ότι δεν άντεξε τις κακουχίες λόγω σωματικής ρώμης, αλλά από απλή ανθρώπινη αξιοπρέπεια.³⁸ Ο Η. Ήλιού δεν συμμετείχε ούτε στις εκλογές της 5ης Μαρτίου του 1950 λόγω της εξορίας του στη Μακρόνησο.³⁹

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ξεκίνησαν και οι διεργασίες στον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς με την υπόγεια, αλλά καθοριστική συμβολή του ήδη εκτός νόμου *KKE*, για τον σχηματισμό ενός ενιαίου και αντιπροσωπευτικού φορέα της. Η ανάγκη για

³² Η. Νικολακόπουλος, «Γ. Καρτάλης - Μ. Πορφυρογένης: παραλληλισμοί», *Αρχειοτάξιο* (Περιοδική Έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας), τχ. 7, Μάιος 2005, σ. 31.

³³ Κ. Τσουκαλάς, *Ελληνική τραγωδία*, εκδ. «Αντ. Λιβάνης - Νέα Σύνορα», Αθήνα 1981, σ. 94.

³⁴ J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. «Μπάνον», Αθήνα 1966, σσ. 78-85. Η. Νικολακόπουλος, «Οι Μοιραίες εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946», εφημ. *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά: Εκλογές, Α' Μέρος 1946-1967*, 26 Φεβρουαρίου 2004, σσ. 6-10.

³⁵ Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ήλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη του Ηλία Νικολακόπουλου).

³⁶ B. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ήλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 52: «Ο Ήλιού κρατούνταν στον 7ο κλωβό/λόχο στη Μακρόνησο. Επρόκειτο, για ένα μικρό στρατόπεδο, που το έστησαν στο Β' Τάγμα Μακρονήσου,...όπου είχαν μαζέψει όλους τους πολιτικούς εξόριστους, περίπου 700, που δεν είχαν κάνει δήλωση...».

³⁷ I. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ήλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 42. B. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ήλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 54: «Η κυβέρνηση N. Πλαστήρα - Τσουδερού που προέκυψε από τις εκλογές της 5ης Μαρτίου του 1950 διέταξε τη μεταφορά των πολιτικών εξόριστων από τη Μακρόνησο στον Άγιο Ευστράτιο. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Ήλιού». Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 47.

³⁸ Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ήλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη του Ηλία Νικολακόπουλου).

³⁹ Γ. Θ. Παπαπαναγιώτου - Αντ. Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* ό.π., σ. 60. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 47-49.

πολιτική εκπροσώπηση των αριστερών μαζών στο μετεμφυλιακό Κοινοβούλιο οδήγησε την ηγεσία Ν. Ζαχαριάδη να αναζητήσει συμμάχους στους εκτός *KKE* πολιτικούς κύκλους με τους οποίους το κόμμα είχε συνεργαστεί κατά την Κατοχή και την Απελευθέρωση στο πλαίσιο του *EAM*.⁴⁰

Την 1η Αυγούστου 1951,⁴¹ δύο μόλις χρόνια μετά τη στρατιωτική και πολιτική ήττα του *KKE*, ιδρύθηκε η *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)*, στην οποία συμμετείχαν όλα τα νόμιμα κόμματα της Αριστεράς.⁴² Την ιδρυτική διακήρυξή της υπέγραψαν οι εκπρόσωποι του *Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας* Γ. Πασαλίδης, του *Δημοκρατικού Συναγερμού* Δ. Μαριόλης, των *Αριστερών Φιλελευθέρων* Σ. Χατζημπέης και του *Δημοκρατικού Ριζοσπαστικού Κόμματος* Μ. Κύρκος την οποία όμως δεν έδωσαν στη δημοσιότητα για λόγους ασφαλείας.⁴³ Ο Η. Ηλιού σε αγόρευσή του στο ελληνικό κοινοβούλιο στις 2 Δεκεμβρίου 1958 αναφέρθηκε στη συγκρότηση του κομματικού φορέα της Αριστεράς αναφέροντας μεταξύ άλλων τα εξής: «...Συνεκροτήθη η ΕΔΑ από πολιτευόμενους διαφόρων αποχρώσεων, δημοκρατικούς, προοδευτικούς, σοσιαλιστάς, εργατικούς, με Πρόεδρον, τον γνωστόν παλαιόν σοσιαλιστήν κ. Πασαλίδην...».⁴⁴

Η *ΕΔΑ* κατήλθε στις γενικές εκλογές της 9ης Σεπτεμβρίου 1951 και έλαβε 180.640 ψήφους (10,57%) εκλέγοντας 10 βουλευτές, μεταξύ των οποίων και ο εξόριστος Η. Ηλιού,⁴⁵ ο οποίος αναδείχτηκε πρώτος βουλευτής Λέσβου με 6.768 ψήφους.⁴⁶ Η πορεία προς την εκλογική αναμέτρηση όμως δεν ήταν ανέφελη. Η επιμονή του Γενικού Γραμματέα του *KKE*, να συμπεριλάβει στους εκλογικούς συνδυασμούς της *ΕΔΑ*

⁴⁰ Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1991, σ. 109. Φ. Φιλίππου, «Αριστερά. Τα πέτρινα χρόνια. Ο ρόλος της ΕΔΑ στις μετεμφυλιακές εξελίξεις», εφημ. *To Βήμα online*, 3 Μαρτίου 2002.

⁴¹ Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές...* όπ., σ. 368. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 50.

⁴² J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* σσ. 90-91: «Το Σοσιαλιστικό Κόμμα των Γ. Πασαλίδη - Σ. Ηλιόπουλου, το ΣΚ - ΕΔΑ, ο Δημοκρατικός Συναγερμός, το Κόμμα Αριστερών Φιλελευθέρων, το Κόμμα της Δημοκρατικής Ένωσης και το Δημοκρατικό Ριζοσπαστικό Κόμμα, τα κατάλοιπα του κόμματος του I. Σοφιανόπουλου καθώς κι άλλες μικρές ομάδες».

⁴³ K. Παπαρρηγόπουλος - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασίδη, *Iστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 12ος, εκδ. «Αλέξανδρος», Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 29-30.

⁴⁴ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 22', 2 Δεκεμβρίου 1958, σ. 151.

⁴⁵ Φ. Φιλίππου, «Αριστερά. Τα πέτρινα χρόνια...», ό.π., σ. 17. J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σσ. 91-94. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 53-54.

⁴⁶ Γ. Θ. Παπαπαναγιώτου - Αντ. Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* ό.π., σ. 65. J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σσ. 91-92.

εξόριστους και έγκλειστους υποψήφιους βουλευτές,⁴⁷ εξελίχθηκε σε «μείζον πολιτικό ζήτημα για την ΕΔΑ»⁴⁸ και απεύλησε την ακεραιότητά της. Η πλειοψηφία της ηγεσίας της ΕΔΑ με πρωτοστατούντες τους Γ. Πασαλίδη, Μ. Κύρκο και Ε. Μάντακα αρνήθηκαν την υποψηφιότητα των δύο πρωτοκλασάτων υποψηφίων του ΚΚΕ⁴⁹ και τελικά η πρόταση αποσύρθηκε.⁵⁰

Τα αποτελέσματα των εκλογών της 9ης Σεπτεμβρίου 1951 ανέδειξαν πρώτο κόμμα τον Ελληνικό Συναγερμό του Στρατάρχη Α. Παπάγου με 36,53% και 114 βουλευτές, δεύτερο κόμμα την ΕΠΕΚ του Στρατηγού Ν. Πλαστήρα, τρίτο το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Σ. Βενιζέλου και τέταρτο κόμμα τη νεοσύστατη τότε ΕΔΑ με ποσοστό 10,57% και 10 βουλευτές. Το κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου, αποσπώντας ποσοστό μόλις 2,10%, δεν εκπροσωπήθηκε στο ελληνικό κοινοβούλιο. Ο Ελληνικός Συναγερμός δεν συγκέντρωσε την απαιτούμενη αυτοδυναμία και σχηματίστηκε κυβέρνηση συνεργασίας ΕΠΕΚ και Φιλελευθέρων με πρωθυπουργό τον Ν. Πλαστήρα.⁵¹

Εξελέγησαν οι εξόριστοι βουλευτές της ΕΔΑ: Σ. Σαράφης, Κ. Γαβριηλίδης, Μ. Χατζημιχάλης, Ε. Πρωιμάκης, Η. Ηλιού, Γ. Ιμβριώτης και Ν. Τσόχας καθώς κι οι έγκλειστοι Μ. Γλέζος, Α. Αμπατιέλος και Μ. Τσιμπουκίδης. Η εκλογή της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΔΑ που απαρτίζόταν στο σύνολό της από έγκλειστους και εξόριστους υποψήφιους βουλευτές αποτελεί ως σήμερα φαινόμενο μοναδικό στα ελληνικά κοινοβουλευτικά χρονικά σύμφωνα με την Ι. Παπαθανασίου.⁵² Η κυβέρνηση Ν. Πλαστήρα ύστερα από πολλή σκέψη επέλεξε να χορηγήσει δεκαπενθήμερη άδεια στους εξόριστους εκλεγέντες βουλευτές προκειμένου να μεταβούν με πλοίο στην Αθήνα για

⁴⁷ Απομαγνητοφώνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη της Ιωάννας Παπαθανασίου).

⁴⁸ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 93: «Το ΚΚΕ με τον ραδιοφωνικό σταθμό της Ελεύθερης Ελλάδας πρόβαλε ως υποψήφιους βουλευτές ονόματα φυλακισμένων και εξόριστων σε διάφορες εκλογικές περιφέρειες της χώρας...».

⁴⁹ Απομαγνητοφώνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη της Ιωάννας Παπαθανασίου).

⁵⁰ Κ. Παπαρρηγόπουλο - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 31: «Ο Ζαχαριάδης πίστευε πως η εκλογή δύο φυλακισμένων ηγετικών μελών του ΚΚΕ θα είχε μεγάλο όφελος για το κόμμα».

⁵¹ Ό.π., σσ. 32-33. Βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ», εφημ. *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά: Εκλογές, Α' Μέρος 1946-1967*, 26 Φεβρουαρίου 2004, σσ. 20-21.

⁵² Απομαγνητοφώνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη της Ιωάννας Παπαθανασίου).

την ορκωμοσία που έλαβε χώρα στις 12 Νοεμβρίου 1951.⁵³ Στους τρεις φυλακισμένους (Α. Αμπατιέλος, Μ. Γλέζος και Μ. Τσιμπουκίδης) δεν επιτράπηκε να ορκιστούν. Η εκλογή όμως και των δέκα βουλευτών τελικώς ακυρώθηκε από το εκλογοδικείο στις 8 Δεκεμβρίου 1951. Μετά την ακύρωση της εκλογής του Ηλιού, την έδρα του πήρε ο δεύτερος στη σειρά βουλευτής Γ. Σίμος.

Η πρώτη παρέμβαση του Ηλιού στον δημόσιο βίο της χώρας αφορούσε την ψήφιση του νέου εκλογικού συστήματος τον Δεκέμβριο του 1951, το οποίο η ΕΔΑ καταψήφισε.⁵⁴ Οι κυβερνήσεις του Κέντρου που προέκυψαν από τις εκλογές της 9ης Σεπτεμβρίου 1951 αποδείχτηκαν ασταθείς οδηγώντας τη χώρα σε πολιτικό αδιέξοδο και σε μία ακόμη εκλογική αναμέτρηση το φθινόπωρο του 1952, την τρίτη σε διάστημα μόλις δυόμισι ετών από τη λήξη του Εμφυλίου.⁵⁵

Στις γενικές εκλογές της 16ης Νοεμβρίου 1952 που έγιναν για πρώτη φορά στη μεταπολεμική περίοδο με την εφαρμογή του πλειοψηφικού συστήματος⁵⁶ και με τις απροκάλυπτες παρεμβάσεις του τότε Αμερικανού πρεσβευτή στην Αθήνα Τζ. Πιουριφόι,⁵⁷ πρώτο κόμμα αναδείχτηκε «η αναδομημένη και ανασυγκροτημένη συντηρητική παράταξη υπό την επωνυμία του Ελληνικού Συναγερμού με αρχηγό τον Α. Παπάγο».⁵⁸ Οι εκλογές αυτές που διενεργήθηκαν κάτω από τη σκιά της εκτέλεσης του Ν. Μπελογιάννη⁵⁹ μέσα σε ένα κλίμα αντικομμουνισμού, πιέσεων και συνεχούς ιδεολογικής

⁵³ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 42. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 55-56. Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σσ. 94-96: «Είχε κανονιστεί η ώρα που θα έφταναν οι εξόριστοι βουλευτές της ΕΔΑ στην Αθήνα να είναι νύχτα, ώστε να αποφευχθούν οι εκδηλώσεις αγάπης του κόσμου. Οι εφημερίδες είχαν δημοσιεύσει την είδηση της απόλυτης τους και όταν το άλλο πρωί οι βουλευτές πήγαν στα γραφεία της Δημοκρατικής, πλήθος οπαδών της Αριστεράς είχε συγκεντρωθεί για να τους καλωσορίσει, ενώ απ' έξω παρακολουθούσαν τα όργανα της Ασφάλειας. Μεταξύ των επισήμων στην υποδοχή ήταν ο Γ. Ιμβριώτης και ο Ι. Πασαλίδης. Ο Ηλιού φωτογραφήθηκε με τις γυναίκες του σωματείου πολιτικών εξόριστων και φυλακισμένων, κρατώντας μια πελώρια ανθοδέσμη...». Γ. Λεονταρίτης, *Από τον Εμφύλιο στην ΕΔΑ, το άγνωστο παρασκήνιο, 1946-1953*, εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 2001, σ. 106.

⁵⁴ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 58-60.

⁵⁵ Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές...* ό.π., σσ. 210, 216.

⁵⁶ J. Meunaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 93. Γεώργιος Θ. Παπαναγιώτου - Αντώνιος Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* ό.π., σ. 69.

⁵⁷ Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ», εφημ. *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά: Εκλογές, Α' Μέρος 1946-1967*, 26 Φεβρουαρίου 2004, σ. 22. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 61.

⁵⁸ Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση...* ό.π., σ. 123.

⁵⁹ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σσ. 96-97.

τρομοκρατίας,⁶⁰ άφησαν την ΕΔΑ εκτός Βουλής⁶¹ και εξέλεξαν πρώτο βουλευτή Λέσβου τον Ν. Μαλλιάκα του Συναγερμού, με 15.840 ψήφους. Ο Η. Ηλιού ως υποψήφιος της παράταξης *Πατριωτική Ένωσις Λαού Λέσβου* κατέλαβε την πρώτη θέση στο ψηφοδέλτιο της συγκεντρώνοντας 14.936 ψήφους.⁶²

Στην εκλογική αναμέτρηση της 16ης Νοεμβρίου 1952 η ΕΔΑ ήρθε αντιμέτωπη με το πρώτο της μεγάλο πολιτικό πρόβλημα που ο Η. Ηλιού ονόμασε «Σταυρικό πρόβλημα» και το οποίο αφορούσε στη σύμπραξη ή μη του Δημοκρατικού Κέντρου και της ΕΔΑ στην πορεία προς την εξουσία.⁶³ Ο Η. Ηλιού υπερθεμάτιζε τη στήριξη του Δημοκρατικού Κέντρου του Πλαστήρα, σε αντίθεση με τους Ι. Πασαλίδη - Σ. Σαράφη - Α. Μπριλλάκη - Β. Ευφραιμίδη, που ως πλειοψηφούσα τάση,⁶⁴ είχαν ταχθεί υπέρ μιας ανεξάρτητης και αυτόνομης καθόδου στην εκλογική αναμέτρηση, συντασσόμενοι με τη γνώμη του γραμματέα του *KKE* Ν. Ζαχαριάδη και προβάλλοντας το ζαχαριαδικό σύνθημα της εποχής «Τι Πλαστήρας τι Παπάγος».⁶⁵ Η στάση αυτή της ηγεσίας της ΕΔΑ είχε ως αποτέλεσμα την αποχώρηση του Η. Ηλιού από τη Διοικούσα Επιτροπή του κόμματος και την αποχή του για μεγάλο χρονικό διάστημα από τις τακτικές συνεδριάσεις της.⁶⁶

Οι εκλογές του 1952 διαμόρφωσαν ένα νέο πολιτικό σκηνικό. Εγκαινιάστηκε μια καινούρια περίοδος συντηρητικής διακυβέρνησης της χώρας, αρχικώς υπό τον στρατάρχη

⁶⁰ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Iστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 42: «Η κυβέρνηση [του Πλαστήρα]... προχώρησε στη διάλυση της νεολαίας της ΕΔΑ με βάση τον *AN 509*, και επιπρόσθετα καταδίκασε σε εκτόπιση πολλούς αριστερούς πολίτες».

⁶¹ J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 94.

⁶² Γεώργιος Θ. Παπαναγιώτου - Αντώνιος Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* ό.π., σσ. 69-70.

⁶³ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 61-62. Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σσ. 99-100.

⁶⁴ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Iστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 42.

⁶⁵ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη χούντα, τ.1, 1949-1952*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 1977, σ. 531.

Βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σσ. 22-23. I. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 42. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 62-63.

⁶⁶ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 601. Απομαγνητοφώνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη του Γ. Λεονταρίτη, δημοσιογράφου και συγγραφέα). Σύμφωνα με τον Γ. Λεονταρίτη ο Ηλιού είχε μια ιδιόμορφη σχέση με το *KKE*. Συχνά οι πολιτικές του απόψεις δεν ταυτίζονταν με αυτές της πολιτικής ηγεσίας του *KKE*. Αυτό του επέτρεπε μια ανεξαρτησία κινήσεων με αποτέλεσμα το *KKE* να τον αντιμετωπίζει συνήθως με καχυποψία.

Αλέξ. Παπάγο και εν συνεχείᾳ υπό τον Κ. Καραμανλή.⁶⁷ «Η απροσδόκητη πρωθυπουργοποίηση του Κ. Καραμανλή» χωρίς την ύπαρξη δεδηλωμένης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας,⁶⁸ μετά τον θάνατο του Παπάγου, προκάλεσε αντιδράσεις και πολιτικές αντισυσπειρώσεις που κατέληξαν σε ζυμώσεις στον χώρο της αντιπολίτευσης ενισχύοντας έτσι ένα «πανδημοκρατικό μέτωπο»⁶⁹ επτά κομμάτων, η πρώτη και τελευταία σε εύρος και επίπεδο ηγεσιών συγκέντρωση δημοκρατικών δυνάμεων,⁷⁰ με τον Η. Ηλιού ως ενεργό μέλος της Διοικούσας Επιτροπής της ΕΔΑ σε προεξάρχοντα ρόλο, στις νέες γενικές εκλογές στις 19 Φεβρουαρίου 1956, οι οποίες διεξήχθησαν με το λεγόμενο τριφασικό εκλογικό σύστημα, μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα κομματικής πόλωσης. Στις εκλογές αυτές συμμετείχαν για πρώτη φορά και γυναίκες ψηφοφόροι.⁷¹

Η συγκρότηση της Δημοκρατικής Ένωσης,⁷² με πρωτοβουλία του Γ. Καρτάλη, ως εκλογικός συνασπισμός των κομμάτων της Αντιπολίτευσης απέναντι στη νεοπαγή Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) του Κ. Καραμανλή, (που ιδρύθηκε στις 4 Ιανουαρίου 1956), κρίθηκε επιβεβλημένη και αναγκαία. Η σύμπραξη της ΕΔΑ με τις αστικές δυνάμεις της Δημοκρατικής Ένωσης, που θεωρήθηκε αναγκαία προϋπόθεση για τη νίκη της Αντιπολίτευσης στις εκλογές, την κατέστησε σημαντικό πολιτικό παράγοντα του δημόσιου βίου της χώρας.⁷³ Ο Η. Ηλιού συμμετείχε ενεργά σε όλες τις πολιτικές διεργασίες της προεκλογικής περιόδου. Είχε θεωρηθεί το καταλληλότερο πρόσωπο για τη διαπραγμάτευση λόγω της γνωριμίας του με τον σημαντικότερο εκπρόσωπο του κεντρώου χώρου, τον Γ. Παπανδρέου,⁷⁴ καθώς και με άλλες προσωπικότητες. Με τον Γ.

⁶⁷ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Iστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σ. 43. Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 42. Βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σσ. 22-23.

⁶⁸ Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση...* ό.π., σ. 125. Τ. Βουρνάς, *Iστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 105. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 77.

⁶⁹ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 102. J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 100: «Τον πυρήνα της Δημοκρατικής Ένωσης αποτελούσαν το Κόμμα των Φιλελευθέρων, η Φιλελεύθερη Δημοκρατική Ένωση, το Δημοκρατικό Κόμμα του Εργαζόμενου Λαού, η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου, το Λαϊκό Κόμμα, το Αγροτικό και Εργατικό Κόμμα και η ΕΔΑ».

⁷⁰ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 105.

⁷¹ J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 98. Τ. Βουρνάς, *Iστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 123.

⁷² Ο.π., σσ. 120-121.

⁷³ Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη του Ηλία Νικολακόπουλου).

⁷⁴ Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη του Γ. Ρωμαίου, δημοσιογράφου και συγγραφέα).

Παπανδρέου συμφώνησαν σε ένα «μίνιμον προγραμματικόν θέσεων» και, επίσης, σε ό,τι αφορούσε τους υποψήφιους βουλευτές της ΕΔΑ και το εύρος των εκλογικών περιφερειών της επικράτειας.⁷⁵ Ένας περιορισμένος αριθμός θέσεων υποψηφίων στα ψηφοδέλτια δόθηκε στους εκπροσώπους της ΕΔΑ και συγκεκριμένα 18 θέσεις υποψηφίων βουλευτών σε σύνολο 300 εδρών της Βουλής.⁷⁶

Η ΕΔΑ πέτυχε να εκλέξει όλους τους συμπεφωνημένους υποψήφιους βουλευτές της ανάμεσά τους και τον Η. Ηλιού⁷⁷ που αναδείχτηκε πρώτος βουλευτής του νομού Λέσβου συγκεντρώνοντας 11.281 ψήφους⁷⁸ και ο οποίος ορίστηκε έκτοτε κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ.⁷⁹ Στη Βουλή που προέκυψε ο Η. Ηλιού καταξιώθηκε ως πολιτικός ρήτορας καθώς διέθετε σπάνια ευγλωττία και πολιτική σκέψη. Ο Η. Ηλιού εκφώνησε τον πρώτο κοινοβουλευτικό λόγο του στη διάρκεια της συνεδρίασης της 10ης Απριλίου 1956, ως δεύτερος αγορητής της ΕΔΑ, μετά τον πρόεδρο της Ιωάννη Πασαλίδη.⁸⁰

Παρά τη νίκη του εκλογικού συνασπισμού Κέντρου και Αριστεράς σε ψήφους,⁸¹ το εκλογικό σύστημα έδωσε την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία στην EPE του Κ. Καραμανλή με σύνολο 165 εδρών έναντι 132 της Δημοκρατικής Ένωσης.⁸² Η

⁷⁵ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σσ. 43-44.

⁷⁶ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 105. Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 44: Η παραπάνω πρόταση προκάλεσε αντιδράσεις στα ηγετικά στελέχη της ΕΔΑ, εντούτοις ο Η. Ηλιού κατάφερε να πείσει τους παράγοντες της Αριστεράς ότι το όφελος της από τη συμμετοχή στο εκλογικό αυτό σχήμα θα ήταν μεγαλύτερο σε σχέση με μια ενδεχόμενη αυτόνομη κάθοδο στις εκλογές. Κ. Κορέσης, *Γεώργιος Παπανδρέου. Η ζωή του*, εκδ. «Καμαρινόπουλος», Αθήνα 1966, σ. 367.

⁷⁷ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 105. Απομαγνητοφώνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (ἀποψη του Ηλία Νικολακόπουλου).

⁷⁸ Γεώργιος Θ. Παπαναγιώτου - Αντώνιος Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* ό.π., σ. 72. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 83.

⁷⁹ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σσ. 105, 227: «Ο Η. Ηλιού υπήρξε κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ από τον Φεβρουάριο του 1956 έως την 20ή Απριλίου του 1967».

⁸⁰ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Δ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 7', 10 Απριλίου 1956, σσ. 132-138. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 84.

⁸¹ Γεώργιος Θ. Παπαναγιώτου - Αντώνιος Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* ό.π., σ. 72. Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση...* ό.π., σ. 125.

⁸² Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 103: *EPE*: Ποσοστό 47,4% και 165 έδρες, *ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ*: Ποσοστό 48,2%, και 132 έδρες, από τις οποίες 18 της ΕΔΑ και 3 Ανεξάρτητοι. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 81.

Δημοκρατική Ένωση ως αποκλειστικά εκλογικός συνασπισμός διαλύθηκε λίγο μετά τις εκλογές αυτές.⁸³

«Η κυβέρνηση Καραμανλή κέρδισε τις εκλογές, αλλά συνέχισε να συναντά σημαντικές δυσκολίες».⁸⁴ Οι διώξεις κατά των αριστερών εξακολούθησαν.⁸⁵ Τα σοβαρά ενδοκυβερνητικά προβλήματα, οι συχνές παρεμβάσεις του Παλατιού και οι αμερικανικές επεμβάσεις συνέχισαν να ταλανίζουν την κυβερνώσα παράταξη της EPE. Πολλά θέματα εξωτερικής πολιτικής όπως το Κυπριακό, που από το 1954 και μετά αποτέλεσε το βασικό υπόστρωμα όλων των σημαντικών πολιτικών εξελίξεων της χώρας, αλλά και ζητήματα εσωτερικής πολιτικής⁸⁶ παρέμειναν άλιντα οδηγώντας σε όξυνση τα πολιτικά πράγματα της χώρας.⁸⁷

Στις αρχές του 1958, επανήλθε το ζήτημα του εκλογικού συστήματος ιδιαίτερα ως θέμα της «κλειστής συζήτησης» ανάμεσα στη Δεξιά και στο Κέντρο, που προβληματίζονταν σε σχέση με την ανοδική πορεία της Αριστεράς.⁸⁸ «Η ΕΔΑ είχε καταφέρει να κεφαλαιοποιήσει τη λαϊκή οργή για όσα είχαν συντελεστεί στην Κύπρο με μια δυναμική που διευρύνονταν διαρκώς».⁸⁹ Η κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή απώλεσε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία.⁹⁰

Ο Η. Ηλιού ως κυβερνητικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ μετέβη στο Παλάτι προκειμένου να ζητήσει τη μεσολάβηση του βασιλιά Παύλου για τον σχηματισμό

⁸³ Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα*, ό.π., (άποψη του Ηλία Νικολακόπουλου). Γ. Ρωμαίος, «Πώς το εκλογικό σύστημα χάρισε την εξουσία στην EPE», εφημ. *To Βήμα online*, 21 Αυγούστου 2008.

⁸⁴ Α. Παπαχελάς, «Το δεύτερο μέρος της ιστορίας των πρώτων μεταπολεμικών αναμετρήσεων: 1946-1967», εφημ. *To Βήμα online*, 12 Μαρτίου 2000.

⁸⁵ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 45: «Ενδεικτικά αναφέρεται ότι συνελήφθησαν και εξορίστηκαν 175 στελέχη και οπαδοί της, μεταξύ αυτών και ο γραμματέας της Νεολαίας της ΕΔΑ N. Σολωμός». Ι. Παπαθανασίου, *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960: Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, εκδ. «Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.», Αθήνα 2008, σ. 57.

⁸⁶ *Ειδική Ιστορική Έκδοση To Βήμα 90 Χρόνια, 1952-1961*, τ. Δ', εκδ. «Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη», Αθήνα 2012, σ.18.

⁸⁷ Α. Παπαχελάς, «Το δεύτερο μέρος της ιστορίας...», ό.π.

⁸⁸ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 110-111.

⁸⁹ R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σ. 208. *Ειδική Ιστορική Έκδοση To Βήμα 90 Χρόνια*, ό.π., σ. 148. Βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σ. 23.

⁹⁰ R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σ. 210. Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 44.

υπηρεσιακής κυβέρνησης «με την αντηρή εντολή πριν τη διάλυση της Βουλής»,⁹¹ την αλλαγή του εκλογικού συστήματος. Εντούτοις, συγκροτήθηκε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον πρόεδρο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Κωνσταντίνο Γεωργακόπουλο,⁹² η οποία αφού έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης, «ψήφισε το συμφωνημένο εκλογικό νομοσχέδιο»⁹³ που είχε εισηγηθεί η κυβέρνηση Κ. Καραμανλή έπειτα από έντονες αντιπαραθέσεις. Ο εκλογικός νόμος που είχε συμφωνηθεί ανάμεσα στην κυβέρνηση Καραμανλή και στους Φιλελεύθερους προέβλεπε ενισχυμένη αναλογική, ένα εκλογικό σύστημα που πριμοδοτούσε με βουλευτικές έδρες τα δύο πρώτα κόμματα με σκοπό τη μείωση της δύναμης της ΕΔΑ.⁹⁴

Οι βουλευτικές εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 11 Μαΐου 1958 μέσα σε κλίμα οξύτατης πολιτικής αντιπαράθεσης.⁹⁵ Στην εκλογική διαδικασία πήραν μέρος πέντε πολιτικοί σχηματισμοί: τρία κόμματα (αυτοτελώς η EPE του Καραμανλή, το *Κόμμα των Φιλελεύθερων* του Γ. Παπανδρέου και η ΕΔΑ) καθώς και δύο συνασπισμοί.⁹⁶ Ήδη από τους πρώτους μήνες του 1958 ο Η. Ηλιού είχε πραγματοποιήσει συναντήσεις με τον επικεφαλής του *Κόμματος των Προοδευτικών Σπ. Μαρκεζίνη* για τη συγκρότηση ενιαίου μετώπου κατά του νέου εκλογικού νόμου. Η συμφωνία της συνεργασίας δεν επιτεύχθηκε τελικά κυρίως λόγω της διαφωνίας των δύο πλευρών σχετικά με την ένταξη της Ελλάδας στο NATO. Η πλευρά του Η. Ηλιού είχε απαιτήσει την καταγγελία της ένταξης της χώρας στη «στρατιωτική αμυντική συμμαχία».⁹⁷

Στην εκλογική αναμέτρηση της 11ης Μαΐου 1958 οι συνδυασμοί της ΕΔΑ πλαισιώθηκαν από σημαντικούς πολιτικούς παράγοντες του ευρύτερου δημοκρατικού

⁹¹ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σσ. 107-108: Εισηγήθηκε στον βασιλιά να αναθέσει τη διακυβέρνηση της χώρας σε πρωσπικότητα της EPE, με την εντολή να εισηγηθεί στη Βουλή την ψήφιση νέου εκλογικού νόμου και να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές. Απαραίτητη προϋπόθεση η απομάκρυνση του Κ. Καραμανλή.

⁹² J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 101.

⁹³ K. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία των Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σσ. 45, 86.

⁹⁴ Αστ. Αθ, Μπουζιάς, «Οι εκλογικοί νόμοι», εφημ. *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά: Εκλογές, Α' Μέρος 1946-1967*, 26 Φεβρουαρίου 2004, σ. 48. H. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 110-111. K. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία των Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 85.

⁹⁵ X. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές...* ό.π., σ. 218.

⁹⁶ J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 104. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., τ. 2ος, 1952-1955, σ. 483.

⁹⁷ B. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 109.

χώρου, κυρίως μετά τη διάσπαση του Κέντρου, καθώς πολλά στελέχη του συνεργάστηκαν κομματικά με την *EΔA*.⁹⁸ Από τις πιο επιφανείς πολιτικές προσωπικότητες ήταν οι Η. Τσιριμώκος, Π. Αργυρόπουλος, Τ. Μπακόπουλος, Σ. Μερκούρης, Μ. Κύρκος, Τ. Βουλοδήμος και ο πρώην πρόεδρος της Βουλής Δ. Λεονάρδος.⁹⁹ Στις αρχές του 1958 η εξόριστη ηγεσία του *KKE* είχε αποφασίσει να προβεί στη διάλυση όσων παράνομων οργανώσεων είχαν απομείνει στον ελλαδικό χώρο και να εντάξει τα μέλη τους στην *EΔA*. Θιασώτης της άποψης αυτής υπήρξε και ο ίδιος ο Η. Ηλιού.¹⁰⁰

Το αποτέλεσμα της εκλογικής αναμέτρησης της 11ης Μαΐου 1958 «παρά τα καλπονοθευτικά εκλογικά εμπόδια»,¹⁰¹ έφεραν προς γενική έκπληξη, την *EΔA* στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Η Αριστερά για πρώτη φορά στα κοινοβουλευτικά πεπραγμένα κατέλαβε, «με την αποδυνάμωση της εκλογικής επιρροής του κεντρώου χώρου»,¹⁰² τη δεύτερη θέση. Η ψηφοδοσία στο κόμμα προσέγγισε το ποσοστό του 24,42% και η δύναμη της κοινοβουλευτικής ομάδας της *EΔA* ανήλθε σε 79 έδρες, έναντι 41,46% και 171 εδρών της *EPE*.¹⁰³ Σύμφωνα με την αποτίμηση του εκλογικού αποτελέσματος που δημοσιεύτηκε στο φύλλο της εφημερίδας *To Βήμα* της Τρίτης 13 Μαΐου 1958, η άνοδος της δύναμης της *EΔA* αποδόθηκε στην εγκατάλειψη της υπαίθρου και στην αγανάκτηση των εργατούπαλλήλων, αλλά κυρίως στην έκβαση του Κυπριακού ζητήματος.¹⁰⁴ Η *EΔA* επέτυχε να εκφράσει «το αίτημα μιας πιο ριζοσπαστικής και δημοκρατικής διακυβέρνησης».¹⁰⁵

⁹⁸ Ο.π., σ. 109. Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 45.

⁹⁹ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 109.

¹⁰⁰ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 137. Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 45.

¹⁰¹ Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Ο Ηλίας Ηλιού...», ό.π., σ. 65. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σ. 23.

¹⁰² Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Ο Ηλίας Ηλιού...», ό.π., σσ. 87-88. Βλ. Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και...* ό.π., σ. 125-126. *Ειδική Ιστορική Έκδοση To Βήμα 90 Χρόνια...* ό.π., σ. 161.

¹⁰³ J. Meunaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 104. R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σ. 208: «Έλαβε σχεδόν το ένα τέταρτο της λαϊκής ψήφου». Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και...* ό.π., σ. 126. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 115-116. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σ. 23.

¹⁰⁴ *Ειδική Ιστορική Έκδοση To Βήμα 90 Χρόνια...* ό.π., σ. 161.

¹⁰⁵ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σ. 88.

Ο Η. Ήλιού που είχε κατέλθει εκ νέου στις εκλογές ως υποψήφιος βουλευτής Λέσβου εξελέγη και πάλι πρώτος συγκεντρώνοντας 12.491 ψήφους.¹⁰⁶ Ως κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ στη νέα Βουλή που διαμορφώθηκε είχε «ανξημένα καθήκοντα», με τις πολιτικές αγορεύσεις του να συγκεντρώνουν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του πολιτικού ακροατηρίου του.¹⁰⁷ Η Αριστερά διεκδίκησε ρόλο ισότιμου συνομιλητή στην πολιτική ζωή της χώρας από τη θέση της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης, βγαίνοντας από την πολιτική απομόνωσή της μετά την ήττα της στον Εμφύλιο.

Μετά την κοινοβουλευτική εκλογική επιτυχία της 11ης Μαΐου 1958 ακολούθησε μία ακόμη επιτυχία για την Αριστερά, στις αμέσως επόμενες αυτοδιοικητικές εκλογές της 5ης Απριλίου 1959, όπου τέθηκαν αντιμέτωποι κυρίως οι υποστηριζόμενοι από την ΕΔΑ «δημοκρατικοί συνδυασμοί» με τους «εθνικούς συνδυασμούς» της ΕΡΕ.¹⁰⁸ Επί συνόλου 65 επαρχιακών δήμων και 27 της Περιφέρειας Αθηνών - Πειραιώς, η ΕΔΑ πλειοψήφησε σε 32. Μάλιστα στους δήμους Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης οι ανώτατοι δημοτικοί άρχοντες που εξελέγησαν προέρχονταν από τον χώρο της ΕΔΑ.¹⁰⁹

Μετά τις εκλογές του 1958, η εξόριστη ηγεσία του ΚΚΕ θεώρησε πρόσφορες τις συνθήκες για να προβάλλει η ΕΔΑ το αίτημα της νομιμοποίησής του. Για μία ακόμη φορά ο Η. Ήλιού κλήθηκε να ισορροπήσει και να αναδιαμορφώσει τους όρους πολιτικής εκπροσώπησης του ΚΚΕ προωθώντας τη στρατηγική του.¹¹⁰ Πέτυχε σ' ένα μεγάλο βαθμό, να προωθήσει τον εκδημοκρατισμό του κράτους εκείνη την περίοδο και ταυτόχρονα να βγάλει την αριστερά στην ελληνική κοινωνία με συγκεκριμένες θέσεις και συγκεκριμένη πολιτική αναφορά.¹¹¹

¹⁰⁶ Γεώργιος Θ. Παπαναγιώτου - Αντώνιος Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* ό.π., σ. 75.

¹⁰⁷ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ήλιας Ήλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 45.

¹⁰⁸ Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και...* ό.π., σ. 126.

¹⁰⁹ Ντ. Κουτσούμης, «Δήμαρχος Αθηναίων ο κ. Τσουκαλάς, εις Πειραιά ανεδείχθη ο κ. Ντεντιδάκης», εφημ. *To Εθνος online*, 15 Ιουνίου 1959. Στις δημοτικές εκλογές του 1959 εξελέγησαν οι: Α. Τσουκαλάς Δήμαρχος Αθηναίων με 36,6%, Ι. Παπαηλιάκης Δήμαρχος Θεσσαλονίκης και Π. Ντεντιδάκης Δήμαρχος Πειραιώς. Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ήλιας Ήλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 46. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 127-128.

¹¹⁰ Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ήλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη του Μ. Λυμπεράτου, Δρ Ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο).

¹¹¹ Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ήλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη του Φ. Κουβέλη, Νομικού και πολιτικού της Αριστεράς).

Την εκλογική επιτυχία της Αριστεράς στις εκλογές του 1958 ακολούθησαν πιέσεις και διωγμοί οπαδών και στελεχών της *EΔA* από την Κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή με σκοπό τη μείωση της δύναμης του αριστερού χώρου, και με κορυφαίο γεγονός τη σύλληψη από την Ασφάλεια του διευθυντή της εφημερίδας *Ανγή Μανόλη Γλέζου* με την κατηγορία της κατασκοπίας στις 5 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους.¹¹² Μέσα σε κλίμα «κόκκινου πανικού» συστήθηκε επιτροπή που αποτελούνταν από πολιτικά πρόσωπα, όπως ο Σ. Κωνσταντόπουλος και ο Γ. Γιωργαλάς¹¹³ και από αξιωματικούς του στρατού για να αναλάβουν τον σχεδιασμό επιχειρησιακού πλάνου για τη μείωση της επιρροής της ανερχόμενης Αριστεράς. Αυτό αποτέλεσε την αρχή της σύλληψης της σύνταξης του ονομαζόμενου σχεδίου «Περικλής».¹¹⁴

Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής η Κυβέρνηση της *EPE* ενέτεινε τα μέτρα των διώξεων και των εκτοπισμών. Μέσα σε διάστημα έξι μηνών, αμέσως μετά τις εκλογές του 1958, μέλη και στελέχη της *EΔA*, μεταξύ αυτών και πολλοί αποφυλακισθέντες και εξόριστοι αδειούχοι, απεστάλησαν στο στρατόπεδο του Αγίου Ευστρατίου. Μάλιστα στο πρώτο συνέδριο της *EΔA*, που έλαβε χώρα από τις 25 Νοεμβρίου - 3 Δεκεμβρίου 1959, παρεμποδίστηκε η συμμετοχή στις προσυνεδριακές συνεδριάσεις των μελών της. Παράλληλα, δημοσιεύτηκαν άρθρα σε φιλοκυβερνητικές εφημερίδες οι οποίες ζητούσαν να τεθεί η *EΔA* εκτός νόμου.

Η εντυπωσιακή άνοδος της *EΔA* στις εκλογές του 1958 «θορύβησε ισχυρούς θεσμικούς και εξωθεσμικούς οικονομικοπολιτικούς κύκλους»¹¹⁵ οι οποίοι έβαλαν ως στόχο τη μείωση της επιρροής της Αριστεράς και τη συρρίκνωση των ποσοστών της στην αμέσως επόμενη εκλογική αναμέτρηση της 29ης Οκτωβρίου 1961, που χαρακτηρίστηκε

¹¹² Κ. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία των Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σσ. 88-89. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 126-127.

¹¹³ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Καχεκτική δημοκρατία*, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 2000, σ. 256. Α. Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 2007, σ. 62. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 160-161.

¹¹⁴ Β. Νέτας, «Εκλογές βίας και νοθείας», εφημ. *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά: Εκλογές, Α' Μέρος 1946-1967*, 26 Φεβρουαρίου 2004, σ. 33: «Το σχέδιο Περικλής προέβλεπε ενδεικνύμενα μέτρα, ώστε το ποσοστό της Αριστεράς να κατέλθει κάτω του 20%».

¹¹⁵ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 46: Στους κύκλους αυτούς συγκαταλέγονται οι Αμερικανοί, τα Ανάκτορα, η ΚΥΠ, η κυβέρνηση, η στρατιωτική ηγεσία και κυρίως οι παραστρατιωτικές οργανώσεις στις οποίες πρωτοστατούσε ο Γ. Παπαδόπουλος και η ομάδα του. Βλ. Σ. Λιναρδάτος, «Τα χρόνια της βίας και της νοθείας», εφημ. «Το Βήμα online», 18 Μαΐου 1997.

ως «εκλογές βίας και νοθείας» και το εκλογικό αποτέλεσμα «προϊόν τρομοκρατίας» από την τότε αντιπολίτευση. Τότε μπήκε σε εφαρμογή το σχέδιο «Περικλής».¹¹⁶

Το 1961 ήταν χρόνος μεγάλων εσωτερικών και διεθνών γεγονότων: Είχε ήδη προηγηθεί στις 16 Αυγούστου 1960 η ανακήρυξη της Κυπριακής Δημοκρατίας σε ανεξάρτητο κράτος και η εκλογή του Τ. Φ. Κέννεντυ ως 35ου προέδρου των ΗΠΑ. Το 1961 οι Αμερικανοί εισέβαλαν στην Κούβα και οι Σοβιετικοί με τους Ανατολικογερμανούς ύψωσαν το Τείχος του Βερολίνου εντείνοντας το ήδη ψυχροπολεμικό κλίμα και σηματοδοτώντας την αρχή μιας νέας εποχής.¹¹⁷ Στην εσωτερική επικαιρότητα η Ελλάδα συνδέθηκε με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα.¹¹⁸

Η χώρα εξακολουθούσε να κινείται ανάμεσα σε έντονες αντιπαραθέσεις εμφυλιοπολεμικού χαρακτήρα κι όλα έδειχναν ότι πλησίαζαν γενικές εκλογές. Η κυβέρνηση Κ. Καραμανλή είχε φέρει τον Ιούνιο του 1961 προς ψήφιση στη Βουλή νομοσχέδιο για νέο εκλογικό σύστημα ενισχυμένης αναλογικής. Το ενδεχόμενο των πρόωρων εκλογών προκάλεσε τόσο την κινητοποίηση της Αριστεράς όσο και την αναδιοργάνωση του κεντρώου χώρου. Ο Γ. Παπανδρέου αμέσως μετά την παραίτηση της κυβέρνησης της EPE του Κ. Καραμανλή ανακοίνωσε την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου (20 Σεπτεμβρίου 1961).¹¹⁹ Στόχος ήταν ο παραγκωνισμός της ΕΔΑ από την πολιτική ζωή της χώρας. Για την επίτευξή του ενεργοποιήθηκε ένας μηχανισμός βίας, νοθείας και τρόμου κατά της Αριστεράς. Ακόμη και ο Η. Ηλιού έγινε στόχος επίθεσης από παρακρατικούς στη διάρκεια προεκλογικής περιοδείας του στην περιοχή της Καρδίτσας, στις 15 Οκτωβρίου 1961.¹²⁰ Το σχέδιο «Περικλής», που είχε οργανωθεί από την ΚΥΠ,

¹¹⁶ Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σσ. 23, 29-33.

¹¹⁷ Ειδική Ιστορική Έκδοση Το Βήμα 90 Χρόνια... ό.π., σσ. 209, 219, 237. J. Meynaud, Πολιτικές δυνάμεις... ό.π., σ. 276.

¹¹⁸ K. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, τ. 2ος, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 2003, σ. 130: Η Συμφωνία Σύνδεσης υπογράφηκε στην Αθήνα στις 9 Ιουλίου 1961, επικυρώθηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο στις 28 Φεβρουαρίου 1962 και ίσχυσε από την 1η Νοεμβρίου του ίδιου έτους.

¹¹⁹ X. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές*... ό.π., σ. 222. R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας*... ό.π., σ. 210.

¹²⁰ B. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή*... ό.π., σ. 123.

από αξιωματικούς του Στρατού και της Αστυνομίας, καταγγέλθηκε στη Βουλή από την ΕΔΑ τον Σεπτέμβριο του 1961, αλλά η κυβέρνηση το χαρακτήρισε «πλαστό». ¹²¹

Οι εκλογές ορίστηκαν για τις 29 Οκτωβρίου 1961 και διεξήχθησαν από την υπηρεσιακή κυβέρνηση, του στρατηγού εν αποστρατεία και αρχηγού του στρατιωτικού οίκου του βασιλιά, Κ. Δόβα και με βάση ένα πρωτότυπο σύστημα ενισχυμένης αναλογικής.¹²² Οι δυνάμεις του αριστερού χώρου εκπροσωπήθηκαν στις εκλογές από το *Πανδημοκρατικό Αγροτικό Μέτωπο Ελλάδας (ΠΑΜΕ)*. Μάλιστα στις 23-24 Σεπτεμβρίου 1961 η ΕΔΑ συγκάλεσε Γενικό Συμβούλιο με σκοπό τον σχεδιασμό της προεκλογικής στρατηγικής που θα ακολουθούσε στις επερχόμενες εκλογές. Στην εισήγησή του ο Η. Ηλιού υποστήριξε το εκλογικό σχήμα του ΠΑΜΕ και τόνισε ότι η εκλογική αναμέτρηση θα ήταν ιδιαιτέρως δύσκολη και απιγύθινη κάλεσμα συσπείρωσης προς όλες τις δυνάμεις της Αριστεράς ενάντια στην «ζενόδουλη Δεξιά».¹²³

Οι υποψήφιοι βουλευτές του ΠΑΜΕ, στελέχη και ψηφοφόροι της Αριστεράς, κυρίως στην επαρχία, γνώρισαν μια άνευ προηγουμένου άσκηση πίεσης και τρομοκρατίας με τις παρακρατικές οργανώσεις να διαπράττουν πλήθος έκνομων ενεργειών. Επεισόδια βίας ή τρομοκρατίας σημειώθηκαν και σε βάρος υποψηφίων της Ένωσης Κέντρου. Ο Γ. Παπανδρέου που διατηρούσε την αυταπάτη ότι το «όργιο βίας» θα συρρίκνωνε την Αριστερά προς όφελος του Κέντρου, δεν αντέδρασε έγκαιρα στην αυξανόμενη άσκηση βίας η οποία κορυφώθηκε με τις δολοφονίες δύο νεαρών ΕΔΑϊτών στη Θεσσαλονίκη και στην Αρκαδία.¹²⁴ Η προεκλογική περίοδος των εκλογών του 1961 αποτέλεσε τη μελανότερη στη σύγχρονη πολιτική ιστορία της χώρας.¹²⁵

¹²¹ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 103: «...Η σκληρή ομάδα της ΚΥΠ στελέχωσε αργότερα την Απριλιανή Χούντα του 1967».

¹²² Β. Νέτας, «Εκλογές βίας και νοθείας», ό.π., σ. 29. Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Ο Ηλίας Ηλιού...», ό.π., σ. 72. Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σσ. 95-104. Συλλογικό έργο, *Μεταπολεμικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1974*, εκδ. «Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών», Αθήνα 1977, σσ. 41-42: «Σύμφωνα με το εκλογικό σύστημα στη δεύτερη κατανομή θα μετείχαν μόνο όσα αυτοτελή κόμματα θα συγκέντρωναν τουλάχιστον το 15% του συνόλου των ψήφων, ενώ το ποσοστό αυτό θα αυξανόταν στο 25% για συνασπισμό δύο κομμάτων και στο 30% για μεγαλύτερους συνασπισμούς. Σκοπός των μεγάλων αυτών ποσοστών ήταν να περιοριστεί η απήχηση της Αριστεράς και μην επαναληφθεί η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ του 1958. Εμπνευστής των πρωτότυπων αυτού εκλογικού συστήματος υπήρξε ο Γ. Ράλλης».

¹²³ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σσ. 119-122.

¹²⁴ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σσ. 104-105.

¹²⁵ Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σ. 24: Σε επιστολή του το 1965 προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο ο Π. Κανελλόπουλος έγραψε «Αι εκλογαί του 1961(...) υπήρξαν μέγα ατύχημα.

Το εκλογικό αποτέλεσμα που προέκυψε έφερε την *EPE* για τρίτη συνεχόμενη φορά¹²⁶ στην πρώτη θέση με 50,81%. Η *Ενωση Κέντρου* κατέλαβε τη δεύτερη θέση με 33,66%, ενώ το *PAME* συγκέντρωσε μόλις το 14,63% του εκλογικού σώματος, δηλαδή 10 περίπου μονάδες κάτω από την εκλογική δύναμη της *ΕΔΑ*¹²⁷ στις εκλογές του 1958. Κυβέρνηση σχημάτισε η *EPE* του Κ. Καραμανλή, όμως η αμφισβήτηση του εκλογικού αποτελέσματος αποτέλεσε πολιτικό ζήτημα.¹²⁸ Η εφημερίδα *To Βήμα* στο κύριο άρθρο της την επομένη των εκλογών έγραψε ότι «*O Λαός εψήφισεν εθνικήν κυβέρνησιν και αντιπολίτευσιν*» και διατύπωσε τον προβληματισμό της σχετικά με την αποχή και τα φαινόμενα παρεμβατικής τρομοκρατίας και νοθείας στην εκλογική διαδικασία.¹²⁹

Λίγες μέρες μετά το πέρας των εκλογών, το αποτέλεσμα αμφισβήτηθηκε επίσημα τόσο από την *Ενωση Κέντρου* του Γ. Παπανδρέου όσο κι από την *ΕΔΑ*, που εξέδωσαν και δύο «Μαύρες Βίβλους».¹³⁰ Ο Γ. Παπανδρέου αρνήθηκε με δηλώσεις του να αναγνωρίσει

Ούτε ο Κ. Καραμανλής ούτε κι εγώ είχαμε πολιτικό συμφέρον ή την ηθική προδιάθεση να ενθαρρύνουμε τις ανωμαλίες εκείνες.

¹²⁶ Β. Νέτας, «Εκλογές βίας και νοθείας», ό.π., σσ. 30-31.

¹²⁷ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 124: Η ηγεσία της *ΕΔΑ* δέχτηκε κριτική από τις περιφερειακές οργανώσεις της για το γεγονός ότι τοποθέτησε, ως υποψήφιους βουλευτές σε εκλογικές περιοχές της υπαίθρου, μέλη της Κεντρικής Επιτροπής του *KKE*, εκλεγμένα από το 8ο Συνέδριο του *KKE*, άγνωστα στις περιοχές αυτές, καθ' υπόδειξη της ηγεσίας του *KKE*.

¹²⁸ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 46. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 160-161. Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και...* ό.π., σ. 127.

¹²⁹ *Ειδική Ιστορική Έκδοση To Βήμα 90 Χρόνια...* ό.π., σ. 239. Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 46: Στις 13/3/1963 ο Η. Ηλιού σε αγόρευσή του στη Βουλή περιέγραψε την περίπτωση νοθείας σ' ένα χωριό του νομού Κιλκίς, όπου στις προηγούμενες εκλογές του 1958 η *ΕΔΑ* είχε συγκεντρώσει 164 ψήφους, ενώ στην τελευταία εκλογική αναμέτρηση δεν κατάφερε να λάβει ούτε μία ψήφο. Η ομιλία του προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στην κοινοβουλευτική ομάδα της *EPE* πρωτοστατούντος του τοπικού βουλευτή Κ. Παπαδόπουλου. Άκολούθησαν έντονες αντεγκλήσεις και εκτοξεύσεις ύβρεων που κορυφώθηκαν με χειροδικίες στις οποίες ενεπλάκησαν βουλευτές και των δύο κομματικών ομάδων, μεταξύ αυτών και οι βουλευτές της *ΕΔΑ* Αντ. Μπριλλάκης και Γ. Λαμπράκης. Η συνεδρίαση διακόπηκε και το προεδρείο του Σώματος καταδίκασε το πρωτοφανές γεγονός βίας.

¹³⁰ J. Meunaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 113. M. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία (1961-1967)*, τόμος Α΄, εκδ. «Προστίνιο», Αθήνα 1987, σ. 264: Η *Ενωση Κέντρου* εξέδωσε «Μαύρη Βίβλο» στο πλαίσιο της προσπάθειάς της να τεκμηριώσει τις καταγγελίες της ότι το αποτέλεσμα των εκλογών ήταν προϊόν βίας και νοθείας. Ο τόμος αυτός είχε τίτλο «*MAYRH BIBLIOΣ. Το εκλογικό πραξικόπημα της 29ης Οκτωβρίου 1961*», Αθήνα 1962.

«Μαύρη Βίβλο» εξέδωσε και η *ΕΔΑ* το 1962. Στον πρόλογο του βιβλίου η συγγραφική ομάδα έκανε εκτενή αναφορά στον λόγο έκδοσής της, που δεν ήταν άλλος από το να καταγγείλει το «εκλογικό πραξικόπημα της 29ης Οκτωβρίου του 1961» και να δημοσιοποιήσει με αποδεικτικά στοιχεία την

την *EPE* ως τη νόμιμη εκλεγμένη κυβέρνηση της χώρας.¹³¹ Αυτή η θέση του Γ. Παπανδρέου αποτέλεσε την απαρχή ενός ευρύτερου κοινωνικού ρεύματος που πολιτικά εκφράστηκε από την *Ενωση Κέντρου* και σηματοδοτήθηκε από τον λεγόμενο «ανένδοτο αγώνα» κατά της «κυβερνητικής νομιμότητας», όπως αυτή διακηρύχθηκε και επίσημα στον πρόλογο της «Μαύρης Βίβλου» της *Ενωσης Κέντρου* από τον ίδιο τον Γ. Παπανδρέου. Στόχος του λεγόμενου «ανένδοτου αγώνα» αποτελούσε η πτώση της κυβέρνησης της *EPE* που κατά τον Γ. Παπανδρέου στήριξε την εκλογή της στο παρακράτος.¹³²

Οι σημαντικές απώλειες της *ΕΔΑ* κυρίως στα αστικά κέντρα στις εκλογές του 1961, σύμφωνα με τον Η. Ηλιού δεν μπορούσαν να αποδοθούν αποκλειστικά στην καταγγελθείσα εκλογική βία και νοθεία της 29ης Οκτωβρίου 1961. Ο Η. Ηλιού συνέταξε μια έκθεση εκατό δακτυλογραφημένων σελίδων προς τη Διοικητική Επιτροπή του κόμματος, την οποία κοινοποίησε και προς το Πολιτικό Γραφείο του *KKE*. Στην επίσκεψή του στο Βουκουρέστι τον Ιούλιο του 1962 όταν αποδέχτηκε πρόσκληση του Πολιτικού Γραφείου του *KKE*, ο Η. Ηλιού ανέλυσε προς τα μέλη του Πολιτικού Γραφείου του *KKE* τα αποτελέσματα των εκλογών «βίας και νοθείας». Επισημαίνοντας την αξιοσημείωτη απώλεια δυνάμεων της *ΕΔΑ* και τη σταθερή άνοδο της *EK* υποστήριξε την πάγια θέση του, εκείνη της συνδιαλλαγής και συνεργασίας με τον κεντρώο χώρο, άποψη όμως που επικρίθηκε σφόδρα με αποτέλεσμα να απορριφθεί. Το *KKE* έψεξε τον Η. Ηλιού για τη γενική γραμμή πλεύσης και την πολιτική συμμαχιών που ακολουθούσε σε σχέση με την κατ' εξοχήν κομματική πολιτική του κομμουνιστικού κόμματος. Η αντιπαράθεση απόψεων μεταξύ *KKE* και Η. Ηλιού ήταν πλέον γεγονός. Ο Η. Ηλιού υπήρξε πάντα υπέρμαχος της προώθησης ενός διευρυμένου τύπου πολιτικής στρατηγικής σε σχέση με τις στοχεύσεις και τους σχεδιασμούς του *KKE*.¹³³

εκλογική νοθεία. (*MAYRH ΒΙΒΛΟΣ. Το εκλογικό πραξικόπημα της 29ης Οκτωβρίου 1961*, εκδ. «ΕΔΑ», Αθήνα 1962).

¹³¹ R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σ. 211. B. Νέτας, «Εκλογές βίας και νοθείας», ό.π., σ. 30.

¹³² Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., σσ. 228-231. Π. Πετρίδης, *Εξουσία και Παραεξουσία στην Ελλάδα 1957-1967*, εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 2000, σσ. 88-89. X. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και...* ό.π., σ. 127

¹³³ I. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 48. B. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 123. Απομαγνητοφώνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη του Μ. Λυμπεράτου).

Με τον Ανένδοτο Αγώνα¹³⁴ η χώρα εισήλθε σε μια περίοδο σκληρής πολιτικής αντιπαράθεσης,¹³⁵ ενώ συνεχίζονταν οι αντιδημοκρατικές εκτροπές. Ο Ανένδοτος Αγώνας άρχισε ν' αποκτά κοινωνική δυναμική που δεν άργησε να εκφραστεί και πολιτικά. Ο Η. Ήλιού είχε προβλέψει πως το υπερκράτος το οποίο είχε δημιουργήσει και υπέθαλπε η EPE κάποια μέρα θα στρεφόταν εναντίον της.¹³⁶ Η πολιτική αντιπαράθεση συνεχώς εντεινόταν, με τον Ανένδοτο Αγώνα να κορυφώνεται εντός και εκτός Βουλής. Η πρωτεύουσα και η συμπρωτεύουσα συνταράσσονταν από φοιτητικές διαδηλώσεις και κινητοποιήσεις.

Την περίοδο αυτή, οι φοιτητές της Αριστεράς έρχονταν αντιμέτωποι με την άσκηση βίας, κυρίως στα πανεπιστήμια, από μέλη της δεξιάς φοιτητικής οργάνωσης, EKOΦ (*Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών*). Το 1962 ο Η. Ήλιού, συνοδευόμενος από στελέχη της Νεολαίας της ΕΔΑ, επισκέφθηκε τον τότε Υπουργό Προεδρίας Κ. Τσάτσο για να εκφράσει τη διαμαρτυρία του. Σύμφωνα με τον Θ. Πάγκαλο,¹³⁷ ο οποίος ήταν παρών στη συνάντηση, οι δύο πολιτικοί άνδρες μίλησαν κατ' ιδίαν για λίγα λεπτά. Μετά το πέρας της συζήτησης ο Η. Ήλιού απευθύνθηκε στους νεολαίους της ΕΔΑ και τους μετέφερε τα λόγια του Κ. Τσάτσου: «Επειδή εσείς οι μαρξιστές έχετε οριστικά κερδίσει τον ιδεολογικό αγώνα, κατέχετε τον χώρο του πανεπιστημίου και του πολιτισμού...δεν έχουμε άλλο τρόπο... Θα σας ταράξουμε στο ξύλο». Ο Η. Ήλιού έδωσε τότε την ιστορική απάντηση: «Και μείς θα σας ταράξουμε στη νομιμότητα», εννοώντας την κατά γράμμα εφαρμογή του Συντάγματος και την απόλυτη υπακοή στους νόμους της Πολιτείας.¹³⁸

Ένα γεγονός που δημιούργησε πολιτική ένταση και τριβή ανάμεσα στην κυβέρνηση και τη βασιλική οικογένεια ήταν το ιλιγγιώδες ποσό της προίκας για τον γάμο

¹³⁴ Κ. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* δ.π., σσ. 109-110.

¹³⁵ Ο.π., σ. 108: «Παράλληλα με τα πολιτικά κόμματα της αντιπολίτευσης πολλές εφημερίδες του κεντρώου χώρου, όπως η «Ελευθερία», η «Αθηναϊκή» και η «Αυγή», το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο της ΕΔΑ, όχυναν με την καταγγελτική αρθρογραφία τους το πολιτικό κλίμα».

¹³⁶ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη χούντα*, τ. 4ος, 1961-1964, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 1977, σ. 120.

¹³⁷ Θ. Πάγκαλος, «Ιστορικές φράσεις και πολιτικό ήθος», εφημ. *To Βήμα online*, 20 Ιανουαρίου 2013: «Ο κ. Πάγκαλος ήταν αυτήκοος μάρτυρας του περιστατικού, ως γραμματέας της Δημοκρατικής Αντίστασης Σπουδαστών, μιας μετωπικής οργάνωσης της Νεολαίας της ΕΔΑ, με σκοπό την προάσπιση των δημοκρατικών δικαιωμάτων».

¹³⁸ Ο.π., 20 Ιανουαρίου 2013. Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ήλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 48.

της πριγκίπισσας Σοφίας με τον διάδοχο του ισπανικού θρόνου Χουάν Κάρλος και, μάλιστα, σε μια περίοδο οικονομικής λιτότητας της χώρας.¹³⁹ Το νομοσχέδιο «περί προικοδότησης» της πριγκίπισσας Σοφίας ψηφίστηκε στη Βουλή στις 15 Μαρτίου 1962 με την ΕΔΑ απούσα της ψηφοφορίας. Στις 8 Δεκεμβρίου 1962 έλαβε χώρα το Β' Συνέδριο της ΕΔΑ στην Αθήνα. Από τα ντοκουμέντα του συνεδρίου ήταν σαφές ότι η ΕΔΑ εξακολουθούσε να στηρίζει τον Ανένδοτο Αγώνα, αν και διαφωνούσε με την πολιτική γραμμή του διμέτωπου την οποία είχε προκρίνει η Ενωση Κέντρου.¹⁴⁰

Το «πνεύμα μισαλλοδοξίας του Εμφυλίου» εξακολούθησε να κυριαρχεί στην πολιτική ζωή της χώρας.¹⁴¹ Το εκλογικό σύστημα μεταβλήθηκε για ακόμη μια φορά το 1963 σε μια ταραγμένη πολιτική συγκυρία, που σημαδεύτηκε από κρίσιμες και θεσμικές εξελίξεις: τον Ανένδοτο Αγώνα (1961-1963), την πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης, τη δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη στις 22 Μαΐου 1963, καθώς και την παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή (11-6-1963), ύστερα από ρήξη στις σχέσεις του με τον βασιλιά Παύλο.¹⁴² Η παραίτηση του πρωθυπουργού στις 11 Ιουνίου 1963¹⁴³ οδήγησε στην αντικατάστασή του αρχικώς από τον Π. Πιπινέλη και στη συνέχεια από τον Σ. Μαυρομιχάλη πρόεδρο του Αρείου Πάγου.¹⁴⁴ Η «πολιτική δολοφονία»¹⁴⁵ του βουλευτή Πειραιά της ΕΔΑ Γ. Λαμπράκη από «ένα σύμφυρμα κρατικών και παρακρατικών οργάνων»¹⁴⁶ ήταν το γεγονός που είχε οδηγήσει στο τέλος της Κυβέρνησης Κ. Καραμανλή. Τα γεγονότα που συνέβησαν στην Ελλάδα την περίοδο αυτή αποκάλυψαν

¹³⁹ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 166-167. Κ. Παπαρηγόπουλος - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σσ. 113-114. Ιστορικό Λεύκωμα 1962, «Οι γάμοι της Σοφίας με τον Χουάν Κάρλος», εφημ. *Η Καθημερινή*, 1997, σσ. 44-47.

¹⁴⁰ Κ. Παπαρηγόπουλος - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., 120.

¹⁴¹ Ο.π., σ. 117.

¹⁴² Ασ. Αθ. Μπουζιάς, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ», ό.π., σ. 49. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 180.

¹⁴³ R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σ. 214. J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 115.

¹⁴⁴ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 195. I. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 48. Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Ο Ηλίας Ηλιού...», ό.π., σ. 72.

¹⁴⁵ Από τον πρόλογο του βιβλίου του πρώην Προέδρου της Δημοκρατίας X. Σαρτζετάκη «Επιτελών το καθήκον μου». Βλ. T. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 178-189.

¹⁴⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., σσ. 228-231. R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σσ. 211-212. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σσ. 24-25.

την παθολογία του πολιτειακού ζητήματος της χώρας και ανέδειξαν το Παλάτι σε βασικό παράγοντα άσκησης και επιβολής εξουσίας.¹⁴⁷

Τον Αύγουστο του 1963 ο Η. Ήλιού δημοσίευσε το άρθρο με τίτλο «Πού βρισκόμαστε, πού βαδίζουμε, τι προτείνουμε» στο περιοδικό *Ελληνική Αριστερά* όπου διατύπωσε την προβληματική συλλογιστική του για το θέμα των πολιτικών συνεργασιών ενόψει των επικείμενων εκλογών.¹⁴⁸

Ο Η. Ήλιού απηύθυνε κάλεσμα συνεργασίας προς τους Γ. Παπανδρέου και Σ. Μαρκεζίνη με σκοπό τη δημιουργία ενός αντιδεξιού μετώπου και την προσπάθεια καθιέρωσης της απλής αναλογικής. Η Εκτελεστική Επιτροπή της *ΕΔΑ* αποφάσισε να μην καταρτίσει λίστα υποψηφιοτήτων στην περιφέρεια, αλλά να υποστηρίξει τους υποψήφιους της *Ένωσης Κέντρου*. Ανέθεσε, μάλιστα, στους Η. Ήλιού και Αντ. Μπριλλάκη να ενημερώσουν τον πρόεδρο της *Ένωσης Κέντρου* Γ. Παπανδρέου για το πολιτικό αυτό σχεδιασμό τους. Ο Γ. Παπανδρέου αρνήθηκε κατηγορηματικά την πρόταση και δεν θέλησε να συμπορευθεί με την Αριστερά. Αν και ο αρχηγός της *Ένωσης Κέντρου* επέμενε στην πρότασή του για αποχή από την εκλογική διαδικασία και παρά τη διαφωνία του με τον πολιτικό του εταίρο Σοφοκλή Βενιζέλο, τελικά συμμετείχε στις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 1963 που διεξήχθησαν από την υπηρεσιακή κυβέρνηση του Αρεοπαγίτη Σ. Μαυρομιχάλη και με βάση το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής.¹⁴⁹

Στις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 1963 το κόμμα της *Ένωσης Κέντρου* του Γ. Παπανδρέου κέρδισε τη σχετική πλειοψηφία με ποσοστό 42,04% και 138 βουλευτικές έδρες, αφήνοντας την *EPE* στη δεύτερη θέση με 39,7% και 132 έδρες¹⁵⁰ και την *ΕΔΑ*

¹⁴⁷ Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σ. 99.

¹⁴⁸ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 180-181. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ», ό.π., σ. 125. Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ηλίας Ήλιού: Ο Ηλίας Ήλιού... ό.π., σσ. 72-74. Σχετικά με το παραπάνω άρθρο: «Σε αυτό επέκρινε τον βασιλιά γιατί εκτράπηκε προς τη λογική και την πρακτική της απόλυτης μοναρχίας, αναδεικνύοντας κυβερνήτες της βούλησής του, ασκώντας προσωπικό έλεγχο στις Ένοπλες Δυνάμεις, επιβάλλοντας το εκλογικό σύστημα της αρεσκείας του, αναγορεύοντας προσωπικούς φίλους σε στρατοκράτορες και επιτρέποντας σε στελέχη της οικονομικής ολιγαρχίας να επηρεάζουν αποφασιστικά την κυβερνητική πολιτική». Απόσπασμα από το άρθρο του Η. Ήλιού «Πού βρισκόμαστε, πού βαδίζουμε, τι προτείνουμε». Κ. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σσ. 126-127.

¹⁴⁹ J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 117. Κ. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 128. Ιστορικό Λεύκωμα 1963, «Το τέλος της οκταετίας Καραμανλή», εφημ. *Καθημερινή*, 1997, σσ. 62-67.

¹⁵⁰ N. Κρανιδιώτης, *Οι Διεθνείς Διαστάσεις του Κυπριακού*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1983, σ. 21. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σ. 24.

στην τρίτη θέση με ποσοστό 14,54% και 30 έδρες. Το κόμμα του Σπ. Μαρκεζίνη ήλθε τέταρτο με μόλις 3,7% και δύο μόνο έδρες.¹⁵¹ Ο Η. Ήλιού αναδείχτηκε και πάλι πρώτος βουλευτής του Νομού Λέσβου με 9.731 ψήφους.¹⁵² Ήταν η τελευταία φορά που ο Η. Ήλιού εξελέγη βουλευτής Λέσβου, καθώς έκτοτε θα πολιτευόταν στην Α' εκλογική περιφέρεια Αθηνών.¹⁵³

Η μη επίτευξη αυτοδυναμίας (ο Γ. Παπανδρέου δεν αποδέχτηκε την κοινοβουλευτική στήριξη της *EΔA*) οδήγησε στην προκήρυξη νέων εκλογών στις 16 Φεβρουαρίου 1964, εκλογές που προσέλαβαν ένα «δημοψηφισματικό»¹⁵⁴ χαρακτήρα. Ο Γ. Παπανδρέου πέτυχε σαρωτική νίκη λαμβάνοντας ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά που έλαβε ποτέ πολιτικός σχηματισμός στην Ελλάδα (52,72%). Όπως παρατήρησε ο εκλογολόγος Η. Νικολακόπουλος «επρόκειτο για τη μαζικότερη εκλογική μεταστροφή της μεταπολεμικής περιόδου».¹⁵⁵ Για πρώτα φορά στα μετεμφυλιακά χρόνια οι πολίτες μπόρεσαν να εκφραστούν χωρίς τον φόβο της αστυνόμευσης και της παρακρατικής βίας.¹⁵⁶ Η εκλογική δύναμη της *EPE* συρρικνώθηκε στο 35,26%, ενώ η *EΔA* είδε τη δύναμή της να φθίνει, «απότοκο της παγίωσης του δικομματικού συστήματος».¹⁵⁷ Η *EΔA* με υποψήφιους σε 31 εκλογικές περιφέρειες συγκέντρωσε το 11,80% των ψήφων και εξέλεξε 22 βουλευτές¹⁵⁸ ανάμεσά τους και ο Η. Ήλιού που εξελέγη βουλευτής Α' Αθήνας.¹⁵⁹

Τα αποτελέσματα των επαναληπτικών στην ουσία εκλογών της 16ης Φεβρουαρίου 1964 σχολίασε ο Η. Ήλιού με ειδική έκθεση που συνέταξε και απέστειλε στην Εκτελεστική Επιτροπή της *EΔA*. Στην έκθεση αυτή, απέδωσε εν μέρει τον μεγάλο αριθμό ψήφων που απώλεσε η *EΔA* - περίπου 40.000 - στην έμμεση πριμοδότηση της *EK* από την

¹⁵¹ J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* δ.π., σ. 119. T. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* δ.π., σ. 200.

¹⁵² Γεώργιος Θ. Παπαναγιώτου - Αντώνιος Π. Πλάτων, *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου...* δ.π., σ. 81.

¹⁵³ I. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ήλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», δ.π., σ. 48.

¹⁵⁴ Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... δ.π., σ. 25.

¹⁵⁵ K. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* δ.π., σ. 134.

¹⁵⁶ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου. Τα δραματικά γεγονότα 1961-1967*, εκδ. «Ο Τύπος», Αθήνα 1988, σ. 115. O.π., σσ. 128-137.

¹⁵⁷ K. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* δ.π., σσ. 128-129.

¹⁵⁸ X. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και...* δ.π., σ. 127.

¹⁵⁹ B. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ήλιού. Η ζωή...* δ.π., σ. 193.

ΕΔΑ που είχε απότερο σκοπό την ήττα της Δεξιάς.¹⁶⁰ Ο Η. Ήλιού πίστευε σθεναρά στη συνεργασία μεταξύ του κεντρώου χώρου και της ευρύτερης Αριστεράς με στόχο την πραγμάτωση μιας μεγάλης πανδημοκρατικής συνεργασίας των «προοδευτικών και αντιδεξιών δυνάμεων» για την προώθηση του εκδημοκρατισμού της χώρας στη βάση του «σοσιαλδημοκρατισμού και με την καθιέρωση της απλής αναλογικής».¹⁶¹

Η νίκη της Ένωσης Κέντρου έφερε το τέλος της «παντοκρατορίας της συντηρητικής παράταξης»¹⁶² και χάραξε νέα πορεία στα ελληνικά πολιτικά πράγματα. Η ήττα της *EPE* στις εκλογές οδήγησε στην παραίτηση του αρχηγού της Κ. Καραμανλή και στην απόφασή του να αναχωρήσει για τη Γαλλία. Στην αρχηγία της *EPE* τον διαδέχτηκε ο Π. Κανελλόπουλος. Οι εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964 έφεραν επίσης στο πολιτικό προσκήνιο και τον Ανδρέα Γ. Παπανδρέου, ο οποίος εξελέγη βουλευτής Αχαΐας και έπαιξε σημαίνοντα ρόλο στα πολιτικά πεπραγμένα της χώρας τα επόμενα χρόνια.¹⁶³ Τέλος, στις 6 Μαρτίου 1964, λίγο μετά τις εκλογές απεβίωσε ο βασιλιάς Παύλος και τον διαδέχθηκε στον θρόνο ο γιος του Κωνσταντίνος.¹⁶⁴

Σύντομο σε διάρκεια ήταν το πολιτικό «κεντρώο διάλειμμα» της Ένωσης Κέντρου του Γ. Παπανδρέου. Η ανάμειξη του Παλατιού «ως φαινόμενο ή ως επιφαινόμενο»¹⁶⁵ οδήγησε στην παραίτηση της Κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου του πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου στις 15 Ιουλίου 1965 και στην αποσταθεροποίηση του πολιτικού κλίματος της χώρας. Στις 23 Ιουνίου 1965, λίγες μέρες πριν από την παραίτηση της Κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου ο Η. Ήλιού είχε εκφωνήσει στη Βουλή μια προφητική, προβλεπτική (κατά τον δημοσιογράφο Γ. Ρωμαίο) ομιλία με επίκεντρο τη δράση του μετέπειτα

¹⁶⁰ Ο.π., σ. 127. Βλ. J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα...* ό.π., σσ. 121-123. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 191-192. B. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ήλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 126-127. Σ. Ριζάς, «Οι βουλευτικές εκλογές του 1964», εφημ. *Καθημερινή online*, 26 Ιουνίου 2016.

¹⁶¹ Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ηλίας Ήλιού. Ο Ηλίας Ήλιού...», ό.π., σ. 72.

¹⁶² K. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 128.

¹⁶³ Βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964, Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, εκδ. «Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών», Αθήνα 1985, σσ. 300-309.

¹⁶⁴ T. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 204. K. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 129. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 203.

¹⁶⁵ X. Μπαμπούνης, *Τοπική Αντοδιοίκηση και...* ό.π., σ. 128.

πραξικοπηματία Γ. Παπαδόπουλου στη δολιοφθορά στον Έβρο.¹⁶⁶ Η ομιλία του Η. Ηλιού πραγματοποιήθηκε κατά την έναρξη της τριήμερης συζήτησης στη Βουλή για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση, την οποία είχε ζητήσει ο ίδιος ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου.¹⁶⁷ Οι καίριες επισημάνσεις του Η. Ηλιού δεν εισακούστηκαν τότε.

Στην Αθήνα ξέσπασαν διαδηλώσεις, πορείες και συγκρούσεις με την αστυνομία, τα «Ιουλιανά». Ο Ιούλιος του 1965 «ο ελληνικός Μάγς»¹⁶⁸ έμεινε στην ιστορία για τα αλλεπάλληλα πολιτικά γεγονότα που οδήγησαν τη χώρα σε μια παρατεταμένη κρίση.¹⁶⁹ Ο ΙΔΕΑ, η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και ο διπλός ρόλος που έπαιξε ο Υπουργός Εθνικής Αμύνης Πέτρος Γαρουφαλιάς, η εκδήλωση του «Σαμποτάζ του Έβρου», (Ιούνιος 1965) από τον αρχηγό της συνταγματικής εκτροπής Γ. Παπαδόπουλο¹⁷⁰ ευνόησαν ένα κλίμα αποσταθεροποίησης και πυροδότησαν την πολιτική ένταση.¹⁷¹ Τα Ανάκτορα αντί να προκηρύξουν νέες εκλογές προχώρησαν στη δημιουργία κυβέρνησης αποστατών (στελεχών της EK που συνεργάστηκαν με το Στέμμα) και σχημάτισαν κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Πρόεδρο της Βουλής Γ. Αθανασιάδη - Νόβα.¹⁷²

Αυτή η κίνηση προκάλεσε την οργή του Γ. Παπανδρέου, ο οποίος προχώρησε στην κήρυξη νέου «Ανένδοτου αγώνα» κατά του βασιλιά και υπέρ της αποκατάστασης της δημοκρατικής ομαλότητας. Η ενέργεια, άλλωστε, του Κωνσταντίνου αποτελούσε πράξη παραβίασης του Συντάγματος. Οι οπαδοί του Παπανδρέου και χιλιάδες δημοκρατικοί πολίτες προχώρησαν σε διαδηλώσεις προκειμένου να διατρανώσουν την αντίθεσή τους στους χειρισμούς του βασιλιά. Μέσα σε αυτές τις αντικυβερνητικές διαδηλώσεις και συγκεκριμένα, στις 21 Ιουλίου του 1965, δολοφονήθηκε ο φοιτητής Σωτήρης Πέτρουλας. Το αποτέλεσμα ήταν κλιμάκωση των αντιδράσεων με απεργίες και συνεχείς διαδηλώσεις και έτσι στις 5 Αυγούστου η κυβέρνηση Νόβα καταψηφίστηκε από

¹⁶⁶ Απομαγνητοφώνηση του ντοκιμαντέρ Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος των 20ού αιώνα... ό.π., (άποψη του Γ. Ρωμαίου). Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 222-224.

¹⁶⁷ Ηλίας Ηλιού, *Η κρίση εξουσίας του 1965*, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου 8, Εισαγωγή και ιστορικός σχολιασμός Η. Νικολακόπουλος. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 108', 23 Ιουνίου 1965, σσ. 572, 573-594.

¹⁶⁸ Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές...* ό.π., σ. 239.

¹⁶⁹ Κ. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σ. 147.

¹⁷⁰ Όθων Τσουνάκος, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία, 1963-1967», *I.E.E.*, τ. 16ος, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 2000, σ. 216.

¹⁷¹ Κ. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σσ. 140-147. Ν. Κρανιδιώτης, *Οι Διεθνείς Διαστάσεις...* ό.π., σ. 46.

¹⁷² Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σ. 183.

τη Βουλή και παραιτήθηκε.¹⁷³ Ο Η. Ηλιού σε αγορεύσεις του στη Βουλή την περίοδο αυτή κατήγγειλε την Αυλή για την ανάδειξή της σε μη θεσμικό κέντρο άσκησης πολιτικής εξουσίας και διερωτήθηκε για το «ποιος τέλος πάντων, κυβερνά τον τόπο;» καταλήγοντας στο αυτονόητο: στην ανάγκη να εφαρμόζεται το Σύνταγμα και οι νόμοι του.¹⁷⁴

Μετά την καταψήφιση της κυβέρνησης Νόβα, ο Κωνσταντίνος διόρισε πρωθυπουργό τον Ηλία Τσιριμώκο, ο οποίος ανέλαβε τον πρωθυπουργικό θώκο στις 20 Αυγούστου του 1965.¹⁷⁵ Η κυβέρνηση Τσιριμώκου αντικαταστάθηκε στις 17 Σεπτεμβρίου από την κυβέρνηση Στεφανού Στεφανόπουλου η οποία, παρά τις πολλές αλλαγές προσώπων στα υπουργεία, έμεινε στην εξουσία ως τον Δεκέμβριο του 1966.¹⁷⁶

Κατά τη συζήτηση στο Κοινοβούλιο, στις 22 Σεπτεμβρίου 1965, για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην τρίτη κυβέρνηση αποστασίας του Σ. Στεφανόπουλου, ο Η. Ηλιού κατήγγειλε την επικείμενη υπερψήφιση ως «άδοξη νίκη του πολιτικού αμοραλισμού» υποστηρίζοντας ότι η Κυβέρνηση Στεφανόπουλου «έλκυσε την εξουσία της από το Στέμμα εκφράζοντας την βασιλική δικτατορία». Σε μια άλλη κοινοβουλευτική συζήτηση ο Η. Ηλιού κατήγγειλε τις κυβερνήσεις αποστασίας «ως κατασκευάσματα κοινοβουλευτικού χαρακτήρα» καταλήγοντας με τη διακήρυξη ότι «η λαϊκή θέληση και μόνον αυτή είναι η πηγή όλων των εξουσιών».¹⁷⁷

Τον Δεκέμβριο του 1966 ανέλαβε η κυβέρνηση του Ιωάννη Παρασκευόπουλου με σκοπό να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές, όμως, η διαφωνία στελεχών της σχετικά με ζητήματα εξωτερικής πολιτικής οδήγησε στην παραίτηση και στην πρωθυπουργοποίηση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στις 3 Απριλίου 1967, ούτως ώστε η χώρα να οδηγηθεί σε εκλογές τον Μάιο του ίδιου έτους. Οι εκλογές αυτές θα έδιναν μία λύση στο πολιτικό αδιέξοδο που βρισκόταν η χώρα καθώς το κλίμα έδειχνε ότι οι δυνάμεις του Κέντρου και της Αριστεράς θα κυριαρχούσαν εκλογικά. Όμως, τα ξημερώματα της 21ης Απριλίου του

¹⁷³ R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σ. 219. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 254-255. Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σσ. 149-150.

¹⁷⁴ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 18', 14 Δεκεμβρίου 1964, σσ. 462-505. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 203-204. Βλ. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 287-295.

¹⁷⁵ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου. Τα δραματικά γεγονότα...* ό.π., σ. 228.

¹⁷⁶ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 258-259. Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σ. 215. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 376, 383.

¹⁷⁷ Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Ο Ηλίας Ηλιού...», ό.π., σ. 75.

1967 ο στρατός, με επικεφαλής ομάδα υψηλόβαθμων αξιωματικών έκανε το πραξικόπημα.¹⁷⁸

Η ΕΔΑ είχε προσπαθήσει στις αρχές του 1966 να προτείνει μια συμβιβαστική λύση δημοσιοποιώντας μια πρόταση αποτελούμενη από πέντε σημεία, τον λεγόμενο «πεντάλογο» της ΕΔΑ, με στόχο τη δημοκρατική διέξοδο από την κρίση.¹⁷⁹ Τα σημεία αυτά ανέλυσε ο Η. Ηλιού σε ομιλία του κατά τη διάρκεια συγκέντρωσης που έγινε στη Θεσσαλονίκη στις 16 Φεβρουαρίου 1966.¹⁸⁰ Μεταξύ άλλων είχε αναφερθεί στην ανάγκη γενικής καταδίκης κάθε απειλής εναντίον των δημοκρατικών πολιτικών θεσμών από τον πολιτικό κόσμο της χώρας, καθώς και κάθε ιδέας για οποιαδήποτε μορφής ανοιχτής ή συγκεκαλυμμένης δικτατορίας. Πρότεινε επίσης τον σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης που θα προχωρούσε στη διεξαγωγή εκλογών με βάση την απλή αναλογική - διαχρονικό αίτημα της ελληνικής αριστεράς - εντός τριμήνου. Επιπροσθέτως, συνέστησε την κατάργηση όλων των έκτακτων μέτρων που είχαν τεθεί σε εφαρμογή πριν από το 1949 καθώς και στην αμνήστευση του ΑΣΠΙΔΑ και του «Περικλή». Υπογράμμισε ότι όλα τα πολιτικά κόμματα θα δεσμεύονταν ότι δεν θα έθεταν πολιτειακό ζήτημα και θα διακήρυξαν από κοινού την ανάγκη απερίσπαστης διαχείρισης από την πλευρά των Ενόπλων Δυνάμεων της χώρας κι ως εκ τούτου έπρεπε να πάψει η δίωξη όσων στρατιωτικών στελεχών τους ήταν αναμεμιγμένοι στις υποθέσεις του σχεδίου «Περικλής» και ΑΣΠΙΔΑ.¹⁸¹

Ήδη στη 2η Οργανωτική Σύσκεψη της ΕΔΑ, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 5-7 Μαρτίου 1966, είχε γίνει μερική αναφορά στον κίνδυνο επιβολής δικτατορίας.¹⁸² Στη διάρκεια της 3ης Συνόδου της Διοικούσας Επιτροπής της ΕΔΑ, τον Μάιο του 1966, «έγινε για πρώτη φορά επισήμως αναφορά και στη χούντα».¹⁸³ Ο Ι. Πασαλίδης, ο πρόεδρος της

¹⁷⁸ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου. Τα δραματικά γεγονότα...* ό.π., σσ. 275, 298-302. Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σσ. 160-161. R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σσ. 220-221.

¹⁷⁹ Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος των 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη του Ηλία Νικολακόπουλου). X. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές...* ό.π., σ. 318. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη χούντα*, τ. 5, 1964-1967, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 1977, σσ. 324-327.

¹⁸⁰ B. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 197: Η ομιλία αυτή του Η. Ηλιού καταγράφηκε το 1966 σε βιβλίο μαζί με άλλα κείμενα και με τον τίτλο *Η κρίση εξουσίας*.

¹⁸¹ Ο.π., σ. 50. Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Ο Ηλίας Ηλιού...», ό.π., σ. 76. Η. Ηλιού, *Πολιτικά κείμενα*, 1974-1976, εκδ. «Διογένης», Αθήνα 1977, σσ. 19-20.

¹⁸² B. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 203.

¹⁸³ Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Ο Ηλίας Ηλιού...», ό.π., σ. 77.

ΕΔΑ, σε επίσκεψή του στο Παλάτι την 1η Απριλίου του 1967, πρότεινε στον βασιλιά Κωνσταντίνο τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης, όμως ο Κωνσταντίνος ανέθεσε στον Π. Κανελλόπουλο την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης.¹⁸⁴

Το ξημέρωμα της 20ής προς 21ης Απριλίου του 1967 - «την εποχή που στην Ευρώπη θριάμβευε το αντιπολεμικό, το αντιρατσιστικό, το φεμινιστικό κίνημα και το κίνημα δικαιωμάτων στις ΗΠΑ και προετοιμαζόταν ο Μάης του '68»¹⁸⁵ - μια ομάδα ανώτερων στρατιωτικών με επικεφαλής τον συνταγματάρχη, πλέον, Γ. Παπαδόπουλο, προχώρησε στην εκδήλωση πραξικοπήματος καταλύοντας το πολίτευμα. Οι πραξικοπηματίες συνέλαβαν τους «πολιτικούς πρωταγωνιστές» της χώρας και χιλιάδες αριστερούς πολίτες, μέλη και στελέχη της *ΕΔΑ* που ο αριθμός τους υπερέβη συνολικά τις οκτώ χιλιάδες. Ανάμεσα στα πρώτα πολιτικά πρόσωπα που συνελήφθησαν ήταν και ο Η. Ήλιού.

Ο Η. Ήλιού συνελήφθη στο σπίτι του στην Αθήνα τα ξημερώματα της 21ης Απριλίου 1967 και το απόγευμα μεταφέρθηκε στον Ιππόδρομο όπου βασανίστηκε με βαρύτατες συνέπειες για την υγεία του.¹⁸⁶ Στη συνέχεια, εξορίστηκε στη Γυάρο, ενώ ένα μήνα αργότερα διακομίστηκε στο νοσοκομείο κρατουμένων των Φυλακών Αβέρωφ κι από εκεί στο Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών *Βασιλεύς Παύλος*,¹⁸⁷ όπου έμεινε νοσηλευόμενος και σε απομόνωση για σχεδόν πέντε μήνες, με μόνη συντροφιά τις μελέτες του και τον Θουκυδίδη. Απελευθερώθηκε το 1970 και συνέχισε τον αντιδικτατορικό αγώνα του παραμένοντας στην οικία του επί της οδού Βουκουρεστίου στο κέντρο της Αθήνας μαζί με τη σύζυγό του.¹⁸⁸

Οι διωκτικές αρχές της δικτατορίας κήρυξαν παράνομη την *ΕΔΑ*. Τον πρώτο χρόνο της Χούντας οι υποστηρικτές της Αριστεράς, δεν διαχωρίστηκαν πολιτικά, αλλά

¹⁸⁴ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 279. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 418. Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ήλιας Ήλιού. Ο Ήλιας Ήλιού...», ό.π., σ. 77.

¹⁸⁵ Λένα Δουκίδου, *Πώς φτάσαμε στη Δικτατορία του '67*, Ειδική Έκδοση για την εφημερίδα Το Βήμα, Αθήνα 2012, σσ. 13-14.

¹⁸⁶ Βλ. Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ήλιού: Η ζωή...* ό.π., σ. 213: «...Αυτή τη διακριτική μεταχείριση του την οφείλει προφανώς σε ειδική εντολή του δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου, για να τον εκδικηθεί για την αποκάλυψη/καταγγελία...αναφορικά με το δήθεν σαμποτάζ του Εβρου». Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 215. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 224.

¹⁸⁷ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 220.

¹⁸⁸ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ήλιού: Η ζωή...* ό.π., σσ. 206-213. Μελέτης Μελετόπουλος, «*Η δικτατορία των συνταγματαρχών*», εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2008, σσ. 260, 305. Γ. Κάτρης, *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα 1960-1974*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 1974, σ. 198.

συνέχισαν να συνεργάζονται και να συμμετέχουν από κοινού στις αντιστασιακές οργανώσεις.¹⁸⁹

Τον Φεβρουάριο του 1968, κατά τη διεξαγωγή της 12ης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του *Κομμουνιστικού Κόμματος* που πραγματοποιήθηκε στην πρωτεύουσα της Ρουμανίας το Βουκουρέστι, ολοκληρώθηκε επίσημα η διάσπαση του *KKE*. Από τον διαχωρισμό προέκυψαν δύο «κόμματα», το *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (KKE)* με σαφείς προσανατολισμούς στήριξης των επιλογών της τότε ΕΣΣΔ και το *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος εσωτερικού (KKE εσωτ.)*.¹⁹⁰

Η *ΕΔΑ* συμπιέστηκε και συρρικνώθηκε πολιτικά. Η πλειονότητα των μελών της ακολούθησαν τη γραμμή του *Κομμουνιστικού Κόμματος*. Δύο μόνο από τα επιφανή στελέχη της *ΕΔΑ* δεν ταυτίστηκαν με το ένα ή το άλλο σχήμα του *KKE*: ο Η. Ηλιού και ο Γ. Παπαδημητρίου.¹⁹¹ Ο Η. Ηλιού αποστασιοποιήθηκε από τα δύο πολιτικά κόμματα της Αριστεράς και διαφώνησε με τη διάλυση της *ΕΔΑ*.¹⁹²

Στις 4 Νοεμβρίου 1973 συμμετείχε στο μνημόσυνο για τη συμπλήρωση πέντε ετών από τον θάνατο του «Γέρου της Δημοκρατίας», το οποίο έλαβε χώρα στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών.¹⁹³ Η λαϊκή κινητοποίηση των φοιτητών εναντίον της δικτατορίας στο μνημόσυνο του Γ. Παπανδρέου¹⁹⁴ αποτέλεσε το προανάκρουσμα για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου που θα ακολουθούσαν λίγες μέρες αργότερα.

Η διετία 1973-1974 ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη για την επάνοδο της δημοκρατικής ομαλότητας στην Ελλάδα. Αναφορά γίνεται στα γεγονότα στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών τον Φεβρουάριο - Μάρτιο του 1973, στην εξέγερση του Πολυτεχνείου, στην ανατροπή του Γ. Παπαδόπουλου και το «καθεστώς Ιωαννίδη»,¹⁹⁵ στο

¹⁸⁹ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού: Η ζωή...* ό.π., σσ. 214-217.

¹⁹⁰ Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές...* ό.π., σ. 373. Κ. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 174. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σ. 38.

¹⁹¹ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 216.

¹⁹² Κ. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 174. Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σσ. 214-217.

¹⁹³ Σ. Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας (1936-1975)*, τ. 3ος, εκδ. «Οργανισμός Πάπυρος», Αθήνα 1994, σσ. 198-199. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 231.

¹⁹⁴ R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σ. 223. Κ. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 193.

¹⁹⁵ Θ. Διαμαντόπουλος, «Το Απριλιανό Καθεστώς», *I.E.E.*, τ. 16ος, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 2000, σσ. 282-283.

πραξικόπημα της Χούντας κατά του Μακαρίου και την εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο, στην «κατάρρευση, κάτω από εμπερίστατες εθνικές και πολιτικές συνθήκες του δικτατορικού καθεστώτος, την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και τον σχηματισμό (24 Ιουλίου 1974) της κυβέρνησης εθνικής ενότητας». ¹⁹⁶

Στην πρώτη μεταδικτατορική του δήλωση ο Η. Ηλιού στις 25 Ιουλίου 1974 αναφέρθηκε στην ανάγκη συμφιλίωσης μεταξύ του λαού και του Στρατού. Μεταξύ άλλων στον λόγο του ανέφερε χαρακτηριστικά: «[...] δεν εμπνεόμεθα από μισαλλοδοξία ή εκδικητικότητα και θεωρούμε ότι ο στρατός είναι κομμάτι του Έθνους, όργανο για την εκτέλεση των αποφάσεων της κυβέρνησης, που σχετίζονται με την εξωτερική άμυνα της χώρας. Είναι, ώστερα από την συγερή επταετία, εθνική ανάγκη ν' ανοίξει μια διαδικασία συνδιαλλαγής και συναδελφώσεως Λαού - Στρατού». ¹⁹⁷ Στις 8 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους έγραψε ένα άρθρο στην εφημερίδα *Αυγή* με αναφορά στο ίδιο θέμα. ¹⁹⁸ Μία από τις πρώτες ενέργειες του Η. Ηλιού ήταν και η ανάκτηση και διάσωση του ιστορικού αρχείου¹⁹⁹ της *ΕΔΑ* διεκδικώντας το από την Ασφάλεια που το είχε κατασχέσει την περίοδο της δικτατορίας.

Με τη μεταπολίτευση ο Η. Ηλιού επιδόθηκε στην αναδιοργάνωση της *ΕΔΑ*. ²⁰⁰ Ο Η. Ηλιού επέμενε σθεναρά στη διατήρηση του κομματικού φορέα της *ΕΔΑ*, έστω κι αν το *KKE* είχε πλέον νομιμοποιηθεί, και επεδίωξε την εξασφάλιση της πρωτοκαθεδρίας στον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς. Τον Αύγουστο του 1974 η *ΕΔΑ* ανασυγκροτήθηκε και εξέλεξε τον αδιαμφισβήτητο διάδοχο του Ι. Πασαλίδη, τον Η. Ηλιού, ως νέο πρόεδρο της. Την πρώτη περίοδο της ανασύστασής της η *ΕΔΑ* βγήκε σχετικά αποδυναμωμένη από τη

¹⁹⁶ Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και...* ό.π., σ. 131. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 233-234.

¹⁹⁷ Η. Ηλιού, *Πολιτικά κείμενα...* ό.π., σ.11.

¹⁹⁸ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σσ. 51-52. Βλ. Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 310.

¹⁹⁹ Το αρχείο το οποίο περιλάμβανε εκθέσεις των οργάνων της *ΕΔΑ*, φύλλα της εφημερίδας της Αυγής, έγγραφα και τεκμήρια, ο Η. Ηλιού μαζί με τα αρχεία του *KKE* τα παραχώρησε στο Αρχείο Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), πρόδερμος του οποίου υπήρξε επί σειρά ετών ο γιος του Φίλιππος, επιφανής ιστορικός και συγγραφέας. (Φ. Ηλιού, *Ψηφίδες Ιστορίας και Πολιτικής του Εικοστού Αιώνα. Κομματική διανόηση και κομμουνιστική ανανέωση*. Ένα υπόμνημα του Κώστα Κουλουφάκου για την Επιθεώρηση Τέχνης, εκδ. «Πόλις», Αθήνα 2007, σ. 334). Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 307.

²⁰⁰ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 234, 241-250: Σε πολλές πόλεις της χώρας οργανώθηκαν συνεντεύξεις, πολιτικές συγκεντρώσεις και ομιλίες στις οποίες αξιοποιήθηκαν σημαντικά στελέχη της *ΕΔΑ*, μεταξύ αυτών και ο Η. Ηλιού παρά το βάρος της ηλικίας του και τα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε.

μη συμμετοχή σημαντικών στελεχών της όπως των Μ. Γλέζου, Σ. Ηλιόπουλου, Μ. Θεοδωράκη κ.ά. που δεν συμφώνησαν στη σύμπραξη *ΕΔΑ - ΚΚΕ* εσωτερικού.²⁰¹

Με βάση αυτό το αναδιαμορφωμένο κομματικό φορέα η *ΕΔΑ* μετείχε στις πρώτες βουλευτικές εκλογές της Μεταπολίτευσης που διεξήχθησαν στις 17 Νοεμβρίου 1974, με το σχήμα *Ενωμένη Αριστερά*.²⁰² Η πορεία προς την πρώτη μεταδικτατορική λαϊκή επυμηγορία δρομολογήθηκε στις 14 Σεπτεμβρίου 1974 όταν είχε κατατεθεί στη Βουλή για έγκριση ο εκλογικός νόμος της ενισχυμένης αναλογικής. Το συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα προκάλεσε πλήθος αντιδράσεων ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις της εποχής, μεταξύ αυτών και του αρχηγού της *ΕΔΑ*, Η. Ηλιού, ο οποίος έκανε λόγο για ένα εκλογικό σύστημα που θα άνοιγε «τους ασκούς του Αιόλου».²⁰³

Στη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου σημειώθηκε έντονη κινητικότητα όσον αφορά τη δημιουργία νέων κομματικών φορέων. Στις 3 Σεπτεμβρίου του 1974 ιδρύθηκε από τον Α. Παπανδρέου το *Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑ.ΣΟ.Κ.)*. Στις 28 Σεπτεμβρίου ακολούθησε η ίδρυση του κόμματος της *Νέας Δημοκρατίας* από τον Κ. Καραμανλή. Η *Ένωση Κέντρου*, η οποία είχε ορίσει νέο αρχηγό τον Γ. Μαύρο συνέπραξε εκλογικά με το *Κίνημα Νέων Πολιτικών Δυνάμεων* των Γ. Πεσμαζόγλου, Γ. Α. Μαγκάκη, Δ. Τσάτσου κ.ά. Τέλος, στις 8 Οκτωβρίου συγκροτήθηκε ο κομματικός σχηματισμός της «*Ενιαίας Αριστεράς*» με πρόεδρο και ηγέτη τον Η. Ηλιού. Στην *Ενωμένη Αριστερά* συμμετείχαν η *ΕΔΑ* - που δεν είχε πλέον την εμβέλεια της προδικτατορικής περιόδου - τα δύο σχήματα του *ΚΚΕ* και οι *Ανεξάρτητοι της Αριστεράς* (Στ. Ηλιόπουλος κ.ά.).²⁰⁴

Τις γενικές βουλευτικές εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974 κέρδισε το κόμμα της *Νέας Δημοκρατίας* του Κ. Καραμανλή με ποσοστό 54,37% και 216 έδρες. Η *Ένωση Κέντρου* με ποσοστό 20,42% εξασφάλισε 60 έδρες και αναδείχτηκε αξιωματική αντιπολίτευση και ακολούθησε το *ΠΑ.ΣΟ.Κ.*, που δυναμικά συγκέντρωσε το 13,58% των ψήφων του εκλογικού σώματος και εξέλεξε 15 βουλευτές. Ο κομματικός σχηματισμός της *Ενωμένης Αριστεράς* με πρόεδρο της Διοικούσης Επιτροπής τον Η. Ηλιού πήρε 9,47%

²⁰¹ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 235. Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 107. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σ. 38.

²⁰² Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 51.

²⁰³ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία των Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σ. 239. Βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σσ. 34-39.

²⁰⁴ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία των Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σσ. 240-241. Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 313.

και 8 έδρες.²⁰⁵ Ένας από τους βουλευτές που εξελέγησαν από τον χώρο της *Ενωμένης Αριστεράς* ήταν και ο Η. Ηλιού που συγκέντρωσε 26.047 σταυρούς.²⁰⁶

Στις 8 Δεκεμβρίου 1974 διεξάχθηκε το δημοψήφισμα για τη ρύθμιση του πολιτειακού ζητήματος. Στο δημοψήφισμα «ελεύθερο και αδιάβλητο όσο κανένα άλλο δημοψήφισμα στη συνταγματική ιστορία της χώρας»²⁰⁷ το 69,18% των ψηφοφόρων ψήφισε υπέρ της *Αβασίλευτης Δημοκρατίας*, έναντι του 30,82% για τη *Βασιλευομένη Δημοκρατία*.²⁰⁸ Ο Η. Ηλιού για λόγους υγείας βρισκόταν στο εξωτερικό και δεν συμμετείχε στο δημοψήφισμα.²⁰⁹ Σε δήλωσή του στην εφημερίδα *Αυγή* ανέφερε: «...η νίκη υπαγορεύει την δημοκρατική ενότητα και συσπείρωση όλου του λαού από την κοινοβουλευτική δεξιά ως την Αριστερά...».²¹⁰ Την άνοιξη του 1975 η *ΕΔΑ* διαχωρίστηκε από το *KKE* εσωτερικού που είχε ως συνέπεια πολλά από τα μέλη της να αποχωρίσουν από το κόμμα.

Ο Η. Ηλιού, που εργάστηκε για τη σύνταξη της προγραμματικής διακήρυξης της νέας *ΕΔΑ*, την παρουσίασε πρώτα σε πανθεσσαλική συγκέντρωση που πραγματοποιήθηκε στον Βόλο στις 4 Ιανουαρίου 1976 και στη συνέχεια σε άλλες πόλεις.²¹¹ Η τετραετής κοινοβουλευτική θητεία της πρώτης μεταπολιτευτικής κυβέρνησης έληγε τον Νοέμβριο του 1978, αλλά ήδη από το καλοκαίρι του 1977 είχαν ξεκινήσει οι συζητήσεις για πρόωρη προσφυγή στις κάλπες.²¹² Το 1977 η *Ενωμένη Αριστερά* διασπάστηκε και το *KKE* ακολούθησε τη δική του διαδρομή. Τα υπόλοιπα κόμματα συγκρότησαν τη *Συμμαχία Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων* με επικεφαλής τον Η. Ηλιού.²¹³

²⁰⁵ Το ποσοστό αυτό ήταν το χαμηλότερο εκλογικό αποτέλεσμα της *ΕΔΑ* από το 1950. Απομαγνητοφόνηση του ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα...* ό.π., (άποψη του Η. Νικολακόπουλου).

²⁰⁶ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 238. Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σσ. 242-245. Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και...* ό.π., σ. 132.

²⁰⁷ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σσ. 248-249.

²⁰⁸ R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σ. 233. Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και...* ό.π., σσ. 132,133.

²⁰⁹ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 239.

²¹⁰ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σ. 250.

²¹¹ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 319.

²¹² Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σ. 263.

²¹³ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 52: «Τα υπόλοιπα κόμματα ήταν η *ΕΔΑ*, το *KKE* Εσωτερικού του Μπ. Δρακόπουλον, η Σοσιαλιστική Πορεία

Στις 20 Νοεμβρίου 1977 διενεργήθηκαν οι δεύτερες εκλογές της μεταπολιτευτικής περιόδου. Πρωθυπουργός της χώρας επανεκλέγει ο Κ. Καραμανλής με το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας συγκεντρώνοντας ποσοστό 41,84% και αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης αναδείχτηκε ο Α. Παπανδρέου που συγκέντρωσε το 25,34% των ψήφων. Η *Συμμαχία Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων*, με ποσοστό 2,72%, εξέλεξε δύο βουλευτές, τον Η. Ηλιού στην Α' Αθηνών και τον Λ. Κύρκο στη Β' Αθηνών. Αυτή ήταν η τελευταία επανεκλογή και η τελευταία θητεία του Η. Ηλιού στο ελληνικό Κοινοβούλιο.²¹⁴ Η *Συμμαχία Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων* διαλύθηκε πέντε ημέρες μετά την εκλογική της ήττα.²¹⁵ Ο Η. Ηλιού στην τελευταία κοινοβουλευτική θητεία του συμμετείχε ενεργά και στις συνεδριάσεις της Βουλής.²¹⁶

Τον Απρίλιο του 1980, κινήθηκαν οι διαδικασίες για την εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας. Ο Κ. Καραμανλής είχε εκφράσει την επιθυμία να θέσει υποψηφιότητα για την Προεδρία της Δημοκρατίας και να μεταπηδήσει από τον πρωθυπουργικό στον προεδρικό θώκο. Τελικά, εξελέγη Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας μετά από τρεις εκλογικές διαδικασίες. Συνυπογήφιος για την προεδρία ήταν και ο Η. Ηλιού που έλαβε μία ψήφο στην πρώτη ψηφοφορία.²¹⁷

Την 1η Ιανουαρίου 1981 η Ελλάδα κατέστη το δέκατο μέλος της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ).²¹⁸ Ο Η. Ηλιού παρίστατο στην επίσημη τελετή ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ που έγινε στις 5 Ιανουαρίου 1981, διαφοροποιώντας τη στάση του κόμματός του από την επίσημη γραμμή του *KKE* και του *ΠΑ.ΣΟ.Κ.*²¹⁹

του *N. Κωνσταντόπουλο*, η Σοσιαλιστική Πρωτοβουλία του Γ. Α. Μαγκάκη, η Χριστιανική Δημοκρατία του *N. Ψαρούδακη* και η Πρωτοβουλία για Δημοκρατία και Σοσιαλισμό του *X. Πρωτόπαπα*.

²¹⁴ R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σσ. 241-242. B. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού*. *Η ζωή...* ό.π., σ. 331. H. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού*. *Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σσ. 250-251. K. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 265. Bλ. Γ. Αναστασιάδης, «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ»... ό.π., σσ. 34-39.

²¹⁵ K. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 267.

²¹⁶ B. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού*. *Η ζωή...* ό.π., σσ. 331-332.

²¹⁷ Γ. Τζιοβάρας, «Τα παρασκήνια των προεδρικών εκλογών, 1979-2009», εφημ. *To Βήμα online*, 26 Ιουλίου 2009. R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σ. 252. K. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 273.

²¹⁸ S. Bersten - P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης: Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως Σήμερα*, τ. 3, εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 1997, σ. 210.

²¹⁹ I. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 52. Γ. Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις*, 1950-1989, εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 1990, σ. 234.

Στις 24 Αυγούστου 1981 ο πρωθυπουργός Γ. Ράλλης εισηγήθηκε την εσπευσμένη προσφυγή στις κάλπες για την τρίτη Κυριακή του Οκτωβρίου του 1981. Στην πορεία προς την εκλογική διαδικασία ο πρόεδρος της ΕΔΑ Ηλίας Ηλιού προέτρεψε τα μέλη και τα στελέχη του συνδυασμού της Αριστεράς να παράσχουν πλήρη στήριξη στον Α. Παπανδρέου συμβάλλοντας με την πράξη του αυτή στην ήττα της Δεξιάς παράταξης και στην άνοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ στην εξουσία. Ο Η. Ηλιού αρνήθηκε την πρόταση του Α. Παπανδρέου να συμπεριληφθεί το όνομά του στο ψηφοδέλτιο Επικρατείας, αντιπροτείνοντας στη θέση του τον Μ. Γλέζο. Στις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981 το ΠΑ.ΣΟ.Κ κατέλαβε την πρώτη θέση λαμβάνοντας το υψηλό ποσοστό του 48,06%.²²⁰

Με πρωτοβουλία της νεοεκλεγμένης κυβέρνησης του Α. Παπανδρέου, μετά την άνοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στην εξουσία, η Βουλή των Ελλήνων στις 17 Αυγούστου 1982 ψήφισε την αναγνώριση της Εαμικής Εθνικής Αντίστασης. *Oι «αποσυνάγωγοι του πολιτικού απαρχάντ»*, όπως αποκαλούσε ο Η. Ηλιού τις κοινωνικές μερίδες που εκπροσωπούσε η Αριστερά, μπόρεσαν να επανενταχθούν στο πολιτικό σύστημα της μεταπολιτευτικής Ελλάδας.²²¹

Ο Η. Ηλιού αποσύρθηκε από την πολιτική σκηνή το 1981, παραχωρώντας την προεδρία της ΕΔΑ στον Μ. Γλέζο. «Ανέβηκε για τελευταία φορά στο βήμα της Βουλής στις 29 Ιουνίου 1981, κατά τη συζήτηση για την καθιέρωση της απλής αναλογικής στις Ευρωεκλογές του Οκτωβρίου του 1981».²²² Έζησε τον υπόλοιπο βίο του (1981-1985) στο περιθώριο των πολιτικών πεπραγμένων συντροφευμένος από φίλους, συνεργάτες και θαυμαστές, συνεχίζοντας πάντα να παρακολουθεί και να σχολιάζει τις πολιτικές εξελίξεις και «πηγαίνοντας σχεδόν καθημερινά στα γραφεία της ΕΔΑ στην οδό Ακαδημίας 62».²²³ Ως τον θάνατό του συνέχισε το συγγραφικό του έργο²²⁴ και την ενασχόλησή του με τη μελέτη των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Η ΕΔΑ διαλύθηκε και τυπικά το 1989.²²⁵

²²⁰ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 379. Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και...* ό.π., σ. 137.

²²¹ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 379.

²²² Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 254.

²²³ Ό.π., σ. 254.

²²⁴ Μετέφρασε πολλά έργα από τα γαλλικά στην ελληνική γλώσσα. Ήταν τακτικός συνεργάτης - συντάκτης των λογοτεχνικών περιοδικών *Noumás*, *Φιλική Εταιρεία*, *Ελληνικά Γράμματα* και *Νεοελληνικά Γράμματα*. Διακεκριμένος μεταφραστής αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και μελετητής του έργου του Θουκυδίδη. Συνέγραψε, επίσης, μεγάλο αριθμό βιβλίων, πολιτικών και οικονομικών άρθρων, μελετών, μεταφράσεων λογοτεχνικού και θεωρητικού περιεχομένου και σχολίασε πλήθος δικαστικών αποφάσεων. Σε βιβλία εκδόθηκαν πολλές μελέτες του. Ενδεικτικά: «Κριτικά κείμενα για

Το φθινόπωρο του 1984 ο Η. Ήλιού εισήχθη στο Νοσοκομείο Ευαγγελισμός λόγω επιπλοκών του διαβήτη. Πέθανε στο Νοσοκομείο ΚΑΤ στις 25 Ιανουαρίου 1985, αφού είχε υποστεί σειρά ακρωτηριασμών στο δεξί πόδι,²²⁶ σε ηλικία 81 ετών, έχοντας κερδίσει την αναγνώριση και τον σεβασμό φίλων και αντιπάλων.²²⁷ Την είδηση του θανάτου δημοσίευσε η εφημερίδα *Αυγή* ως εξής: «Πέθανε στις 1.15' το πρωί ο παλαιμαχος ηγέτης της Αριστεράς Ήλιας Ήλιού, ύστερα από μακρά μάχη με τον θάνατο - την ύστατη μάχη της ζωής του».²²⁸

Στην κηδεία του που έλαβε χώρα στις 26 Ιανουαρίου 1985 δημοσία δαπάνη με τιμή υπουργού εν ενεργείᾳ από το Α΄ Νεκροταφείο της Αθήνας²²⁹ παραβρέθηκαν επιφανείς προσωπικότητες της ελληνικής πολιτικής ζωής. Τιμητική φρουρά στη σορό του εκλιπόντος παραστάθηκαν μεταξύ άλλων ο στρατηγός του Δημοκρατικού Στρατού Μ. Βαφειάδης καθώς και στελέχη του *KKE*. Επικήδειους λόγους εκφώνησαν πολλοί πολιτικοί και εκπρόσωποι του δημόσιου βίου της χώρας καθώς και της Κυπριακής Δημοκρατίας. Ο Γ. Αλευράς εκφώνησε τον επικήδειο εκ μέρους της Βουλής των Ελλήνων.²³⁰

την τέχνη, 1925-1937», «Η Αλήθεια για την Κοινή Αγορά», «Η κρίση εξουσίας - Από τον θρίαμβο της Δημοκρατίας στο Ιουλιανό Πραξικόπημα», «Το Σύνταγμα και η αναθεώρησή του», το δοκίμιο «Το μήνυμα του Θουκυδίδη», «Η ρητορική του Αριστοτέλη» και πλήθος άλλων συγγραμμάτων που βρίσκονται διάσπαρτα σε επιστημονικά και πολιτικά περιοδικά.

²²⁵ Ι. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ήλιας Ήλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 52. Γ. Σκαφίδας, «Αφιέρωμα Ήλιας Ήλιού. Ο Ήλιας Ήλιού... ό.π., σ. 77. Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ήλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 410.

²²⁶ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 255: «Πεθαίνω κατά τιμήματα ἐλεγε με το ακατάβλητο χιούμορ του σε φίλους λίγο πριν το τέλος».

²²⁷ Ο.π., σσ. 255-257. Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ήλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 420.

²²⁸ Ο.π., σ. 413.

²²⁹ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 257.

²³⁰ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ήλιού. Η ζωή...* ό.π., σσ. 397-414.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Σύνοδος Α: 19 Μαρτίου 1964 - 10 Ιουλίου 1964

Στις 19 Μαρτίου 1964, μετά από τις επαναληπτικές γενικές εκλογές της 16ης Φεβρουαρίου,²³¹ ο πρόεδρος της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου ανακοίνωσε επίσημα την έναρξη των εργασιών της Α' Τακτικής Συνόδου της Η' Περιόδου της Βουλής. Μεταξύ των βουλευτών που προσήλθαν στην αίθουσα συνεδριάσεων της Βουλής ήταν και ο Η. Ηλιού, που για πρώτη φορά είχε εκλεγεί βουλευτής Αθηνών.²³² Ο Η. Ηλιού ήδη από το 1956 είχε αναλάβει την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση της ΕΔΑ.²³³

Στη συνεδρίαση της Α' Κοινοβουλευτικής Συνόδου της 31ης Μαρτίου 1964 ο Πρόεδρος της Βουλής Γ. Αθανασιάδης - Νόβας κήρυξε την έναρξη της συζήτησης επί των προγραμματικών δηλώσεων της νέας κυβέρνησης. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, ο Η. Ηλιού ως κοινοβουλευτικός αγορητής της ΕΔΑ, στην ομιλία του, μεταξύ άλλων τόνισε: «*H πορεία, η οποία κατέληξεν εις τα εκλογικά αποτελέσματα του Νοεμβρίου [του 1963] και ύστερα του Φεβρουαρίου [του 1964] υπήρξε μία μακρά και επίπονος διαδικασία με πολλάς εναλλασσόμενας φάσεις, αλλά την εχαρακτήρισεν ένα μόνιμον στοιχείον: αδιάλειπτοι, αδιάπτωτοι και ασυμβίβαστοι λαϊκοί αγώνες*». Υπογράμμισε τον πρωταγωνιστικό ρόλο που είχε παίξει ο λαός, ο οποίος απέδειξε ότι η «*λαϊκή δημοκρατική αντίστασις και πάλη είναι εις θέσιν να ανατρέψῃ όσα με την βίαν και με το αστυνομικόν κράτος επιβάλλονται και αποκτούν την ψευδαισθησιν ότι είναι ακλόνητα και παντοδύναμα*» και ότι: «*O λαός ανέδειξε δημοκρατικήν πλειοψηφίαν εις την Βουλήν διά να έχη δημοκρατικήν κυβέρνησιν η οποία να εφαρμόσῃ δημοκρατικόν πρόγραμμα και ως προς τας διακηρύξεις και ως προς την εφαρμογήν*».²³⁴

Στις κοινοβουλευτικές αγορεύσεις της Α' Συνόδου ο Η. Ηλιού αναφέρθηκε σε κεντρικά ζητήματα της τρέχουσας πολιτικής επικαιρότητας (εσωτερικής και εξωτερικής), κάνοντας εκτενείς συνήθως αγορεύσεις με θεματική ποικιλία για να εκφράσει τις θέσεις

²³¹ Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σσ. 105, 110.

²³² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 1', 19 Μαρτίου 1964, σ. 4.

²³³ Η. Νικολακόπουλος, «*Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου*», *I.E.E.*, τ. 16ος, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 2000, σ. 199.

²³⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 5', 31 Μαρτίου 1964, σσ. 42-43.

του κόμματός του, να καταθέσει τα πιστεύω του και να διαμορφώσει πολιτική. Οι ομιλίες του αφορούσαν συγκεκριμένα πεδία: συζήτηση επί των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης, θέματα κοινοβουλευτικής λειτουργίας, μισθολογικά και συνταξιοδοτικά ζητήματα, αναλύσεις για την αγροτική και οικονομική πολιτική της χώρας,²³⁵ εισηγήσεις για τις δημόσιες δαπάνες.

Στις συζητήσεις του ανέπτυξε ακόμη απόψεις και στοιχεία σχετικά με την κατάχρηση της εξουσίας, με την προστασία της τιμής του πολιτικού κόσμου αναφερόμενος ειδικότερα στο θέμα της ανωνυμογραφίας, αλλά και με τη διαχείριση του δημόσιου χρήματος. Στον τομέα των δημοσίων σχέσεων καταπιάστηκε, με το επίκαιρο για την εποχή εκείνη θέμα, της πώλησης ακινήτων και αιγιαλών σε ξένους υπηκόους. Παράθεσε, επίσης, τη γνώμη του για τον τρόπο διαμόρφωσης της παγκόσμιας κοινής γνώμης στα ζητήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, κυρίως σε ό,τι αφορούσε τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Κυπριακό. Κατά τη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου της θητείας της κυβέρνησης της ΕΚ ο Η. Ήλιού από τη θέση του υπεύθυνου οικονομίας στην ΕΔΑ, έλαβε θέση σε πλήθος οικονομικών αιτημάτων των πολιτών.²³⁶

Ως ενεργό μέλος της κομματικής ομάδας της ΕΔΑ συχνά είχε καταθέσει προτάσεις για σύσταση εξεταστικών επιτροπών και για τη διερεύνηση ειδικών ζητημάτων δημοσίου ενδιαφέροντος. Πολύ τακτικές ήταν οι καταθέσεις ψηφισμάτων και η ανάπτυξη επερωτήσεων και ερωτήσεων, κυρίως για θέματα οικονομικού - πολιτικού σχεδιασμού, κοινοβουλευτικού ελέγχου και συνδικαλιστικής πρακτικής.²³⁷ Στη Βουλή στήριξε τα αιτήματα πολλών επαγγελματικών ομάδων.

Ζητήματα εσωτερικής πολιτικής

Στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής ο Η. Ήλιού ασχολήθηκε με μια σειρά κατεπειγόντων νομοσχεδίων όπως το εκλογικό νομοσχέδιο για τις αυτοδιοικητικές

²³⁵ Περί ΟΓΑ και ΤΕΒΕ, διαχείριση της κινητής ακίνητης περιουσίας του εκλιπόντος Βασιλιά Παύλου, τροποποιήσεις της πετρελαϊκής σύμβασης Esso Pappas, φορολογία οινοπνεύματος και αμβύκων, αγροτοκτηνοτροφικές επιδοτήσεις, κ.ά.

²³⁶ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ήλιού. Η ζωή... ό.π., σ. 128.*

²³⁷ Η περίπτωση του υπ' αριθμόν 2713/ 22.4.64 εγγράφου που αφορούσε τον τρόπο λειτουργίας του ΤΕΒΕ και τους ελέγχους διαχείρισης και χρήσης του συγκεκριμένου οργανισμού.

εκλογές της 5ης Ιουλίου 1964.²³⁸ Αν και η κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου είχε δηλώσει πως δεν είχε την πρόθεση να προσδώσει στην εκλογική διαδικασία πολιτικό χαρακτήρα, εντούτοις η προεκλογική εκστρατεία πήρε έντονο κομματικό χρώμα. Συμμετείχαν ο εκπρόσωπος της *EPE*, βουλευτής, Γ. Πλυτάς, ο εκπρόσωπος της *EK* στρατηγός ε.α. Π. Κατσώτας, ενώ επικεφαλής του ψηφοδελτίου της Αριστεράς ορίστηκε ο πρώην πρύτανης του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Ν. Κιτσίκης. Μολονότι ο υποψήφιος της Αριστεράς ήλθε πρώτος με 30,08% στον Δήμο της Αθήνας, τελικά εκλέχτηκε δήμαρχος, στον β' γύρο, ο υποψήφιος της *EPE* Γ. Πλυτάς.²³⁹

Στην ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας της συνεδρίασης της 9ης Απριλίου 1964 ξεκίνησε η συζήτηση για το εκλογικό νομοσχέδιο.²⁴⁰ Το σχέδιο νόμου συζητήθηκε σε μία σειρά συνεδριάσεων και μέσα σε κλίμα έντονης λεκτικής αντιπαράθεσης, οι οποίες διήρκησαν έως τις 25 Απριλίου του 1964, όταν και ψηφίστηκε ο νέος εκλογικός νόμος για την Αυτοδιοίκηση. Στη συνεδρίαση της 15ης Απριλίου 1964 ο Η. Ήλιού, σε μια μακράς διάρκειας αγόρευση με συγνές παρεμβάσεις, διατύπωσε μια σειρά απόψεων εκ μέρους της *ΕΔΑ* αναφορικά με το ψηφιζόμενο νομοσχέδιο. Ξεκίνησε την ομιλία του λέγοντας ότι «...κατά την παρελθούσα 12ετίαν από θέσεως αντιπολιτεύσεως η παράταξις της Ενώσεως Κέντρου συνεζήτησεν 8 εκλογικούς νόμους. Λύοντας περί δημοτικών εκλογών και 6 περί βουλευτικών εκλογών». Συνέχισε τονίζοντας ότι «...ο δημοκρατικός λαός, ο οποίος ηγωνίσθη και έφερε τα αποτελέσματα των δύο τελευταίων εκλογών, επερίμενε και αξιώνει την δημοκρατικήν στροφήν να εκδηλωθεί και εις τον κρίσιμον τομέα της Αυτοδιοικήσεως». Υποστήριξε πως ο συγκεκριμένος δημοτικός νόμος περιείχε πολλές διατάξεις οι οποίες έρχονταν σε αντίθεση με τις επίσημες πολιτικές θέσεις της *ΕΔΑ*. Το χαρακτήρισε αντιδημοκρατικό και για τον λόγο αυτό καταγγέλλεται

²³⁸ Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση...* ό.π., σ. 128. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 26: Ο εκλογικός νόμος προέβλεπε άμεση εκλογή δημάρχου, αν ένας συνδυασμός συγκέντρωνε ποσοστό μεγαλύτερο του 49% και έμμεση εκλογή από τους δημοτικούς συμβούλους αν συγκέντρωνε μικρότερο ποσοστό.

²³⁹ Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραχμένη εξαετία...* ό.π., σσ. 181-182. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 211. Κ. Παπαρρηγόπουλος - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 138: «Στις 3 Ιουλίου, δύο ημέρες πριν από τις αυτοδιοικητικές εκλογές, σημειώθηκαν βίαια επεισόδια στη Βουλή με συλλήψεις και προσαγωγές». Θύων Τσουνάκος, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία, 1963-1967», *I.E.E.*, τ. 16ος, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 2000, σ. 214.

²⁴⁰ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 11', 9 Απριλίου 1964, σσ. 227-248.

από την κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος. Έθιξε ακόμη το «πολιτικώς ανέντιμο» της κατάθεσης εκλογικών νομοσχεδίων παραμονές εκλογών και επανέλαβε το πάγιο αίτημα της *EΔA* για την υιοθέτηση της απλής αναλογικής για την εκλογή των δημοτικών αρχών, υποστηρίζοντας ότι κατά αυτόν τον τρόπο, εξασφαλίζεται η εκπροσώπηση όλων των πολιτικών τάσεων και κομματικών αποχρώσεων. Στάθηκε ιδιαίτερα στο ζήτημα της μονοσταυρίας που κατά την κρίση του περιόριζε το εκλογικό δικαίωμα των ψηφοφόρων και κατέδειξε, ως προτιμότερη εκλογική σημείωση προτίμησης, την πολυσταυρία. Κατέληξε επιχειρηματολογώντας πως «*Εγώ προσωπικώς τάσσομαι υπέρ της πολυσταυρίας γενικώς, άνευ περιορισμού του αριθμού των σταυρών, διότι κατ' αυτόν τον τρόπον η εκλογή αποδεσμεύεται εν μέρει από προσωπικούς δεσμούς και, πιθανολογείται η εκλογή των καλυτέρων*».²⁴¹

Η συζήτηση για το αυτοδιοικητικό εκλογικό νομοσχέδιο συνεχίστηκε και στις 16 Απριλίου 1964 με τον Η. Ηλιού να αναπτύσσει τις απόψεις της παράταξής του σχετικά με το άρθρο 2 του νομοσχεδίου, το οποίο αφορούσε το «πιστοποιητικό δημοτικότητας» για την υποβολή υποψηφιοτήτων των εκλόγιμων δημοτικών αρχόντων. Ο εκπρόσωπος της *EΔA* τόνισε, στην παρέμβασή του, ότι η παραπάνω διάταξη του υπόψηφιση νομοσχεδίου δεν έπρεπε να συμπεριληφθεί.²⁴² Στις 25 Απριλίου 1964 ολοκληρώθηκε η συζήτηση για τον δημοτικό εκλογικό νόμο και ακολούθησε η ψήφιση των 24 άρθρων του από την Ολομέλεια του Σώματος.²⁴³

Στις 10 Απριλίου 1964 είχε γίνει συζήτηση στη Βουλή για τα μισθολογικά, συνταξιοδοτικά ζητήματα και θέματα Απασχόλησης. Τον Η. Ηλιού ενδιέφερε ιδιαιτέρως η αντιμετώπιση των αναγκών και των αιτημάτων της εργατικής τάξης που την αποκαλούσε «το φύτρο της ζωής του έθνους». Άσκησε κριτική κατά της εργατικής πολιτικής της Κυβέρνησης²⁴⁴ και επισήμανε την αδιαφορία των ηγεσιών των υπουργείων Εργασίας και Οικονομίας (υπουργοί: Γ. Μπακατσέλος - Μ. Στεφανίδης, αντίστοιχα) στον

²⁴¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 15', 15 Απριλίου 1964, σσ. 322-325, 328.

²⁴² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 16', 16 Απριλίου 1964, σσ. 333-337.

²⁴³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 22', 25 Απριλίου 1964, σσ. 463-487.

²⁴⁴ Π. Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967...», δ.π., σ. 235: Η κυβέρνηση της *EK* εφάρμοσε μια οικονομική πολιτική στο πνεύμα της μαζικής ικανοποίησης αιτημάτων, μεταξύ των οποίων ήταν η ρύθμιση των χρεών των αγροτών, η αύξηση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, η νομιμοποίηση των πειρατικών ταξί κ.ά.

τομέα των εργατικών θεμάτων με αποτέλεσμα την εγκατάλειψη και τη συρρίκνωση του βασικού αυτού τομέα παραγωγικής ανάπτυξης. Με τον καταγγελτικό λόγο του επέπληξε την Κυβέρνηση για τη μειωμένη αγοραστική δύναμη του μέσου καταναλωτή, τη συμπίεση του εισοδήματος των εργαζομένων και διαπίστωσε το χαμηλό βιοτικό επίπεδο του ελληνικού λαού. Προέβη σε επισκόπηση του γενικότερου οικονομικού προφίλ της χώρας και υπογράμμισε, παράλληλα, την εσωτερική μετανάστευση, αλλά κυρίως την εργατική διαρροή σε χώρες του εξωτερικού όπως τη Δυτική Γερμανία. Καυτηρίασε τις «συνθήκες αιχμαλωσίας» των εργαζομένων τονίζοντας το χαμηλό ύψος των ημερομισθίων που υπολείπονταν κατά πολύ του ευρωπαϊκού μέσου όρου καθώς και την ανεπάρκεια των συντάξεων. Κάνοντας ειδική μνεία σε συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες εργαζομένων όπως οι οικοδόμοι και οι «επισιτιστές», εκτίμησε ότι οι εν λόγω επαγγελματικές ομάδες στερούνταν της προσδοκίας συνταξιοδότησης εξαιτίας του τρόπου προσδιορισμού των ασφαλιστικών εισφορών.²⁴⁵

Με αναφορά στη στατιστική επετηρίδα του ΟΗΕ ο Η. Ηλιού σκιαγράφησε το βιοτικό επίπεδο του Έλληνα εργαζόμενου που κατείχε την εποχή εκείνη την πρώτη θέση, μετά τη Γιουγκοσλαβία, όσον αφορά την κατανάλωση χαμηλής θρεπτικής αξίας τροφών (δημητριακά) και την τελευταία θέση στην κατανάλωση κρέατος και θερμίδων ζωικών πρωτεΐνων. Πρόβαλε την πάγια θέση της *ΕΔΑ* ότι η διαχείριση των οικονομικών ανισοτήτων και ο τρόπος διανομής του πλούτου και του διαθέσιμου εισοδήματος ανά την υφήλιο αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά μόνο μέσα από την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι και την ανάπτυξη του συνδικαλισμού και της εργατικής αλληλεγγύης.²⁴⁶

Πρότεινε τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής για τα εργασιακά θέματα υπό τον όρο της άμεσης ικανοποίησης των αιτημάτων της εργατικής τάξης. Για το θέμα της Απασχόλησης στην Ελλάδα και της αξιολόγησης της κατάστασης της οικονομίας ζήτησε την ακριβή τήρηση στατιστικών στοιχείων της αγοράς εργασίας και την καταγραφή των βασικών δεικτών της. Πρότεινε επίσης τη δημιουργία 500.000 θέσεων απασχόλησης στον δημόσιο τομέα δίνοντας προτεραιότητα στον κλάδο της βιομηχανικής παραγωγής.²⁴⁷

Στις 25 Απριλίου 1964 συζητήθηκε το νομοσχέδιο που αφορούσε το θέμα του επαγγελματικού ασυμβίβαστου των βουλευτών. Σχετικά με τη θέσπιση ασυμβίβαστου

²⁴⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 12', 10 Απριλίου 1964, σσ. 257-258.

²⁴⁶ *O.π.*, σ. 258.

²⁴⁷ *O.π.*, σσ. 259-261.

μεταξύ της βουλευτικής ιδιότητας και της άσκησης επαγγέλματος ακούστηκαν διάφορες απόψεις (μεταξύ των οποίων του βουλευτή της *ΕΔΑ* Στ. Μερκούρη, του βουλευτή της *EPE* Ν. Στειρόπουλου και του Τ. Κεφαλληνού βουλευτή Ζακύνθου με την *EK*). Ο Η. Ήλιού αναφερόμενος στο 2ο εδάφιο της 1ης παραγράφου του συζητούμενου άρθρου 15 του νομοσχεδίου, πρότεινε μια ερμηνευτική δήλωση με σκοπό να διευκρινίσει ό,τι αφορούσε το επαγγελματικό ασυμβίβαστο των επί αντιμισθία ιατρικών λειτουργών.²⁴⁸

Με την άνοδο της *EK* στην εξουσία ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου θέλησε να τροποποιήσει τη σύμβαση που είχε υπογραφεί τον Νοέμβριο του 1962 μεταξύ της κυβέρνησης Κ. Καραμανλή και του Ελληνοαμερικανού επιχειρηματία - επενδυτή Τομ Πάπας για τη δημιουργία διυλιστηρίων πετρελαίου και εργοστασίων παραγωγής αμμωνίας - λιπασμάτων στη Βόρεια Ελλάδα, υπό την επωνυμία Esso Pappas.²⁴⁹ Η *EK* που θεωρούσε τις συμβάσεις αυτές «σκανδαλώδεις»,²⁵⁰ επέβαλε στον Τ. Πάπας να υπογράψει νέα βελτιωτική υπέρ του Δημοσίου σύμβαση. Τις διαπραγματεύσεις για τη νέα συμφωνία ανέλαβε ο αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού Α. Παπανδρέου.

Στη συζήτηση που πραγματοποιήθηκε στη Βουλή, στις 15 Μαΐου 1964, σχετικά με το θέμα της τροποποίησης της πετρελαιϊκής σύμβασης ο Η. Ήλιού αρχικά προέβη στην επισκόπηση του επενδυτικού προγράμματος και τόνισε πως η δημιουργία του υπερμονοπωλίου του κολοσσιαίου ομίλου Esso Pappas συνιστούσε κίνδυνο για την οικονομική ανεξαρτησία της χώρας λόγω του ότι το συγκεκριμένο επιχειρηματικό έργο συνομολογήθηκε κάτω από «αποικιακούς όρους»²⁵¹ και ως εκ τούτου αποτελούσε τυπική μορφή ιμπεριαλιστικής οικονομικής υποτέλειας. Την οικονομική συμφωνία με το ξένο κεφάλαιο αποκάλεσε «φρόγχον εις τον λαιμόν της ελληνικής οικονομίας» και επέκρινε την κυβέρνηση της *EK* που δεν προχώρησε αμέσως στην επιβεβλημένη ακύρωση της σύμβασης με βάση τις προεκλογικές εξαγγελίες της, παρά μόνο αποφάσισε την προώθηση της αναθεώρησης της σύμβασης, χωρίς μάλιστα την έγκριση του νομοθετικού σώματος.

²⁴⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 22΄, 25 Απριλίου 1964, σσ. 470-473.

²⁴⁹ Δ. Σταματόπουλος, *Εκβιομηχάνιση και εξουσιαστική στρατηγική στην Ελλάδα. Όψεις εξαρτημένης ανάπτυξης*, εκδ. «Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών», Αθήνα 1989, σσ. 150-154. Ε. Χεκιμόγλου, «Οικονομία: 1963-1964», *Iστορία των Ελλήνων*, τ. 14ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ., σ. 149.

²⁵⁰ J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* σσ. 437-440.

²⁵¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 25΄, 15 Μαΐου 1964, σ. 574: «...διότι δημιουργείται μέσα εις την χώραν μας ένα πελάριον υπερμονοπώλιον σε συνδυασμόν με τα προνόμια που εδημιούργησεν η υπό αποικιακούς όρους συνομολόγησις της συμβάσεως...».

Στη συνέχεια της πολιτικά αντιρρητικής επιχειρηματολογίας του ο Η. Ήλιού ανέφερε ως παραδείγματα τα οικονομικά εξαρτημένα κράτη της Ν. Αμερικής και της Μέσης Ανατολής και ειδικότερα την περίπτωση της Αιγύπτου, τα οποία ανέπτυξαν στην επικράτειά τους παρόμοια επενδυτικά σχέδια.²⁵²

Ο Η. Ήλιού στη δευτερολογία του έκανε μια εκτίμηση - πρόβλεψη για την πορεία της πετρελαϊκής σύμβασης και προειδοποίησε πως η συγκεκριμένη συμφωνία αναμενόταν να οδηγήσει στην απώλεια «της οικονομίας, της δημοκρατίας και της πολιτικής και εθνικής ανεξαρτησίας της χώρας».²⁵³ Τόνισε, μεταξύ άλλων, πως η ΕΔΑ δεν υποστήριζε την απόρριψη σχεδίων επενδύσεων ξένων κεφαλαίων στη χώρα με την προϋπόθεση όμως η επένδυση να υλοποιούνταν με την αξιοποίηση στο έπακρον όλων των δυνατοτήτων της ελληνικής κεφαλαιαγοράς.²⁵⁴

Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της 18ης Μαΐου 1964 ο Η. Ήλιού και ο Κ. Καλλίας της ΕΡΕ ήταν οι μόνοι βουλευτές της αντιπολίτευσης που μετείχαν στις κοινοβουλευτικές εργασίες της Επιτροπής του Κανονισμού της Βουλής με θέμα την κατάρτιση, τροποποίηση, συμπλήρωση, αντικατάσταση ή κατάργηση διατάξεων του Κανονισμού της Βουλής. Ο Η. Ήλιού ξεκίνησε την ομιλία του με αναφορά στο άρθρο 38 παρ. 4 του κανονισμού της Γαλλικής Εθνοσυνέλευσης η οποία ανέφερε ότι όλα τα οργανωτικά και λειτουργικά θέματα του κοινοβουλευτικού συστήματος μπορούσαν να υπαχθούν σε μία και μόνο έκτακτη διαδικασία ψήφισης εξαιρούμενων δύο: του προϋπολογισμού και της συζήτησης επί του Κανονισμού της Βουλής.²⁵⁵

²⁵² Η Αίγυπτος πριν από την κατασκευή του φράγματος του Ασουάν, είχε το υψηλότερο ύψος ξένου επενδυτικού κεφαλαίου με οικονομική εξάρτηση, λόγω του γαλλοβρετανικού χρηματοδοτικού προγράμματος που είχε συμφωνήσει η χώρα για την κατασκευή της Διώρυγας του Σουέζ.

²⁵³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 25', 15 Μαΐου 1964, σ. 577: «Κύριοι συνάδελφοι, χωρίς καμμίαν πρόθεσιν να υπερβάλω τα πράγματα, με συντριβήν εθνική, λέγω ότι και όπως αναθεωρήθη η σύμβασις, αποτελεί όχι μόνον κίνδυνον-θάνατον διά την οικονομίαν μας, αλλά κίνδυνον-θάνατον διά την δημοκρατίαν εις την Ελλάδα, κίνδυνον-θάνατον διά την πολιτικήν και εθνικήν ανεξαρτησίαν της χώρας...».

²⁵⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 25', 15 Μαΐου 1964, σσ. 555-589. Στο τεύχος 10 του περιοδικού Ελληνικού Αριστερά δημοσιεύτηκε άρθρο του Η. Ήλιού με τίτλο *To οπερμονοπάλιο Eso Pappas*. Π. Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», I.E.E., τ. 16ος, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 2000, σ. 233: «Η σύμβαση με την κοινοπραξία Eso Pappas αναθεωρήθηκε από την κυβέρνηση της ΕΚ, αλλά δεν ανατράπηκε». J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις... ό.π.*, σσ. 437-440.

²⁵⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 26', 18 Μαΐου 1964, σσ. 598-599.

Εισηγήθηκε τη σύνταξη από την αρχή ενός νέου Κανονισμού με νομοθετική και νομοτεχνική ενότητα, παρομοιάζοντας το υπάρχον κείμενο με τη «μορφή ενός μανδύα Αρλεκίνου» λόγω της τυχαίας παράθεσης προσθηκών και εδαφίων. Διατύπωσε, παράλληλα, την πρόθεση της *EΔA* να συνδράμει στην ψήφιση όσων στοιχείων τροποποιήσεων είχαν προταθεί προς εξέταση. Έκανε εκτενή αναφορά σε τρία βασικά σημεία μεταβολής του Κανονισμού της Βουλής ξεκινώντας από τη χρονική διάρκεια της βουλευτικής αγόρευσης για την οποία προτάθηκε η διάρκεια της μίας ώρας για τον πρώτο επερωτώντα, τους εισηγητές και τους ειδικούς αγορητές και απεριόριστος λόγος για τους αρχηγούς των κομμάτων και τους υπουργούς. Για τους υπόλοιπους αγορητές πρότεινε τη χρονική έκταση της μισής ώρας για την εξασφάλιση της αποδοτικότερης λειτουργίας της Βουλής. Μια άλλη βασική μεταβολή που τέθηκε σε διαβούλευση από τον Η. Ήλιού ήταν αυτή που αφορούσε την εισαγωγή του θεσμού της περαιωμένης συζήτησης με εξαίρεση τις περιπτώσεις αμφισβήτησης της εμπιστοσύνης της Βουλής προς την Κυβέρνηση ή της υποβολής πρότασης δυσπιστίας και την κατά λέξη τήρηση στενογραφημένων πρακτικών των συζητήσεων της Βουλής, καθώς και την ακριβή έκθεση των γενομένων κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων του Σώματος.

Τον Η. Ήλιού απασχόλησε η περίπτωση της διαπίστωσης απαρτίας των βουλευτών, όπως αυτή προβλεπόταν από τον Κανονισμό της Βουλής, την έλλειψη της οποίας απέδωσε σε ιστορικά και κοινωνικά αίτια. Την άποψη του αυτή τη στήριξε με συγκριτικές αναφορές στον τρόπο λειτουργίας των κοινοβουλίων της μεταπολεμικής περιόδου και του αστικού 19ου αι. με την επικράτηση και επιβολή του κοινοβουλευτισμού. Ο αστικός κοινοβουλευτισμός του 19ου αιώνα υπήρξε, κατά τον Η. Ήλιού, η πραγματικά «*αποφασίζονσα*» αντιπροσώπευση του κάθε έθνους και αποφάνθηκε ότι την παρουσία ή μη βουλευτών στις συνεδριάσεις της Βουλής ορίζουν κάθε φορά οι πραγματικές πηγές άσκησης εξουσίας και τα κέντρα λήψης αποφάσεων.²⁵⁶

Ο πρόεδρος της συνεδρίασης Γ. Αθανασιάδης - Νόβας χαρακτήρισε γόνιμη και αποδοτική τη συμμετοχή του Η. Ήλιού στην Επιτροπή του Κανονισμού της Βουλής, ενώ ο βουλευτής Κέρκυρας της *EPE* Γ. Λύχνος χαρακτήρισε τους βουλευτές της Αριστεράς ως τους «*πλέον ανυπόληπτους υπερασπιστές του ελληνικού Κοινοβουλίου*», εχθρούς του

²⁵⁶ *O.π.*, σσ. 601-605, 610-613.

Κοινοβουλίου και του κοινοβουλευτισμού. Ο Η. Ήλιού απάντησε εντόνως στον παραπάνω χαρακτηρισμό και ζήτησε από τον βουλευτή της *EPE* να ανακαλέσει.²⁵⁷

Στην ημερήσια διάταξη επερωτήσεων της 26ης Μαΐου 1964 ο Η. Ήλιού έφερε προς συζήτηση το θέμα των πωλήσεων ακινήτων, ακτών και αιγιαλών σε ξένους υπηκόους, αλλά και προς Έλληνες υπό συνθήκες που απέκλειαν την προσπέλαση των πολιτών προς τη θάλασσα. Ο εκπρόσωπος της *EΔA* διευκρίνισε πως το ζήτημα των πωλήσεων είχε ήδη τεθεί με ερώτηση στους αρμόδιους υπουργούς από τον Σεπτέμβριο του 1962 και τόνισε ότι το ανησυχητικό φαινόμενο της πώλησης ακινήτων και ιδίως αιγιαλών, ακτών, δασικών εκτάσεων, αγροκτημάτων και οικοπέδων τουριστικής σημασίας εμφάνιζε επιταχυνόμενους ρυθμούς αύξησης. Υπογράμμισε πως η λειτουργία μιας αποτελεσματικής αγοράς κεφαλαίου, η ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός των χερσαίων (οδικών και σιδηροδρομικών), αεροπορικών και συνδυασμένων μεταφορών, η δημιουργία ή βελτίωση των τουριστικών υποδομών της χώρας παράλληλα με την αύξηση του τουριστικού ρεύματος, προσέλκυσε πολλούς ξένους επενδυτές, κυρίως Δυτικογερμανούς, Ελβετούς, Βέλγους, αλλά και Ιταλούς, Γάλλους και Βρετανούς να ενδιαφερθούν για την ελληνική κτηματομεσιτική αγορά και να αναζητήσουν μεγάλες ευκαιρίες αγοράς σε τιμές ευκαιρίας επιδιώκοντας ασφαλώς την κερδοσκοπία.

Σύμφωνα με τον Η. Ήλιού, στην Κέρκυρα ήδη από το 1923, ιδίως ύστερα από την επιδρομή φασιστών του Μουσολίνι στο νησί στις 21 Αυγούστου 1923,²⁵⁸ είχε αρχίσει να παρατηρείται το φαινόμενο της αθρόας αγοράς ακινήτων από Ιταλούς υπηκόους. Για τον λόγο αυτό εκδόθηκε στις 7 Ιανουαρίου 1925 Προεδρικό Διάταγμα το οποίο χαρακτήριζε την Κέρκυρα παραμεθόριο περιοχή και έθετε εφεξής σε απαγόρευση τις αστικές δικαιοπραξίες ακινήτων από αλλοδαπούς. Το διάταγμα αυτό ίσχυσε έως το 1961, όταν αιφνιδίως με το ΒΔ 527/1961 αρμοδιότητας του Υπουργείου Γεωργίας ανακλήθηκε, με αποτέλεσμα να ξεκινήσει η πραγματοποίηση ελεύθερων αγοραπωλησιών στο νησί της

²⁵⁷ *O.π.*, σσ. 590, 598.

²⁵⁸ Κ. Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981*, Σειρά Ιστορία και Πολιτική, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 2014, σ. 177. Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 16ος, εκδ. «Ειδ. Εταιρεία Ακάδημος», Αθήνα 1980, σ. 675. Θάνος Βερέμης, «Λάθος χειρισμοί από την ελληνική διπλωματία», εφημ. *Καθημερινή online*, 20 Δεκεμβρίου 2009: Στις 31/8/1923 με αφορμή τη δολοφονία του Ιταλού στρατηγού Εν. Τελλίνι στα ελληνοαλβανικά σύνορα, ο Μουσολίνι αιφνιδίως κατέλαβε την Κέρκυρα. Χάρη στη μεσολάβηση της Κοινωνίας των Εθνών, το νησί της Κέρκυρας απελευθερώθηκε λίγες μέρες αργότερα.

Κέρκυρας.²⁵⁹ Στη διάρκεια της ανάκλησης του ΠΔ μέσα σε χρονικό διάστημα δύο μηνών είχαν πωληθεί σε Ιταλούς και Άγγλους κυρίως, δεκάδες εκατοντάδων ακινήτων στην ευρύτερη περιοχή της Κέρκυρας. Τελικά, το Υπουργείο Γεωργίας θορυβημένο από την τεράστια έκταση που είχε πάρει το φαινόμενο των αγοραπωλησιών σε αλλοδαπούς, επανάφερε σε ισχύ το προηγούμενο καθεστώς.²⁶⁰

Ο Η. Ήλιού εκτίμησε ότι οι αγοραπωλησίες αυτές που έγιναν κατά παράβαση του Δημόσιου Λογιστικού ήταν διττώς άκυρες, καθώς πρώτον, η πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου που είχε εκδοθεί προς διευκόλυνση των αγοραπωλησιών σε παραμεθόριες περιοχές δεν είχε νομική ισχύ και, κατά δεύτερο λόγο, δεν είχε τηρηθεί ο πάγιος όρος της διενέργειας δημοπρασιών. Ως εκ τούτου η *ΕΔΔΑ*, διά του εκπροσώπου της, πρότεινε την ακύρωση με νομοθετικό μέτρο της παραπάνω διαδικασίας και τη χάραξη νέας κτηματομεσιτικής πολιτικής.

Ο Η. Ήλιού, στη συνέχεια της αγόρευσής του, προσκόμισε και παρουσίασε ένα φάκελο με αναλυτικά στοιχεία σχετικά με τις πωλήσεις γης και σε διάφορες άλλες περιοχές της χώρας. Αναφέρθηκε και στη γενέτειρα του τη Λήμνο που γνώρισε κι εκείνη τις κεκαλυμμένες εκποιήσεις με παρένθετα πρόσωπα (μεσάζοντες). Κάλεσε την Πολιτεία να δεσμευτεί στη λήψη μέτρων για την ανάσχεση και τον περιορισμό του φαινομένου, που, κατά την άποψή του, είχε προσλάβει τις διαστάσεις ξεπουλήματος της χώρας. Συγκεκριμένα είπε ότι: «...αν εξακολουθήσουν μ' αυτούς τους ρυθμούς, εις ολίγον καιρόν δεν θα υπάρχουν ακρογιάλια διά τους Έλληνες...Θα ανήκουν όλα τα ακρογιάλια εις διαφόρους κερδοσκόπους της...Κοινής Αγοράς». Προειδοποίησε επίσης για τον κίνδυνο εξαγοράς από ξένους επιχειρηματικούς ομίλους ελληνικών εκτάσεων γης «αντί πινακίου

²⁵⁹ Σχετικά με το ΒΔ 527/1961 «περί μερικής ανακλήσεως του από 7/1/1925 ΠΔ περί καθορισμού παραμεθορίων περιοχών» βλ. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 128 (12/8/1961), σ. 1211. Σχετικά με τις δικαιοπραξίες ακινήτων σε παραμεθόριες περιοχές βλ. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 324 (31/12/1924), σ. 1870: Το διάταγμα απαγόρευε σε αλλοδαπούς (φυσικά ή νομικά πρόσωπα) την απόκτηση ενοχικών και εμπραγμάτων δικαιωμάτων (πλην υποθήκης) σε παραμεθόριες περιοχές, η δε δυνατότητα άρσης της εν λόγω απαγόρευσης ήταν εξαιρετικά περιορισμένη.

²⁶⁰ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 29', 26 Μαΐου 1964, σσ. 674-677: Στη διετία 1960-1962 στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη, στον Πειραιά και στο νησί της Ρόδου είχαν γίνει 578 εκποιήσεις ακινήτων προς αλλοδαπούς, πολλά από τα οποία ανήκαν στο Δημόσιο και εκποιήθηκαν χωρίς τον όρο της διενέργειας δημοπρασίας, όπως όριζε ο Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας.

φακής». Το ζήτημα προκάλεσε το γενικότερο ενδιαφέρον των συμμετεχόντων βουλευτών στη συνεδρίαση.²⁶¹

Ο Η. Ηλιού συμμετείχε στις εργασίες για τη σύσταση θέσης υπουργού αναπληρωτή του Υπουργείου Συντονισμού μετά την παραίτηση, στις 24 Απριλίου 1964, του Υπουργού Συντονισμού Γ. Μαύρου και την τοποθέτησή του στη θέση του Διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, με την ανάθεση του Υπουργείου Συντονισμού στον αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης Στέφανο Στεφανόπουλο, και αναπληρωτή υπουργό Συντονισμού τον Α. Παπανδρέου.²⁶² Στη συζήτηση της ημερήσιας διάταξης της νομοθετικής εργασίας της 3ης Ιουνίου 1964, ο Η. Ηλιού εκφράζοντας την πολιτική θέση της ΕΔΑ διαφώνησε επί της αρχής του νομοσχεδίου τονίζοντας πως αυτό «εμπεριέχει σημαντικές πολιτικές επιπτώσεις». Συγκεκριμένα υποστήριξε πως κατά την άποψή του «...τρεις υπουργοί εις το υπουργείον Συντονισμού είναι πάρα πολύ. Μάλιστα διά να μπω εις την ουσίαν και να τονίσω κάτι, το οποίον δεν ετονίσθη, φοβούμαι και τους δύο...». Αναφέρθηκε στον πασίδηλο σκοπό του νομοσχεδίου, της προώθησης του Α. Παπανδρέου – «του αρχιτέκτονα του οικονομικού σχεδιασμού της ΕΚ».²⁶³ Επισήμανε την περίπτωση της «πολιτικής κληρονομιάς», που ως μέσο πολιτικής προώθησης κατά την άποψή του, εμπεριέχει κατ' ανάγκη αυτό που οι Γάλλοι αποκαλούν κομψά «*bruler les étapes*» (φιλοστοργία). Καυτηρίασε την πρακτική χωρίς αξιοκρατικά κριτήρια και την υποβοηθούμενη ανέλιξη σε πολιτικά πόστα και πρόσθεσε καταλήγοντας ότι «...πολύ φοβούμαι ότι αυτού του είδους η βοήθεια, αντή η προώθησις τελικά ημπορεί να αποδειχθή ότι δεν αποτελεί στοργή, αλλά αστοργίαν». Το νομοσχέδιο έγινε δεκτό σε μονή συζήτηση με ισχύ από την ημερομηνία δημοσίευσής του στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως.²⁶⁴

²⁶¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 29', 26 Μαΐου 1964, σσ. 674-677.

²⁶² Όθων Τσουνάκος, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία...», ό.π., σ. 212. Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 137. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου. Τα δραματικά γεγονότα...* ό.π., σσ. 128-131.

²⁶³ Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου. Τα δραματικά γεγονότα...* ό.π., σ. 129.

²⁶⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 35', 3 Ιουνίου 1964, σσ. 30-33.

Στις 12 Ιουνίου 1964 κατατέθηκε από βουλευτές της ΕΔΑ πρόταση για σύσταση εξεταστικής επιτροπής, κατά το άρθρο 58 του Συντάγματος,²⁶⁵ για την εξέταση της διαβλητότητας των συνθηκών αγοράς έκτασης, συνολικής επιφάνειας 60 στρεμμάτων, στη Νέα Μάκρη Αττικής από τον Κ. Καραμανλή (όταν ήταν υπουργός δημοσίων έργων) με τη μεσολάβηση του κουμπάρου του Ι. Δεληγιαννάκη (βουλευτή Θεσσαλονίκης της ΕΡΕ).²⁶⁶ Με βάση το υπ' αριθμόν 10592 του έτους 1955 συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Αθηνών Α. Γ. Μελανίτη, ο Ι. Δεληγιαννάκης, φαινόταν να είχε αγοράσει μέσω πλειοδοτικής δημοπρασίας, αυτή την ημιδασική έκταση κοντά στην Ιερά Μονή Πεντέλης και συγκεκριμένα επί του δημόσιου δρόμου Αθηνών - Μαραθώνος στη θέση Γεροτσακούλι²⁶⁷ έναντι 27.300 δραχμών. Σύμφωνα με την πρόταση της ΕΔΑ η αγορά του οικοπέδου εμφάνισε σοβαρές ανωμαλίες και υπόνοιες κερδοσκοπίας από την πλευρά του αγοραστή. Εισηγητής της πρότασης ήταν ο βουλευτής της ΕΔΑ Σταύρος Ηλιόπουλος.

Ο Πρόεδρος της Βουλής Γ. Αθανασιάδης - Νόβας παρουσίασε στο Σώμα την αναλυτική εισηγητική έκθεση της ΕΔΑ και το πλήρες περιεχόμενό της. Ανακοίνωσε ότι, ενώ η αγορά του γεωτεμαχίου φερόταν να είχε πραγματοποιηθεί από τον Ι. Δεληγιαννάκη, εν τούτοις, κάποια έγγραφα που σχετίζονταν με την παραπάνω συμβολαιογραφική πράξη συνέδεαν την αγορά των 60 στρεμμάτων με τον Κ. Καραμανλή. Μετά την απόκτηση του τίτλου κυριότητας για την έκταση στη Νέα Μάκρη, εκδηλώθηκε ανάμιξη του Κ. Καραμανλή με ενέργειες και διαπραγματεύσεις και εντός του υπουργείου Δημοσίων Έργων για την οροθέτηση και την περιφρούρηση της έκτασης, όπως προέκυπτε από μαρτυρίες προσώπων. Η πλειοδοτική διαδικασία ήταν άκυρη διότι

²⁶⁵ Το άρθρο 58 του Συντάγματος του 1952 όριζε ότι «Ουδείς αυτόκλητος εμφανίζεται ενώπιον της Βουλής διά να αναφέρῃ τι προφορικώς ή εγγράφως, αναφοραί όμως παρουσιάζονται διά τινος βουλευτού ή παραδίδονται εις το γραφείον. Η Βουλή έχει το δικαίωμα να αποστέλλῃ εις τους Υπουργούς τας διευθυνόμενας προς αυτήν αναφοράς, οίτινες είναι υπόχρεωι να δίδωσι διασαφήσεις, οσάκις ζητηθώσι, και δύναται να διορίζῃ εκ των μελών αυτής εξεταστικάς των πραγμάτων επιτροπάς». Από το βιβλίο: *Ta Ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986* του Αλέξανδρου Σβώλου, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1998, σσ. 265-266.

²⁶⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 42', 12 Ιουνίου 1964, σ. 248.

²⁶⁷ Η ευρύτερη περιοχή περιήλθε στην ιδιοκτησία της Μονής πριν από το 1578, την περίοδο της Τουρκοκρατίας, από δωρεές, κατά ένα μέρος και το υπόλοιπο από αγορά, με τίτλους ιδιοκτησίας που καταστράφηκαν την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Από την επίσημη ιστοσελίδα του Αρείου Πάγου: <http://www.areiospagos.gr/nomologia/apofaseis>. Τ. Γεωργιοπούλου, «Η...ανάπτυξη και επέκταση της Μ. Πεντέλης», εφημ. *H Καθημερινή online*, 27 Σεπτεμβρίου 2009.

παραβιάστηκαν όλες οι σχετικές διατάξεις της κείμενης νομοθεσίας περί διαχείρισης της περιουσίας των Εκκλησιαστικών Μονών και δεν έγινε δημοσίευση δημοπρασίας εκποίησης ακινήτων. Ο προσδιορισμός της τιμής αγοράς και πώλησης θεωρήθηκε σημαντικά κατώτερη από την τρέχουσα τιμή της κτηματαγοράς. Η αγορά της συγκεκριμένης έκτασης συνέπεσε χρονικά, κατά την *EAA*, με την έγκριση της εκπόνησης μελετών για την ανακατασκευή και την εκτέλεση έργων διαπλάτυνσης, ευθυγράμμισης και ασφαλτόστρωσης της οδού (η σημερινή Λεωφόρος) Μαραθώνος. Η αξιοποίηση της συγκεκριμένης περιοχής εκτιμήθηκε πως επέφερε ανοδική ανατίμηση της τιμής της γης στην περιοχή. Την τελευταία οχταετία ο τέως υπουργός Δημοσίων Έργων και το στενότατο οικογενειακό περιβάλλον του είχαν πραγματοποιήσει μια σειρά αγορών ακινήτων.²⁶⁸

Στην εισήγησή του ο Ηλίας Ηλιού, αφού ανέπτυξε τη συλλογιστική του ως προς την άσκηση της πολιτικής συμπεριφοράς των δημόσιων ανδρών, προέβη στη συνέχεια στην κατάθεση της πρότασης για τη σύσταση δεκαμελούς πανκομματικής εξεταστικής επιτροπής για τη διερεύνηση του ζητήματος, με την παράκληση να συζητηθεί στη Βουλή κατά τη διαδικασία του άρθρου 35 του Συντάγματος. Ο Π. Κανελλόπουλος εκ μέρους της Αντιπολίτευσης απέκρουσε «μετά περιφρόνησης» την πρόταση περί σύστασης εξεταστικής επιτροπής που κατά την άποψή του απέβλεπε στον διασυρμό του, ιδρυτή της *EPE* και επί οχταετία πρωθυπουργού, Κ. Καραμανλή. Απαντώντας ο Η. Ηλιού στην τοποθέτηση του αρχηγού της Αντιπολίτευσης στήριξε την επιχειρηματολογία του επικαλούμενος τις διεθνείς έρευνες ζητημάτων ηθικής τάξεως, κυρίως έρευνες που διεξήθησαν στη Γαλλία και στις ΗΠΑ λέγοντας χαρακτηριστικά: «...Εγώ νομίζω ότι αυτή η θεωρία, ότι πλήττεται ο πολιτικός κόσμος διά της ερεύνης ζητημάτων ηθικής τάξεως, έρχεται εις αντίθεσιν προς παν ότι παγκοσμίως είναι παραδεδεγμένον και έχει δημιουργηθεί προηγουμένως. Τοιούται έρευναι έχουν γίνει ακόμη και εις τας Ηνωμένας Πολιτείας της Αμερικής επί καταχρήσεων κατά την προεδρίαν του Κλήβενσον και του Προέδρου Γκραντ και άλλων Προέδρων. Άλλα και εις την Γαλλίαν ακόμη...».²⁶⁹

Ακολούθησε μια παρατεταμένη συζήτηση μεταξύ των βουλευτών αναφορικά με θέματα νομικής τυπολογίας της διαδικασίας, αν δηλαδή έπρεπε η πρόταση να συζητηθεί αμέσως άνευ ειδικής πρότασης περί προτάξεως σε μόνη συζήτηση, μια και δεν επρόκειτο

²⁶⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 42', 12 Ιουνίου 1964, σσ. 248-249.

²⁶⁹ Ο.π., σσ. 249-251.

για επερώτηση, όπως υποστήριξε ο Η. Ήλιού ή αν έπρεπε να γίνει αίτηση εγγραφής διεξαγωγής συζήτησης προ ημερησίας διατάξεως. Ο πρόεδρος της συνεδρίασης Γ. Αθανασιάδης - Νόβας ανακοίνωσε τη διανομή της πρότασης της *EΔA* για τη σύσταση εξεταστικής των πραγμάτων επιτροπής και τη διεξαγωγή της συζήτησης στην Ολομέλεια της Βουλής σε μόνη συνεδρίαση.²⁷⁰ Στις 16 Ιουνίου 1964 διεξήχθη αυτή η συζήτηση. Ο Η. Ήλιού έλαβε τον λόγο μετά τη δίωρη αγόρευση του Στ. Ηλιόπουλου. Αναφερόμενος στον εισηγητή της πρότασης είπε, μεταξύ άλλων, ότι «...έφερε στοιχεία τα οποία δεν ξεύρω πώς απόψε θα δικαιολογήσουν ψήφον αρνητικήν εις την πρότασίν μας...». Απευθυνόμενος στους βουλευτές της *EPE* και στον Π. Κανελλόπουλο υπογράμμισε πως «...αι αποδείξεις τας οποίας εζήτησαν προσάγονται, κατονομάζονται και υποδεικνύεται ως δρόμος η σύστασις εξεταστικής των πραγμάτων επιτροπής» και ζήτησε την αποδοχή της παραπάνω πρότασης. Στη συνέχεια ακολούθησε ονομαστική ψηφοφορία με 15 βουλευτές να υπερψηφίζουν την πρόταση και 109 να την απορρίπτουν.²⁷¹

Στη συνεδρίαση της 6ης Ιουλίου 1964, επί προεδρίας του Εμμ. Μπακλατζή, άρχισε η συζήτηση για το νομοσχέδιο περί της προστασίας και της τιμής του πολιτικού κόσμου. Ο εκπρόσωπος της *EΔA* διατύπωσε ουσιώδεις σκέψεις σχετικά με το παραπάνω νομοσχέδιο και εξέφρασε τον σκεπτικισμό του ως προς την αποτελεσματικότητά του. Για τον Η. Ήλιού δύο υπήρξαν οι κυρίαρχες πολιτικές αντιλήψεις: η άποψη της *EPE* πως οι πολιτικοί εξ ορισμού στην Ελλάδα ήταν πρόσωπα υπεράνω υποψίας και οποιαδήποτε στοιχεία ή κατηγορίες απαγγέλλονταν εις βάρος τους αποτελούσαν κατασκευασμένες κατηγορίες, διαβολές ή συκοφαντίες· και η άποψη της *EΔA* με την οποία συνταυτίστηκε και η *EK*, πως η άσκηση ελέγχου μέσω εξεταστικών επιτροπών θα μπορούσε να εγγυηθεί την αποκατάσταση της πολιτικής αρετής του πολιτικού προσωπικού της χώρας.²⁷²

Ο Η. Ήλιού αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της αγόρευσής του της 9ης Ιουλίου 1964 αναπτύσσοντας την επιχειρηματολογία του για το «τεκμήριον εκ της διαβιώσεως». Εκτίμησε πως με το υπό εξέταση νομοσχέδιο «ανετρέψαμεν διά της αρχής του,...τον ορθόδοξον τρόπον ελέγχου και ερεύνης εις την διαχείρισιν» και διευκρίνισε πως «πας άνθρωπος μέχρις αποδείξεως της ενοχής του έχει το δικαίωμα να διεκδικεί ότι είναι

²⁷⁰ *O.p.*, σσ. 251-259.

²⁷¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 44', 16 Ιουνίου 1964, σσ. 306-311.

²⁷² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 57', 6 Ιουλίου 1964, σσ. 584-587.

αθώος».²⁷³ Στη συζήτηση που ακολούθησε στις 10 Ιουλίου 1964 ο Η. Ήλιού έλαβε τον λόγο, (αν και δεν είχε συμπεριληφθεί στον κατάλογο των αγορητών της ημερήσιας διάταξης αναφορών και ερωτήσεων), προκειμένου να σχολιάσει τα ζητήματα της διασπάθισης του δημόσιου χρήματος και της ανωνυμογραφίας. Έκανε αναφορά στον φόνο ενός οπαδού της Αριστεράς στη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 1961, φόνος ο οποίος, εξιχνιάστηκε όταν βρέθηκε ανώνυμη αναγραφή στην πίσω όψη ψηφοδελτίου που περιέγραφε τις ακριβείς συνθήκες του φόνου και τα εμπλεκόμενα πρόσωπα. Υποστήριξε πως η περίπτωση των ανώνυμων επιστολών και των ανωνυμογράφων δεν αποτελούσε υποχρεωτικά καταγελτική συκοφαντία και για τον λόγο αυτό το υπό ψήφιση νομοσχέδιο θα έπρεπε να συμπεριλάβει ειδική διάταξη προς ρύθμιση του θέματος της ανωνυμογραφίας.²⁷⁴

Στη συνέχεια εξετάστηκαν τα 12 άρθρα του νομοσχεδίου για την κατοχύρωση και τη διασφάλιση της τιμής των πολιτευόμενων. Μεταξύ αυτών ήταν το άρθρο που καθόριζε το περιεχόμενο υποβολής δήλωσης περιουσιακής κατάστασης και το άρθρο δήλωσης οικονομικών συμφερόντων, καθιερώνοντας από τότε το «πόθεν ἐσχες». Η συζήτηση για τη δημιουργία θεσμικού πλαισίου για την αντιμετώπιση της πολιτικής διαφθοράς συνεχίστηκε και σε επόμενες συνεδριάσεις της Βουλής. Στις 17 Αυγούστου 1964 το νομοσχέδιο περί της προστασίας και της τιμής του πολιτικού κόσμου ψηφίστηκε από την πλειοψηφία και έγινε νόμος του κράτους.²⁷⁵

Ζητήματα εξωτερικής πολιτικής

Στην εξωτερική πολιτική ατζέντα της περιόδου κυριάρχησαν το διπλωματικό ταξίδι του Γ. Παπανδρέου στις ΗΠΑ και τη Γαλλία²⁷⁶ με τα παρελκόμενά του και τα επεισόδια που έλαβαν χώρα μέσα στο Κοινοβούλιο στη διάρκεια αυτής της συζήτησης, οι δυσχερείς διπλωματικές εξελίξεις του Κυπριακού ζητήματος που συνεχίστηκαν καθ' όλη τη

²⁷³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 60', 9 Ιουλίου 1964, σσ. 677-678, 681.

²⁷⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 61', 10 Ιουλίου 1964, σσ. 707-708, 716, 718.

²⁷⁵ Π. Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967...», ό.π., σ. 237.

²⁷⁶ Ν. Κρανιδιώτης, *Oι Διεθνείς Διαστάσεις...* ό.π., σσ. 23-24. Όθων Τσουνάκος, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία...», ό.π., σ. 212.

διάρκεια του 1964, οι συμφωνίες Ζυρίχης - Λονδίνου,²⁷⁷ οι σχέσεις της Ελλάδας με το NATO και το «σχέδιο Άτσεσον». Στην κορυφή του ενδιαφέροντος επανήλθε το θέμα των ελληνοτουρκικών σχέσεων ιδίως μετά τη δολοφονική επίθεση Τούρκων που έγινε στις 11 Μαΐου 1964 στην Αμμόχωστο της Κύπρου εναντίον Ελλήνων αξιωματικών. Ο Η. Ηλιού σε αγορεύσεις του, τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1964, με αφορμή το Κυπριακό, έθιξε και πάλι το ιστορικό του προβλήματος και τόνισε εξ αντικειμένου την αναγκαιότητα θέσπισης ενός ψηφίσματος προς όλα τα κοινοβούλια του κόσμου για την κοινοποίηση του προβλήματος και την ευαισθητοποίηση της διεθνούς κοινής γνώμης.²⁷⁸

Στη διάρκεια του 1964, μετά την επανεκλογή του Γ. Παπανδρέου, το Κυπριακό Ζήτημα είχε αναθερμανθεί σημαντικά με κλιμάκωση της πολιτικής έντασης ανάμεσα στις δύο χώρες, με αφορμή τις παρεμβάσεις της τουρκικής πλευράς και του αμερικανικού παράγοντα ο οποίος διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στις «πολιτικές διεργασίες» της εποχής εκείνης.²⁷⁹ Το Κυπριακό έπαιξε πάντα καταλυτικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις και στη διαμόρφωση των ελληνοτουρκικών και ελληνονατοϊκών σχέσεων. Μάλιστα τον τουρκικό επεκτατισμό υποδαύλιζε η αμερικανική εξωτερική πολιτική, βασικός στόχος της οποίας υπήρξε η προσπάθεια απόσπασης της Κύπρου από τη συμμαχία των αδέσμευτων κρατών και η ένταξή της στην Ατλαντική Συμμαχία, ιδιαίτερα μετά την εκδήλωση του ενδιαφέροντος της τότε Σοβιετικής Ένωσης για τον ευρύτερο γεωστρατηγικό χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.²⁸⁰ Η κλιμάκωση της επεμβατικής πολιτικής των ΗΠΑ, έστω και με πραξικοπηματικές πρακτικές, «επέβαλε» η αλλαγή του συσχετισμού των δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο και τη διασφάλιση των συμφερόντων των τραστ

²⁷⁷ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 152-153. Θ. Βερέμης - Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, εκδ. «Καστανιώτη», Αθήνα 2006, σ. 510. Για τις συνθήκες βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σσ. 91-93: «Ο Η. Ηλιού είχε μιλήσει για ατιμωτική ανταλκίδειον ειρήνη». Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 130.

²⁷⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 23', 12 Μαΐου 1964, σ. 507: «...να απενθύνθει ψήφισμα εις όλα τα κοινοβούλια του κόσμου το οποίον να εκφράζῃ τα διακατέχοντα τον ελληνικόν λαόν συναισθήματα και την πεποίθησιν, ότι όλα αυτά δεν είναι δυνατόν να εκλείψουν, παρά μόνον με την εφαρμογήν των παγίων, των αναγνωρισμένων αρχών επί των οποίων... πρέπει να στηρίζεται η διεθνής συνύπαρξις της αρχής της συτοδιαθέσεως και διά την Κύπρον».

²⁷⁹ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή...* ό.π., σ. 141. Γρ. Ψαλλίδας, «Αντί εισαγωγής», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2009, σ. 21.

²⁸⁰ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 131.

πετρελαίου,²⁸¹ ιδιαίτερα μετά την αποαποικιοποίηση και την απώλεια της Λιβύης ως βάση στήριξης στη ζώνη της Μέσης Ανατολής.²⁸²

Ο Η. Ηλιού στις 24 Απριλίου 1964, κατέγραψε τις εξελίξεις της περιόδου υπογραμμίζοντας ότι τη δεδομένη χρονική στιγμή οι ελληνοτουρκικές σχέσεις βρίσκονταν σε κρισιμότατη καμπή, γεγονός το οποίο αποτελούσε κατά την άποψή του αποκλειστική ευθύνη των πολιτικών ηγεσιών των δύο «συμμάχων χωρών».²⁸³ Έκανε μια μικρή αναδρομή στην ιστορική πορεία της Κύπρου ξεκινώντας από το 1878 όταν η Κύπρος έγινε αγγλική κτήση με τη Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης²⁸⁴ και φτάνοντας ως το 1923 όταν η Ελλάδα, στη Λωζάνη, υπέγραψε την παραίτησή της από κάθε κεκτημένο δικαίωμά της επί της Κύπρου, παραίτηση που οδήγησε στην αγγλική αποικιοποίηση. Επισήμανε, επίσης, τη μεθοδευμένη υποκίνηση από πλευράς της τουρκικής κυβέρνησης κυρίως κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου εναντίον του ελληνικού στοιχείου, μεθοδεύσεις με χαρακτήρα αντίθετο προς τα διεθνή νόμιμα, όπως τα επεισόδια βίας και τρομοκρατίας που έλαβαν χώρα στην Κωνσταντινούπολη²⁸⁵ και στα νησιά της Ίμβρου και της Τενέδου,²⁸⁶ τις πειρατικές επιδρομές εναντίον Ελλήνων αλιέων του Αιγαίου καθώς και τις αυθαίρετες μονομερείς διευθετήσεις της αιγιαλίτιδας ζώνης, γεγονότα που έτειναν στον αφελληνισμό, την οικονομική εκμηδένιση και τη δημιουργία ρεύματος φυγής της ελληνικής μειονότητας από την ευρύτερη περιοχή της Τουρκίας.²⁸⁷ Συνεχίζοντας την κοινοβουλευτική του ομιλία σχετικά με τις γενικές γραμμές της εξωτερικής πολιτικής επί των εξελίξεων του Κυπριακού ζητήματος και, σε απάντηση των δηλώσεων του υπουργού Εξωτερικών Στέφανου Κωστόπουλου, ο Ηλιού επανέλαβε για μία ακόμη φορά την

²⁸¹ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 62.

²⁸² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 21', 24 Απριλίου 1964, σσ. 437-462. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία...* ό.π., σ. 171.

²⁸³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 23', 12 Μαΐου 1964, σ. 506.

²⁸⁴ Π. Δρανδάκης, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυλοπαίδεια*, τ. ΙΕ, εκδ. «Ο Φοίνιξ», Αθήνα 1956, σ. 433.

²⁸⁵ R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σσ. 205, 207.

²⁸⁶ Με αφορμή τα γεγονότα της Κύπρου το 1963-1964 είχε αρχίσει νέος διωγμός στα δύο νησιά και είχε τεθεί σε εφαρμογή το «eritme programi», για τη διάλυση του ελληνικού στοιχείου και την πλήρη τουρκοποίηση των νησιών. Βλ. N. Σηφουνάκης, *Ίμβρος - Τένεδος, Από τη Συνθήκη της Λωζάνης στη δραματική συρρίκνωση του ελληνισμού*, εκδ. «Α. Α. Λιβάνη», Αθήνα 2017, σσ. 109-117.

²⁸⁷ N. Κρανιδιώτης, *Οι Διεθνείς Διαστάσεις...* ό.π., σσ. 121-132.

άρρηκτη σύνδεση μεταξύ της συζήτησης για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και της συζήτησης για το Κυπριακό ζήτημα.²⁸⁸

Τον Ιανουάριο του 1964 είχε γίνει η Πενταμερής Διάσκεψη του Λονδίνου²⁸⁹ η οποία οδηγήθηκε σε αδιέξοδο, με τον Τουρκοκύπριο ηγέτη Φ. Κιουτσούκ να διακηρύττει την αδυναμία συνύπαρξης των δύο κοινοτήτων στην Κύπρο. Η πρόταση για ένταξη της Κύπρου στο ΝΑΤΟ απορρίφθηκε από την κυβέρνηση του Μακάριου, υπέρμαχου των Αδεσμεύτων. Το αγγλικοαμερικανικό σχέδιο νατοποίησης της Κύπρου καταγγέλθηκε από τον τότε γενικό γραμματέα της ΕΣΣΔ Νικήτα Χρουστσόφ. Τον Μάρτιο του 1964 η κυπριακή κυβέρνηση υπέβαλε αίτημα στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ για την εγκατάσταση ειρηνευτικής δύναμης, την ΟΥΝΦΙΚΥΠ. Η Τουρκοκυπριακή πλευρά αντέδρασε με ένοπλες προκλήσεις τις οποίες ακολούθησαν αντεπιθέσεις της Ελληνοκυπριακής πλευράς και η Άγκυρα απείλησε με εισβολή. Έγινε έκτακτη σύγκληση του Συμβουλίου Ασφαλείας κι αποφεύχθηκε η εισβολή, αλλά η διπλωματική κρίση δεν εκτονώθηκε. Μέσα σε αυτό το κλίμα κρίσης ο Μακάριος και η κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου αποφάσισαν την αποστολή μυστικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Κύπρο.²⁹⁰

Ο Η. Ήλιού στην αγόρευσή του στις 24 Απριλίου 1964 επανήλθε στο θέμα με αναφορές στις συνθήκες της Ζυρίχης και του Λονδίνου του 1959 για «δήθεν» ανεξαρτησία της Κύπρου. Επανέλαβε την πάγια θέση της ΕΔΑ για την αποδέσμευση της Ελλάδας από τον νατοϊκό συνασπισμό χωρών και την ευθυγράμμιση της χώρας με τη Σοβιετική Ένωση και το σύνολο των μελών του Κινήματος των Αδεσμεύτων, βασικός συντελεστής του οποίου υπήρξε και ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος.²⁹¹ Για τη διευθέτηση του ζητήματος των ελληνοτουρκικών σχέσεων υπέδειξε σαφή μέτρα και διεθνείς

²⁸⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 21', 24 Απριλίου 1964, σσ. 437-462. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία...* ό.π., σ. 191.

²⁸⁹ Τον Ιανουάριο του 1964 έλαβε χώρα στο Λονδίνο η Τριμερής Διάσκεψη με τη συμμετοχή των τριών εγγυητριών δυνάμεων (Βρετανίας, Ελλάδας και Τουρκίας). Λίγο αργότερα εκπροσωπήθηκαν οι Ελληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι και η Διάσκεψη εξελίχθηκε σε Πενταμερή. Ν. Κρανιδιώτης, *Οι Διεθνείς Διαστάσεις...* ό.π., σ. 133. Εγκυκλοπαίδεια Ελλάς. *Η ιστορία και ο πολιτισμός των ελληνικού έθνους...* ό.π., σ. 201.

²⁹⁰ Π. Τζερμιάς, *Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας*, τ. Α', εκδ. «Libro», Αθήνα 2001, σσ. 587-603. Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία των Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σσ. 91-93, 98-99.

²⁹¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 21', 24 Απριλίου 1964, σ. 458.

πολιτικές διαδικασίες για τη διαφώτιση της παγκόσμιας κοινής γνώμης, τονίζοντας ότι «*η Ελλάδα και η Τουρκία δεν μπορούν να συνυπάρξουν σε κοινή αμυντική συμμαχία*». Πρότεινε στην Κυβέρνηση της EK να μην ακολουθήσει τη γραμμή της συγκάλυψης και της αυτοτέλειας που είχε νιοθετήσει η προηγούμενη διακυβέρνηση της EPE, αλλά να αποφύγει την υποταγή στα συμφέροντα του αγγλοαμερικανικού λόμπι και να αποτρέψει τη «*Διεθνή εκβίασιν*».²⁹² Στην αγόρευσή του ο Η. Ηλιού τόνισε ότι τα γεγονότα που εξελίχτηκαν στην Κύπρο δεν ήταν κεραυνός εν αιθρίᾳ, αλλά το αποτέλεσμα μιας σαφούς διαμορφωμένης πολιτικής των τελευταίων ετών που συνδέθηκε με μια σειρά γεγονότων που έλαβαν χώρα στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη τον Σεπτέμβριο του 1955²⁹³ εις βάρος Ελλήνων και Κύπριων πολιτών και ομογενών της Τουρκίας. Επέκρινε τον τότε Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης Π. Κανελλόπουλο για την τίρηση της τακτικής του «*ψύφιου κοριού*»,²⁹⁴ όπως χαρακτηριστικά τη διατύπωσε, και τη διάπραξη εθνικού σφάλματος με τη μη δημοσίευση της Μαύρης Βίβλου των γεγονότων με σκοπό την ενημέρωση της κοινής γνώμης για ότι διεπράχθη στα Σεπτεμβριανά.²⁹⁵ Υποστήριξε σθεναρά ότι αν είχαν καταγγελθεί εγκαίρως οι «*τουρκικοί κανιβαλισμοί*» δεν θα είχε συνομολογηθεί η «*συνθηκολόγηση*», κατά την ΕΔΑ, των Συμφωνιών Ζυρίχης - Λονδίνου του 1959.²⁹⁶

Στις 11 Μαΐου 1964 συνελήφθησαν από Τουρκοκυπριακή περίπολο στην τουρκική συνοικία της Αμμοχώστου και εκτελέστηκαν εν ψυχρώ οι Έλληνες αξιωματικοί Δ. Πούλιος και Β. Καποτάς που υπηρετούσαν στην ΕΛΔΥΚ μαζί με τον οδηγό τους, αστυνομικό Κ. Παντελίδη (γιο του αστυνομικού διευθυντή Λευκωσίας).²⁹⁷ Το θέμα της δολοφονικής επίθεσης των Ελλήνων αξιωματικών στην Κύπρο τέθηκε προς συζήτηση της ημερήσιας διάταξης της Βουλής με πρωτοβουλία του αρχηγού της EPE Π.

²⁹² Ο.π., σ. 460.

²⁹³ Κ. Παπαρρηγόπουλου - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Iστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 120.

²⁹⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 21', 24 Απριλίου 1964, σ. 457.

²⁹⁵ Θ. Βερέμης - Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια...* σ. 510. Τ. Βουρνάς, *Iστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 90-94, 152-153.

²⁹⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 21', 24 Απριλίου 1964, σσ. 437-462.

²⁹⁷ Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραχμένη εξαετία...* ό.π., σσ. 191-192. Από το επίσημο ανακοινωθέν του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας: Δημοσίευση στην επίσημη ιστοσελίδα των Εφέδρων Μηχανικού ΕΦ του Συνδέσμου Εφέδρων Μηχανικού (<http://www.archive.is/HSh0K>). Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραχμένη εξαετία...* ό.π., σ. 191.

Κανελλόπουλου προκειμένου να εξεταστούν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες σημειώθηκαν τα γεγονότα της Αμμοχώστου καθώς και οι όποιες ενέργειες της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου. Ο πρόεδρος της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου διαβεβαίωσε ότι η δολοφονική επίθεση εναντίον Ελλήνων αξιωματικών στην Κύπρο καταγγέλθηκε στον αρχηγό της Διεθνούς Στρατιωτικής Δύναμης Κύπρου και ζητήθηκε η άμεση σύλληψη και παραδειγματική τιμωρία των ενόχων. Επίσης, ότι ενημερώθηκαν οι διπλωματικές αποστολές στο εξωτερικό με σκοπό τη διαφώτιση της διεθνούς κοινής γνώμης.

Για τον Η. Ήλιού, η δολοφονική ενέργεια της Αμμοχώστου, μια ενέργεια υποδαυλιζόμενη που στόχευε στη δημιουργία ευκαιριών επέμβασης, ήταν κατάδηλο ότι είχε πολιτικό ή τρομοκρατικό ελατήριο, με σκοπό τη ματαίωση της εφαρμογής της διεθνούς αρχής της αυτοδιάθεσης της Κύπρου. Επρόκειτο, κατά τον Η. Ήλιού, για μια δολοφονία που υπήρξε το αποτέλεσμα πολλαπλών ψευδών πάνω στα οποία στηρίχτηκε η ελληνική εξωτερική πολιτική και τα οποία οδήγησαν στην εγκατάσταση της ΕΛΔΥΚ και της ΤΟΥΡΔΥΚ²⁹⁸ στην Κυπριακή Δημοκρατία.²⁹⁹

Ο Η. Ήλιού απευθυνόμενος στον πρόεδρο της συνεδρίασης Γ. Αθανασιάδη - Νόβα παρουσίασε τα ψεύδη τα οποία, κατά τη γνώμη του, οδήγησαν στη διαμορφωμένη κατάσταση στην Κύπρο. Το πρώτο ψεύδος υπήρξε ο «σχεδιασμός» από την πλευρά της Ελλάδας των διορισμένων εχθρών της για λόγους καθαρά εσωτερικής πολιτικής και τάξεως. Από τον Βορρά ορίστηκε η Βουλγαρία ως ο «μπαμπούλας του Βορρά» και από την Ανατολή τα Σοβιέτ των κομμουνιστικών χωρών. Ο Η. Ήλιού στην αγόρευσή του ανέφερε χαρακτηριστικά: «Από δεκαετίας ή δεκαπενταετίας διορίσαμεν εξ ορισμού εχθρούς. Αυτοί πρέπει να είναι ο εκ Βορράς κίνδυνος. Ο Αμερικανός Γερουσιαστής Φουλμπράιτ, εν όψει της δραματικής τροπής την οποίαν έχει λάβει η κατάστασις εις την Κύπρον και εις τας σχέσεις μεταξύ των συμμάχων Ελλάδος και Τουρκίας, θέλων να επισείση τον ίδιον μπαμπούλαν, είπεν: Α, όλα κι όλα παραβλέψατέ το αντό διότι θα επωφεληθή και θα σας χτυπήσει η Βουλγαρία. Και έπειτα διορισμένος εχθρός μας διδάσκεται ότι είναι και τα Σοβιέτ, τα οποία, εν τούτοις, διά του ενδιαφέροντός των περισώζουν την Κυπριακή υπόθεση...».³⁰⁰ Το δεύτερο ψεύδος αποτέλεσε ο εξ ορισμού

²⁹⁸ Βλ. Ν. Κρανιδιώτης, *Oι Διεθνείς Διαστάσεις...* ο.π., σ. 32, 37.

²⁹⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 23', 12 Μαΐου 1964, σσ. 488-506.

³⁰⁰ ο.π., σ. 506.

υποχρεωτικός διορισμός των συμμάχων και φίλων της χώρας: η Τουρκία, η Μεγάλη Βρετανία και οι αλληλέγγυες με τους Τούρκους και Βρετανούς Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Ειδικότερα για τη βρετανική ιμπεριαλιστική δύναμη υποστήριξε ότι πάντοτε επιδίωκε στον ευρύτερο χώρο της ανατολικής Μεσογείου να διατηρεί ένα «μη βιθιζόμενο αεροπλανοφόρο», όπως χαρακτήρισε την Κύπρο, για την ύψωση αναχώματος στην περιοχή της Μέσης Ανατολής και του ευρύτερου Αραβικού κόσμου και για την κατοχύρωση των συμφερόντων των πετρελαϊκών μονοπωλίων της. Το τρίτο ψεύδος, σύμφωνα με τον Η. Ήλιού, αφορούσε τον προσδιορισμό της αμυντικής θωράκισης της Ελλάδας με την υποταγή της στη στρατιωτική αμυντική συμμαχία του ΝΑΤΟ, για τη διασφάλιση και προστασία της χώρας από άμεσους κινδύνους και απειλές απόβασης εξωτερικών εχθρών. Στην περίπτωση στρατιωτικής επίθεσης από την πλευρά της Τουρκίας, το ΝΑΤΟ, κατά τον Η. Ήλιού, θα επικαλούνταν την ουδετερότητα και η μόνη δύναμη ικανή για ανάληψη ειρηνευτικής πρωτοβουλίας και απομάκρυνσης της τουρκικής απειλής θα ήταν η Σοβιετική Ένωση: «Προσδιορίσαμεν την άμυνά μας. Άμυνά μας είναι η ένταξίς μας, δηλαδή η υποταγή μας εις το ΝΑΤΟ. Εναντίον ποίων κινδύνων; Εναντίον του φανταστικού κινδύνου. Μα, όταν υπάρχει άμεσος κίνδυνος, ζωντανός, υπαρκτός κίνδυνος αποβάσεως δεν έχομεν καμίαν προστασίαν. Ο Γενικός Γραμματεύς του ΝΑΤΟ μας είπεν ότι εάν συγκρουσθήτε με την Τουρκίαν, ημείς θα μένωμεν ουδέτεροι. Αυτή είναι η άμυνα. Και ξέρει ο κάθε Έλλην και ο κάθε Κύπριος πού υπάρχει η δύναμις η οποία αποσοβεί την επίθεσιν των Τούρκων και τον κίνδυνον της ειρήνης. Εις τον διορισμένον εχθρόν μας, την Σοβιετικήν Ένωσιν».³⁰¹ Το τέταρτο ψεύδος αποτέλεσε η ρήση ότι ο Στρατός υπήρξε παραδοσιακά ένας οργανωμένος εχθρός της Αριστεράς, ένα ψεύδος που επικαλούνταν συχνά η EPE, ολλά το υιοθέτησε και η κυβέρνηση της EK.

Ο Η. Ήλιού κατέληξε την ομιλία του με παραπομπή αρχικά στον λόγο του Τζ. Γκιουρσέλ,³⁰² του τέταρτου Προέδρου της Τουρκικής Δημοκρατίας, ο οποίος αναφερόμενος στις σχέσεις των δύο χωρών είχε εκτιμήσει ότι από την Ελληνοτουρκική φιλία δεν είχε απομείνει παρά μόνο το πτώμα της. Στη συνέχεια ανέπτυξε την πρότασή του για τη διατύπωση ψηφίσματος προς τα Κοινοβούλια όλου του κόσμου σχετικά με τις παραβιάσεις του διεθνούς νόμου από την τουρκική κυβέρνηση και την υποστήριξη των

³⁰¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 23', 12 Μαΐου 1964, σσ. 506-507.

³⁰² Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος, *Larousse Britannica*, τ. 18ος, εκδ. «Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος», Αθήνα 1981-2000, σ. 61.

ελληνικών ζητημάτων σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «Κατόπιν όλων αυτών και επειδή βέβαια όσον και να επιμένωμεν να έχομεν διορισμένους φίλους και διορισμένους εχθρούς, κανείς πλέον ούτε αριστερός, αλλά ούτε κεντρώος, ούτε και δεξιός πιστεύει εις τον μπαμπούλα του κινδύνου από εκεί που δεν κινδυνεύομεν, και όλοι βλέπομεν τον κίνδυνον εκεί όπου πράγματι υπάρχει, θα ετολμούσαμεν μπρος την κατάστασιν την δημιουργηθείσαν να προτείνωμεν και να συστήσωμεν το εξής: Πρέπει εξ αφορμής αυτής της δολοφονίας επί τέλους να σημάνη συναγερμός εις όλην την υφήλιον...Να ασκηθεί κάθε πίεσις διά να αποσυρθούν επιτέλους οι ΕΛΔΥΚ και οι ΤΟΥΡΔΥΚ από την Κύπρον...Να απευθυνθεί ψήφισμα εις όλα τα κοινοβούλια του κόσμου το οποίον να εκφράζῃ τα διακατέχοντα τον ελληνικόν λαόν συναισθήματα και την πεποίθησιν, ότι όλα αντά δεν είναι δυνατόν να εκλείψουν, παρά μόνον με την εφαρμογήν των παγίων, των αναγνωρισμένων αρχών επί των οποίων...πρέπει να στηρίζεται η διεθνής συνύπαρξις της αρχής της αυτοδιαθέσεως και διά την Κύπρον».³⁰³ Ζήτησε το στοιχειώδες δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών να αναγνωριστεί και στον κυπριακό λαό, την ανασύνθεση της Ειρηνευτικής Δύναμης των Ηνωμένων Εθνών στην Κύπρο καθώς και την ανάδειξη του ρόλου της βρετανικής παρουσίας στο νησί.³⁰⁴

«Η κυπριακή κρίση των ετών 1963-1964 ήταν η πρώτη σοβαρή κρίση μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Κυπριακής Δημοκρατίας».³⁰⁵ Το Κυπριακό πρόβλημα οξυνόταν συνεχώς,³⁰⁶ καθώς αποδεικνύονταν ότι το νέο δικοιονοτικό κράτος που είχε συσταθεί το 1960 ήταν δυσλειτουργικό. Υπήρχε το ενδεχόμενο ενός ελληνοτουρκικού πολέμου.³⁰⁷ Η κυβέρνηση των ΗΠΑ άσκησε διπλωματική πίεση και στις δύο πλευρές με σκοπό την υλοποίηση του σχεδίου της που πρόβλεπε τη δημιουργία διζωνικής

³⁰³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 23', 12 Μαΐου 1964, σ. 507.

³⁰⁴ Ο.π., σσ. 505-520.

³⁰⁵ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Η κρίση του Κυπριακού και η εξομάλυνση των Ελληνοβουλγαρικών οικονομικών εκκρεμοτήτων», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία...* ό.π., σ. 201.

³⁰⁶ Ιδιαίτερα μετά τις εξελίξεις που ακολούθησαν την απόφαση του αρχιεπισκόπου Μακαρίου για αναθεώρηση του Συντάγματος, με τα γνωστά 13 σημεία τροποποίησης που πρότεινε, και την προβολή του αιτήματος της αυτοδιάθεσης τον Δεκέμβριο του 1963. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 22. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 132. Βλ. Ν. Κρανιδιώτης, *Οι Διεθνείς Διαστάσεις...* ό.π., σσ. 132-133.

³⁰⁷ Θων Τσουνάκος, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία...», ό.π., σ. 214.

ομοσπονδίας στην Κύπρο.³⁰⁸ Ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Λύντον Μπ. Τζόνσον προσκάλεσε στην Ουάσιγκτον τον Ι. Ινονού και τον Γ. Παπανδρέου για συνομιλίες τον Ιούνιο του 1964.³⁰⁹

Ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου έφθασε στην αμερικανική πρωτεύουσα στις 23 Ιουνίου 1964 με τη συνοδεία του υπουργού Εξωτερικών Στ. Κωστόπουλο και του αναπληρωτή υπουργού Συντονισμού Α. Παπανδρέου. Ο Αμερικανός Πρόεδρος πρότεινε στον Γ. Παπανδρέου την απευθείας διαπραγμάτευση με τον Τούρκο ομόλογό του για τη λύση του αδιεξόδου στις σχέσεις των δύο χωρών και την «επίτευξη αμοιβαίας αποδεκτής λύσης».³¹⁰ Ο Γ. Παπανδρέου απέκρουσε ελληνοτουρκική συνάντηση κορυφής παρά τις συνεχείς πιέσεις, αλλά συμφώνησε στη μεσολάβηση ενός επίσημου διαπραγματευτή υπό την επίβλεψη των Ηνωμένων Εθνών καθώς και στην αποστολή αντιπροσώπου της Ελλάδας στη Γενεύη για τις διαπραγματεύσεις.³¹¹ Ως βοηθός μεσολαβητής για το Κυπριακό ανέλαβε, ο ειδικός σύμβουλος του προέδρου Τζόνσον, πρώην υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ, Ν. Άτσεσον ο οποίος και εκπόνησε το ομώνυμο σχέδιο³¹² για την επίλυση του Κυπριακού προβλήματος, σχέδιο που τελικά «ναυάγησε».³¹³ Είχε προηγηθεί

³⁰⁸ Γ. Τενεκίδης, *Κοινωνιολογία των Διεθνών Σχέσεων. Μεθοδολογικά. Η διεθνής θέση της Ελλάδας. Το Κυπριακό πρόβλημα*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 1978, σσ. 192-193.

³⁰⁹ Γ. Καράγιωργας, *Από τον ΙΔΕΑ στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου*, εκδ. «Ιωλκός», Αθήνα 2003, σ. 191.

Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου... ό.π.*, σ. 133. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία... ό.π.*, σσ. 178,192.

³¹⁰ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου... ό.π.*, σσ. 133-138. Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 200.

³¹¹ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π.*, σσ. 10-16: Η Αμερικανική κυβέρνηση άσκησε έντονες πιέσεις στην ελληνική αντιπροσωπεία χρησιμοποιώντας τις απειλές για τουρκική επέμβαση στην Κύπρο και την τήρηση στάσης ουδετερότητας από την πλευρά των ΗΠΑ σε περίπτωση τουρκικής εισβολής.

³¹² Ν. Κρανιδιώτης, *Οι Διεθνείς Διαστάσεις...* ό.π., σσ. 25-26: Το πρώτο σχέδιο προέβλεπε την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα εκτός από την περιοχή της Καρπασίας η οποία θα παραχωρείτο στην Τουρκία για την εγκατάσταση στρατιωτικής βάσης. Επίσης προέβλεπε τη δημιουργία 2-3 αυτόνομων τουρκοκυπριακών καντονιών κατά το παράδειγμα της Ελβετίας, καθώς και την ίδρυση τουρκοκυπριακής διοίκησης στη Λευκωσία στην οποία θα υπάγονταν οι εκτός Καρπασίας και καντονιών Τουρκοκύπριοι. Το δεύτερο σχέδιο Άτσεσον διατύπωνε τις ίδιες προτάσεις, αλλά με περιορισμένη έκταση για την Τουρκία και με παραχώρηση μόνον επί ενοικίω... Σ. Ριζάς, «Το σχέδιο Άτσεσον για το Κυπριακό», εφημ. *Η Καθημερινή online*, 7 Αυγούστου 2016. Κ. Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981...* ό.π., σ. 279. Βλ. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία... ό.π.*, σσ. 203-204.

³¹³ Ο.π., σ. 164.

το 1958 το βρετανικό σχέδιο ΜακΜίλαν, ένα «συνεταιριστικό» σχέδιο που προέβλεπε κοινή βρετανική, τουρκική και ελληνική διοίκηση.³¹⁴

Στις 29 Ιουνίου 1964 η ελληνική διπλωματική αποστολή μετέβη και στο Παρίσι κι είχε συνομιλίες με τον πρόεδρο της Γαλλικής Δημοκρατίας στρατηγό Ντε Γκωλ και επέστρεψε στην Ελλάδα την 1η Ιουλίου 1964.³¹⁵ Στην Αθήνα συνεχίστηκαν οι αμερικανικές πιέσεις για την προώθηση των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων, στις οποίες απάντησε ο Γ. Παπανδρέου επαναλαμβάνοντας την πάγια θέση του για την εφαρμογή των αρχών του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών για την «αδέσμευτη ανεξαρτησία της Κυπριακής Δημοκρατίας».³¹⁶

Στη συνεδρίαση της 3ης Ιουλίου 1964 ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου ενημέρωσε τη Βουλή για τα αποτελέσματα του πρώτου επίσημου διπλωματικού ταξιδιού του στις ΗΠΑ και τη Γαλλία.³¹⁷ Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρθηκε συνοπτικά στο περιεχόμενο των συζητήσεων με την αμερικανική πολιτική ηγεσία κι αφού διαβεβαίωσε πως συνάντησε πλήρη κατανόηση, παρουσίασε την επιθυμία των ΗΠΑ για διμερή λύση με αποφυγή αμερικανικής επιβολής λύσης. Ο πρωθυπουργός στη συνέχεια της ομιλίας του ανέλυσε τις τρεις κατά την άποψή του επιμέρους λύσεις του Κυπριακού Προβλήματος.³¹⁸ Ολοκληρώνοντας την ομιλία του επανέλαβε την πολιτική θέση της Ένωσης Κέντρου και πολιτική θέση της Ελλάδας: την προάσπιση της ειρήνης και την τήρηση συμφιλιωτικής γραμμής με την Τουρκία. Αναφέρθηκε και στις διώξεις των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης στις οποίες η ελληνική κυβέρνηση δεν απάντησε με αντίποινα. Σημείωσε, δε, ότι σε μελλοντικό ενδεχόμενο άσκησης βίας ή απειλής απόβασης από την τουρκική πλευρά, η απάντηση της Ελλάδας στη γείτονα χώρα είχε ήδη

³¹⁴ Ν. Κρανιδιώτης, *Oι Διεθνείς Διαστάσεις...* ό.π., σ. 130.

³¹⁵ Ιστορικό Λεύκωμα 1964, «Ο Γ. Παπανδρέου σε Παρίσι - Λονδίνο», εφημ. *H Καθημερινή*, 1997, σσ. 78-79. Μ. Παπακωνσταντίνου, *H ταραχμένη εξαετία...* ό.π., σσ. 192-193.

³¹⁶ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σσ. 18-20.

³¹⁷ Ό.π., σ. 22. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 132.

³¹⁸ 1. Η διατήρηση του υφιστάμενου καθεστώτος όπως αυτό διαμορφώθηκε με βάση τις Συνθήκες Ζυρίχης - Λονδίνου (11/2/1959 και 19/2/1959) οι οποίες τερμάτισαν την περίοδο της Αγγλοκρατίας στην Κύπρο κι οδήγησαν στην ίδρυση του ανεξάρτητου κυπριακού κράτους.

2. Η λύση της διχοτόμησης (λύση που προτάθηκε από την Τουρκική πλευρά) σύμφωνα με τον Γ. Παπανδρέου δεν θα εξασφάλιζε την ειρήνη, αλλά εμπεριείχε τον «κίνδυνο κουβανοποίησης» της νήσου.

3. Το δικαίωμα της Κύπρου για αυτοδιάθεση, λύση που, κατά τον Γ. Παπανδρέου, εξυπηρετούσε τον πολιτικό ιδεαλισμό και πρόσφερε ειρήνη και ασφάλεια.

δοθεί από την Ιστορία. Ο Γ. Παπανδρέου χειροκροτήθηκε ζωηρά από την κοινοβουλευτική ομάδα της *EK*.³¹⁹

Στη συνέχεια της συζήτησης τον λόγο έλαβε ο πρόεδρος της *EPE* Π. Κανελλόπουλος ο οποίος επισήμανε ότι ορθά ο Γ. Παπανδρέου αποδέχτηκε την πρόσκληση του προέδρου Τζόνσον για την επίσκεψη στις ΗΠΑ. Για την αξιωματική Αντιπολίτευση το ζητούμενο ήταν, αν η κυπριακή κρίση με τα πιθανά ενδεχόμενα της τουρκικής απόβασης στο νησί και τον κίνδυνο πολεμικής σύγκρουσης μεταξύ Ελλάδας - Τουρκίας, τελικά μειώθηκε, διατηρήθηκε ή εντάθηκε λόγω του διπλωματικού εκείνου ταξιδιού και των διπλωματικών χειρισμών της ελληνικής αποστολής.³²⁰

Τον Π. Κανελλόπουλο ακολούθησε στο Βήμα ο Η. Ηλιού³²¹ ο οποίος διαφώνησε με το ταξίδι του Γ. Παπανδρέου στην Ουάσιγκτον και καυτηρίασε την εξωραϊσμένη εξιστόρηση της υποδοχής της ελληνικής αντιπροσωπείας στην πρωτεύουσα των ΗΠΑ. Ο Η. Ηλιού αναφέρθηκε πρώτα στο περιεχόμενο των δημοσιεύσεων του Τύπου της Νέας Υόρκης, εκείνης της περιόδου, που δημοσιοποίησαν ότι η Ουάσιγκτον και οι δυτικές πρωτεύουσες διατηρούσαν τη γνώμη ότι αναμενόταν σύντομα η «διπλωματική εγχείρηση» για τη διάλυση της Κύπρου και τη μονιμοποίηση ενός de facto διαμελισμού. Στάθηκε μετά στην εκτίμηση ότι ο Πρωθυπουργός «αντέταξε την οφειλόμενη αντίστασιν» στις διπλωματικές πιέσεις της αμερικανικής πλευράς και υπερασπίστηκε με εθνική αξιοπρέπεια τις θέσεις της Ελλάδας. Ο Η. Ηλιού, ειδικότερα είπε ότι: «...εξ ονόματος της ΕΔΑ οφείλων με ευθύτητα και παρρησίαν, αλλά και με ανυπόκριτον χαράν να επισημάνω ότι εις το στάδιον αυτό και τουλάχιστον ως προς τας δημοσίας γενομένας γνωστάς εκδηλώσεις, η *Κυβέρνησις* και ο *Πρόεδρος* της *Κυβερνήσεως* αντέταξε την οφειλομένην αντίστασιν εις τας πιέσεις, προέβαλεν εθνικώς αξιοπρεπή άρνησιν εγκαταλείψεως των εθνικών θέσεων και διέκοψε την παράδοσιν...της *EPE*, της υποτελείας και της εθνικής μειοδοσίας έναντι των αξιώσεων των λεγομένων συμμάχων...».³²² Ερμήνευσε την πρόσκληση Τζόνσον ως προσπάθεια υπερκερασμού της κυπριακής λύσης μέσω του ΟΗΕ και της επαναφοράς της λύσης του Κυπριακού μέσω της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας. Η Νατοϊκή λύση για την Κύπρο, όπως θεωρούσε ο Η. Ηλιού, εξυπηρετούσε συγκεκριμένους

³¹⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 37', 3 Ιουλίου 1964, σ. 552-554.

³²⁰ *O.π.*, σσ. 555-558.

³²¹ *O.π.*, σ. 558.

³²² *O.π.*, σ. 559.

ιμπεριαλιστικούς κύκλους που απέβλεπαν στον στρατηγικό έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου, είτε για την προστασία πετρελαϊκών μονοπωλίων, είτε για την άσκηση πίεσης σε χώρες της Μέσης Ανατολής ή σε χώρες που ανήκαν στο Κίνημα των Αδεσμεύτων.

Ο Ήλιού υπεραμύνθηκε του δικαιώματος της Κύπρου για αυτοδιάθεση και προέτρεψε να καταγγελθεί ο αγγλοαμερικανικός ιμπεριαλισμός που εξέτρεφε την τουρκική προκλητικότητα. Στην επιχειρηματολογία του αναφέρθηκε και στο ζήτημα των βρετανικών στρατιωτικών βάσεων στην Κύπρο³²³ και υπογράμμισε ότι αποτέλεσε την αφετηρία όλων των δεινών της. Ο Η. Ήλιού παρουσίασε πρόταση της ΕΔΑ με τη μορφή Εθνικού Συμβολαίου επί του Κυπριακού το οποίο περιλάμβανε τα εξής σημεία πορείας για την επίλυση της κρίσης: 1) Ως μόνα αρμόδια για τη διευθέτηση του Κυπριακού Ζητήματος να αναγνωρίζονται τα όργανα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών: το Συμβούλιο Ασφαλείας και η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ. 2) Να υπάρχει ολόπλευρη συμπαράσταση της Ελλάδας προς τον αγώνα του κυπριακού λαού. 3) Να συνεχιστεί ο αγώνας κατά των βρετανικών βάσεων και της επέκτασής τους. 4) Να πραγματοποιηθούν συναντήσεις με τις υπεύθυνες ηγεσίες χωρών που προασπίζονται το Κυπριακό Ζήτημα. 5) Να αξιοποιηθεί η στήριξη της ΕΣΣΔ και του κινήματος των Αδεσμεύτων.

Λίγη ώρα μετά το τέλος της ομιλίας του κοινοβουλευτικού εκπροσώπου της ΕΔΑ, μια ομάδα οργανωμένων «φίλων» της ΕΡΕ που υποστήριζαν τον υποψήφιο της Δεξιάς για τον Δήμο της Αθήνας Γ. Πλυτά - και με τον συγγραφέα Ρένο Αποστολίδη (υποψήφιο δημοτικό σύμβολο) να πρωτοστατεί - κρατώντας τη φωτογραφία του τέως πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή, εισέβαλαν στον χώρο της Βουλής³²⁴ την ώρα που στο Βήμα αγόρευε

³²³ Θ. Βερέμης - Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια...* ό.π., σ. 510. Ν. Χασαπόπουλος, «Οι Βρετανικές βάσεις στην Κύπρο μετά το Brexit», εφημ. *To Βήμα online*, 6 Οκτωβρίου 2017: «Περιοχές Κυρίαρχων Βάσεων Ακρωτηρίου και Δεκέλειας». Βλ. R. Clegg, «Οι Βρετανικές βάσεις στην Κύπρο», εφημ. *H Καθημερινή online*, 14 Αυγούστου 2010.

³²⁴ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σσ. 22-23: Οι εισβολείς συνεπλάκησαν με υπουργούς, βουλευτές και προσωπικό της Βουλής και τελικά απωθήθηκαν από τη φρουρά της Βουλής. Συνελήφθησαν 32 άτομα που παραπέμφθηκαν στο αυτόφωρο. Το δικαστήριο καταδίκασε δύο από τους κατηγορούμενους σε φυλάκιση δυόμιση ετών, ενώ στους υπόλοιπους επέβαλε μικρότερες ποινές. Η επίθεση της 3ης Ιουλίου αποδόθηκε στη δράση παρακρατικών οργανώσεων. Μέλη της Κυβέρνησης την απέδωσαν σε δυνάμεις οι οποίες είχαν ως στόχο να υπονομεύσουν τις διαπραγματεύσεις για το Κυπριακό.

πλέον ο αρχηγός του *Κόμματος των Προοδευτικών*, ο Σπ. Μαρκεζίνης, και προκάλεσε βίαια επεισόδια και σοβαρές συμπλοκές.³²⁵

Η συνεδρίαση της Βουλής μετά τη διακοπή λόγω των επεισοδίων επανέλαβε τις εργασίες της κατά τις 11μ.μ. Ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου στηλίτευσε «*τους βέβηλους και βαρβάρους*», καθώς και τους ηθικούς αυτουργούς. Ο αρχηγός της *EPE* Π. Κανελλόπουλος, που κατηγορήθηκε για συγκάλυψη των υπευθύνων, καταδίκασε τα βίαια επεισόδια ενώ απηύθυνε παράλληλα στην *EK* την κατηγορία πως είχε εμπνεύσει κλίμα αναρχίας στη χώρα.³²⁶ Απειλήθηκαν σοβαρά επεισόδια μεταξύ των δύο παρατάξεων, της *EK* και της *EPE*, και λίγο πριν από τη δευτερολογία του Η. Ήλιού αναχώρησε από την αίθουσα συνεδριάσεων σύσσωμη η κοινοβουλευτική ομάδα της *EPE*.

Ο Ήλιού στη δευτερολογία του παρομοίασε τα επεισόδια με τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στη Γαλλική Βουλή τον Φεβρουάριο του 1934 και εκτίμησε ότι επρόκειτο για φασιστική εισβολή στο Κοινοβούλιο. Απέδωσε βαρύτατες ευθύνες στην αντιπολιτευόμενη *EPE* και ζήτησε από την Κυβέρνηση της *EK* να εκριζώσει τους μηχανισμούς των παρακρατικών και τις εστίες τους που υπήρχαν και δρούσαν μέσα στον κρατικό μηχανισμό.³²⁷ Η συζήτηση έκλεισε με την τοποθέτηση του υπουργού Εξωτερικών Στέφανου Κωστόπουλου ο οποίος σχολίασε την αγόρευση του Η. Ήλιού, επικρίνοντάς τον για μονομερή ερμηνεία της ιστορίας και τονίζοντας ότι η Ελλάδα ανήκει σε μια αμιγώς αμυντική συμμαχία η οποία δεν εξυπηρετεί ιμπεριαλιστικά συμφέροντα και εξασφαλίζει στη χώρα συνθήκες καλής γειτονίας.³²⁸

³²⁵ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Iστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 138. Όθων Τσουνάκος, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία...», ό.π., σ. 214. Βλ. Μ. Παπακωνσταντίνου, *H ταραγμένη εξαετία...* ό.π., σ. 183.

³²⁶ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Iστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 138.

³²⁷ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 37', 3 Ιουλίου 1964, σ. 567: «...δεν πρόκειται περί βαρβαρότητας, βανδαλισμού ή βιαιοπραγίας τωχαίας, αλλά πρόκειται περί φασιστικής επιθέσεως εναντίον του Κοινοβουλίου, περί εισβολής παρακρατικών οι οποίοι συνήψαν μάχην με τους βουλευτάς της *EK* και της *ΕΔΑ*...Επιβούλη όμοια της οποίας είναι τα γεγονότα της 6/2/1934 της Γαλλικής Βουλής...επιβούλη...πρωτάκουστος εις την Ελλάδαν».

³²⁸ Ο.π., σσ. 44-47, 546-573. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 37', 3 Ιουλίου 1964, σσ. 632-655.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ειδική Επιτροπή Άρθρου 35 του Συντάγματος: 14 Ιουλίου 1964 - 7 Νοεμβρίου 1964

Στη διάρκεια της Ειδικής Επιτροπής του Άρθρου 35 του Συντάγματος (Θερινό Τμήμα λειτουργίας της Βουλής)³²⁹ ο Η. Ηλιού, ως τακτικό μέλος της Νομοθετικής Επιτροπής, επιχειρηματολόγησε εκ μέρους της ΕΔΑ για μια σειρά κατεπειγόντων νομοσχεδίων, όπως την οργάνωση και διοίκηση της Γενικής Παιδείας (Στοιχειώδους και Μέσης), τα συμβούλια επιτροπών και υπηρεσιών των Δημοσίων Υπαλλήλων, τη λήψη δασμολογικών μέτρων για τη μείωση της επιβάρυνσης ειδών λαϊκής κατανάλωσης, το ζήτημα της διαχείρισης της αγροτικής ανάπτυξης της χώρας καθώς και της άμεσης ή έμμεσης επιδότησης προϊόντων ανά κλάδους, τη διαδικασία εκλογής καθηγητών των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων της χώρας και το ζήτημα της πανεπιστημιακής αυτοδιοίκησης. Είχε, επίσης, την ευκαιρία να αναπτύξει και τις πολιτικές απόψεις του περί ελληνικών πανεπιστημίων και να μιλήσει σχετικά με την έλλειψη επαρκών ηγετικών στελεχών της δημόσιας υπηρεσίας και της ελαττωμένης αποδοτικότητάς τους.

Στη συνεδρίαση της 22ας Ιουλίου 1964 εισήχθη προς γνωμοδότηση το νομοσχέδιο που αφορούσε τα συμβούλια επιτροπών και υπηρεσιών των Δημοσίων Υπαλλήλων. Ο Η. Ηλιού, που συμμετείχε στη συζήτηση, παρέθεσε τη γνώμη του επί των άρθρων 2 και 3 του σχεδίου νόμου με τρεις παρατηρήσεις. Υπογράμμισε πρώτον, ότι η επιτυχία της εφαρμογής του θεσμού για τους επί θητεία γενικούς διευθυντές και μετακλητούς ειδικούς συμβούλους θα κρινόταν κυρίως από τον τρόπο εφαρμογής της νομοθετικής ρύθμισης. Δεύτερον, ότι οι γενικοί διευθυντές θα έπρεπε να ορίζονται με απόφαση του εκάστοτε υπουργικού συμβουλίου, διαδικασία που όφειλε να ακολουθείται και για τον διορισμό των ειδικών συμβούλων του Δημοσίου. Όσον αφορούσε στη στελέχωση του Ελεγκτικού Συνεδρίου από αφυπηρετούντες γενικούς διευθυντές ή αναπληρωτές γενικούς διευθυντές εξέφρασε την αντίθεση της παράταξής του. Χαρακτηριστικά ανέφερε: «Είμεθα απολύτως

³²⁹ Το άρθρο 35 του Συντάγματος του 1952, όριζε ότι «Ο Βασιλεύς δύναται, διαρκούσης της βουλευτικής περιόδου, κατά τον χρόνον της απουσίας της Βουλής, ή της διακοπής των εργασιών αυτής, να προβαίνῃ εις έκδοσιν νομοθετικών διαταγμάτων προς ρύθμισην εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων μετά σύμφωνον γνώμην ειδικής επιτροπής εκ βουλευτών, οριζομένης εις την αρχήν εκάστης συνόδου και λειτουργούσης μέχρι της ενάρξεως νέας συνόδου». Από το βιβλίο: *Τα Ελληνικά Συντάγματα... ο.π., σσ. 258-259.*

αντίθετοι να επανδρωθή το δικαστήριον το ανώτατον το οποίον λέγεται Ελεγκτικόν Συνέδριον με τους εξερχομένους Γενικούς Διευθυντάς ή αναπληρωτάς Γενικών Διευθυντών του Υπουργείου Οικονομικών. Είναι απαράδεκτον». Ο Η. Ήλιον ολοκλήρωσε την εισήγησή του με την επισήμανση για την έλλειψη επαρκών ηγετικών στελεχών της δημόσιας υπηρεσίας.³³⁰

Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της 28ης Ιουλίου 1964 συζητήθηκε και έγινε δεκτό το νομοσχέδιο που αφορούσε τη διαχείριση της κληρονομικής περιουσίας του αποβιώσαντος βασιλιά Παύλου. Για την κληρονομική περιουσία του βασιλιά Παύλου αποφασίστηκε να δοθεί η διαχείριση σε Γενικό Επιμελητή της Βασιλικής χορηγίας, με το δικαίωμα να «*προβαίνει σε οιασδήποτε πράξεις διαχειρίσεως της κληρονομικής περιουσίας του αειμνήστου βασιλιά Παύλου*».³³¹

Το νομοσχέδιο για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, ένα από τα σημαντικότερα έργα της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου, ψηφίστηκε το καλοκαίρι του 1964 και εφαρμόστηκε από το σχολικό έτος 1964-1965. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες αλλαγές στον χώρο της παιδείας.³³² Χαρακτηριστικό είναι ότι ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου ανέλαβε το υπουργείο Παιδείας. Στη θέση του υφυπουργού Παιδείας (ουσιαστικά υπουργού) τοποθέτησε τον Λουκή Ακρίτα, ενώ ο Ευάγγελος Παπανούτσος διορίστηκε γενικός γραμματέας του υπουργείου. Η μεταρρύθμιση αυτή εισήγαγε και καθιέρωσε τη δωρεάν εννιάχρονη υποχρεωτική παιδεία, την καθιέρωση της δημοτικής και έφερε πνεύμα εκσυγχρονισμού στην εκπαίδευση.³³³ Η προσπάθεια για την ανανέωση του εθνικού συστήματος παιδείας προκάλεσε «*θύελλα αντιδράσεων*»³³⁴ από το εκπαιδευτικό κατεστημένο της εποχής.³³⁵ Η συζήτηση «*περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως*»

³³⁰ Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Άρθρου 35 του Συντάγματος, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 4', 22 Ιουλίου 1964, σσ. 70-71.

³³¹ Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Άρθρου 35 του Συντάγματος, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 7', 28 Ιουλίου 1964, σ. 119.

³³² Σ. Μπουζάκης, «*Ιστορία Εκπαίδευσης: 1964-1974*», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ., σ. 538: «*H μεγαλύτερη καινοτομία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του Γ. Παπανδρέου ήταν η προσπάθεια ανάπτυξης της επαγγελματικής εκπαίδευσης*».

³³³ Όθων Τσουνάκος, «*Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία...*», ό.π., σσ. 212-213. Αλέξης Δημαράς, «*Εκπαίδευση. Μεταρρύθμιση και αντιμεταρρύθμιση (1964-1974)*», *I.E.E.*, τ. 16ος, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 2000, σ. 553. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σσ. 310-311.

³³⁴ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία των Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 139.

³³⁵ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σσ. 32-33.

ξεκίνησε στις 27 Αυγούστου 1964 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 1964.³³⁶ Εισηγητής της πλειοψηφίας ήταν ο βουλευτής Κυκλάδων της EK, N. Αλαβάνος, και συμμετείχαν, μεταξύ άλλων, οι Π. Κανελλόπουλος, K. Τσάτσος και ο υφυπουργός Παιδείας Λ. Ακρίτας. Στον εκπαιδευτικό διάλογο πήρε μέρος και ο H. Ηλιού που είχε την ευκαιρία να αναπτύξει τις θέσεις του κόμματός του.³³⁷

Στην αγόρευσή του για την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση στις 8 Οκτωβρίου 1964 ο H. Ηλιού ανέπτυξε τις απόψεις του αναφορικά με την πανεπιστημιακή αυτοδιοίκηση και τον τρόπο διάρθρωσης της ανώτατης παιδείας, ειδικεύοντας στον τρόπο εκλογής του διδακτικού προσωπικού. Παρουσίασε τις απόψεις του, πρώτον για την πανεπιστημιακή αυτοτέλεια³³⁸ την οποία προσδιόρισε ως βασικό γνώρισμα των Ανώτατων Ιδρυμάτων που αποτελεί εγγύηση της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της διοικητικής - δημοσιονομικής και οικονομικής αυτοδιοίκησής τους, και, δεύτερον, για το επαγγελματικό ασυμβίβαστο των πανεπιστημιακών δασκάλων και ειδικότερα για την απαγόρευση των καθηγητών να κατέχουν διπλή έμμισθη πανεπιστημιακή έδρα, ένα θέμα που προκάλεσε ευρύ σκεπτικισμό με ένθερμους υποστηρικτές, αλλά και σφοδρούς πολέμιους. Ο H. Ηλιού επιχειρηματολόγησε για το θέμα λέγοντας χαρακτηριστικά: «...δεν νομίζω ότι είναι ζήτημα διακεκριμένων καθηγητών, οι οποίοι λόγω μεγάλων ικανοτήτων είναι τάχα δυνατόν να είναι πολύγαμοι εις τας έδρας τας οποίας κατέχουν. Τουλάχιστον καθ' όσον εγνώρισα και εις την Ανατολήν και εις την Δύσιν δεν υπάρχη καθηγητής, ο οποίος να είναι συγχρόνως καθηγητής εις δύο σχολάς...όχι μόνον εις δύο διαφορετικάς πόλεις, αλλά εις την αυτήν πόλιν το ίδιον μάθημα δεν σηκώνεται να το επαναλάβη από την έδρα της μιας σχολής εις την έδραν μιας άλλης σχολής».³³⁹ Ο H. Ηλιού έκρινε, εκ μέρους του κόμματός του, το σχέδιο Νομοθετικού Διατάγματος της διάρθρωσης της Ανώτατης Παιδείας ως ανεπαρκές που μόνο τα «κατεπείγοντα έρχεται να θεραπεύσει». Άσκησε οξύτατη κριτική στον

³³⁶ Αφιερώθηκαν 27 συνεδριάσεις (από 27/8/1964 - 9/10/1964) για να συζητηθεί εξ ολοκλήρου το θέμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ο H. Ηλιού συμμετείχε μόνον στις εργασίες της συνεδρίασης της 8/10/1964 για την παιδεία.

³³⁷ Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Άρθρου 35 του Συντάγματος, Περίοδος Η', Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 48', 8 Οκτωβρίου 1964, σσ. 464-496.

³³⁸ O.π., σ. 474: «Τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα των κράτους αυτοδιοικούνται υπό την εποπτείαν του κράτους, οι δε καθηγηταί τούτων είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Αυτή είναι η διάταξις της παραγρ. 4 του άρθρου 16 του Συντάγματος η μοναδική. Η αυτοδιοίκησις ουδαμώς καταργείται, αλλά η αυτοδιοίκησις όπως και κάθε κανόνα δικαίου και μάλιστα οι κανόνες Συνταγματικού δικαίου...είναι κανόνες που δεν ιδρύονται φέουδα υπέρ των κατόχων των θέσεων, είναι κανόνες που καθιερώνουν δημοσίαν λειτουργίαν».

³³⁹ O.π., σ. 473.

πανεπιστημιακό νεποτισμό με αναφορές σε «πανεπιστημιακές έδρες που μεταφέρονται από πατέρα σε γιο» και στην «προικοδότηση θυγατέρων με πανεπιστημιακές έδρες υπέρ του γαμπρού». Επαίνεσε τα Ανατολικά πανεπιστήμια και τα επιτεύγματά τους και έκανε ιδιαίτερη μνεία στο επίτευγμα της εφεύρεσης του «σπούτνικ» της σοβιετικής αεροδιαστημικής επιστήμης προκαλώντας με τις δηλώσεις του τον Π. Κανελλόπουλο που τον αντέκρουσε με αναφορές στα επιτεύγματα της αεροναυπηγικής της χιτλερικής Γερμανίας. Ο Η. Ήλιού είπε μεταξύ άλλων: «...Εάν μια χώρα μουνζίκων έφθασε να δώσει εις την παιδείαν της τους σημερινούς εξερευνητάς του διαστήματος και κατασκευάζει τους σπούτνικ, χίλιες φορές να είπετε ότι δεν είναι παιδεία και πανεπιστήμια...».³⁴⁰ Υπογράμμισε τη μεγάλη ανάγκη αναβάθμισης και εκσυγχρονισμού της ανώτατης εκπαίδευσης κατά το παράδειγμα των ευρωπαϊκών πανεπιστημάτων. Για τον Η. Ήλιού αυτό το οποίο έχει σημασία δεν ήταν οι «μεγαλοφυνίες», αλλά η «συλλογική διάνοια» και οι σύγχρονες μέθοδοι διδασκαλίας. Υπερθεμάτισε τη διδασκαλία των νέων σε ηλικία καθηγητών (υφηγητών) που, κατά την άποψή του, συχνά ξεπερνούσε κι αυτή των καθηγητών με μεγάλη διδακτική εμπειρία. Στην κατάληξη της αγόρευσής του υπογράμμισε την ανάγκη για αναβάθμιση των ελληνικών πανεπιστημάτων και την ανάδειξή τους σε κέντρα ελεύθερης σκέψης και διακίνησης προοδευτικών ιδεών.³⁴¹ Έκλεισε την ομιλία του λέγοντας: «...ας αποβλέψωμεν στο μέλλον, ας αποβλέψωμεν πως θα υπάρξῃ ελευθερία, ας αποβλέψωμεν πως θα υπάρξῃ επιστημονική διδασκαλία, ας αποβλέψωμεν πως θα υπάρξῃ επιστήμη και τουλάχιστον, ας θέσωμεν τέρμα στην δυνατότητα οι λειτουργοί της επιστήμης να ματαιώνουν...την ολοκληρωμένην μόρφωσιν των σπουδαστών...».³⁴²

Τον Οκτώβριο του 1964 εξετάστηκε στη Βουλή η ίδρυση των Νομών Πειραιώς³⁴³ και Γρεβενών.³⁴⁴ Η EK είχε εξαγγείλει προεκλογικά την πρόταση ίδρυσης των δύο νομών

³⁴⁰ O.π., σ. 477.

³⁴¹ O.π., σσ. 464, 476-478.

³⁴² O.π., σ. 478.

³⁴³ Βλ. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 185 (30/10/1964), σσ. 917-919 σχετικά με το ΝΔ 4398/1964 «περί ιδρύσεως Νομών Πειραιώς και Γρεβενών και άλλων τινών διατάξεων». Εγκυκλοπαίδεια Δομή, τ. 12ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ., σ. 442: Ο Νομός Πειραιώς περιέλαβε την πόλη του Πειραιά, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τα Κύθηρα και Αντικύθηρα και την περιοχή των Μεθάνων και της Τροιζηνίας. Καταργήθηκε το 1997 με την εφαρμογή του σχεδίου Καποδίστρια.

³⁴⁴ Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος, *Larousse Britannica...* ό.π., τ. 19ος, σ. 231: Ο Νομός Γρεβενών συγκροτήθηκε με την απόσπαση της επαρχίας Γρεβενών από τον Νομό Κοζάνης, του δήμου Δεσκάτης και των κοινοτήτων Δασοχωρίου - Παρασκευής από τον Νομό Λάρισας.

στο πλαίσιο της διοικητικής αποκέντρωσης. Η ίδρυση της Νομαρχίας Πειραιά κρίθηκε επιβεβλημένη για τον περιορισμό του υδροκέφαλου της πρωτεύουσας, αλλά και για την αποτελεσματικότερη λειτουργικότητα της διοικητικής ενότητας της περιοχής Πειραιώς. Η ίδρυση του Νομού Γρεβενών ήταν πάγιο αίτημα των κατοίκων της περιοχής λόγω της απομόνωσης και της δύσκολης πρόσβασης των κατοίκων στο διοικητικό κέντρο της Κοζάνης.

Στη συζήτηση που διεξήχθη στις 12 Οκτωβρίου 1964 ο Η. Ηλιού ανέλυσε εμπειριστατωμένα το θέμα της ίδρυσης των Νομών Πειραιώς και Γρεβενών από νομοπαρασκευαστικής πλευράς και τόνισε την ανάγκη αναλογικής εκπροσώπησης της χώρας. Χωρίς να ασκήσει «ενοριακή πολιτική», όπως χαρακτηριστικά δήλωσε, στη συνέχεια της τοποθέτησής του έθεσε το θέμα της διοικητικής απομόνωσης της γενέτειράς του, της Λήμνου. Υποστήριξε «εκθύμως» την τροπολογία την οποία υπέβαλε ο βουλευτής της ΕΚ Παυσ. Κατσώτας για τη δημιουργία ξεχωριστού Ν. Λήμνου.³⁴⁵ Ο Η. Ηλιού επανήλθε στο αίτημα του για τη σύσταση ξεχωριστού Ν. Λήμνου στη διάρκεια της συνεδρίασης της 13ης Οκτωβρίου 1964 και απευθυνόμενος στον υπουργό Εσωτερικών Ι. Τούμπα ζήτησε να συμπεριληφθεί στο άρθρο 1 και η ίδρυση της Νομαρχίας Λήμνου.³⁴⁶ Το νομοσχέδιο «περί ιδρύσεως Νομών Πειραιώς και Γρεβενών και άλλων τινών διατάξεων» ψηφίστηκε στις 15 Οκτωβρίου 1964.³⁴⁷

³⁴⁵ Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Αρθρου 35 του Συντάγματος, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 50', 12 Οκτωβρίου 1964, σσ. 520-543.

³⁴⁶ Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Αρθρου 35 του Συντάγματος, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση 51', 13 Οκτωβρίου 1964, σσ. 544-575.

³⁴⁷ Η Λήμνος δεν αποτέλεσε ποτέ ξεχωριστό νομό, αλλά υπάγεται μέχρι και σήμερα στον Ν. Λέσβου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Σύνοδος Β: 14 Νοεμβρίου 1964 - 25 Ιουνίου 1965

Από τα τέλη του 1964 είχαν αρχίσει να διαφαίνονται τα στοιχεία εκείνα τα οποία θα οδηγούσαν τελικά τη χώρα στη μεγάλη πολιτική κρίση του Ιουλίου του 1965.³⁴⁸ Τον Νοέμβριο του 1964 έγινε η «σχεδόν εξαναγκαστική παραίτηση»³⁴⁹ του αναπληρωτή υπουργού Συντονισμού Α. Παπανδρέου από την κυβέρνηση. Πριν από την παραίτηση του Α. Παπανδρέου είχαν προηγηθεί επιθετικά δημοσιεύματα του αντιπολιτευτικού Τύπου, που ακολούθησαν τις καταγγελίες του για τη σχεδιαζόμενη «πραξικοπηματική εφαρμογή του σχεδίου Άτσεσον» στην Κύπρο.³⁵⁰

Ζητήματα εσωτερικής πολιτικής

Στις 18 Νοεμβρίου 1964, στην αρχή των κοινοβουλευτικών εργασιών της δεύτερης συνοδικής περιόδου, αγόρευσε στη Βουλή ο Η. Ηλιού αναφορικά με τις δηλώσεις και τους λόγους παραίτησης του Α. Παπανδρέου,³⁵¹ λέγοντας πως «πιστεύομεν ότι είναι γεγονός βαρυσήμαντον και πολιτικώς και εθνικώς ακόμη...». Ο Η. Ηλιού, στην αγόρευσή του, είπε, μεταξύ άλλων, με σαφή αιχμή κατά της Κυβέρνησης, πως «άφησε άθικτη την καμαρίλα της Αυλής»,³⁵² προκαλώντας με την παραπάνω έκφραση την αντίδραση του πρώην υπουργού Παιδείας της EPE Γ. Βογιατζή. Χαρακτηριστικά ανέφερε: «Κύριοι συνάδελφοι, μη πλανώμεθα. Ας έχομεν ιστορικήν μνήμη. Δεν το αισθάνεσθε ότι ύστερα από

³⁴⁸ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 127.

³⁴⁹ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π. σ. 203.

³⁵⁰ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 139.

³⁵¹ Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ., σσ. 158-159: Ο Α. Παπανδρέου υπέβαλε την παραίτησή του στις 15 Νοεμβρίου 1964 μετά από επιθέσεις μερίδας του Τύπου για τη σύνδεσή του με το «σκάνδαλο Σκιαδαρέση». Βλ. Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σσ. 138-147.

³⁵² Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π. σσ. 203-204: Ο Η. Ηλιού με αφορμή την αντίδραση που προκλήθηκε δημοσίευσε στην εφημερίδα *Ανγή*, στις 20 Νοεμβρίου 1964, μια ιστορική ανασκόπηση της έννοιας «καμαρίλα».

12 ολόκληρα χρόνια έχει βρυκολακιάσει ο Πιουριφόι και παρίσταται η σκιά του εις την αίθουσαν αυτήν;».³⁵³

Στις 1 Δεκεμβρίου 1964, ακολούθησε η αγόρευσή του για τα γεγονότα του Γοργοποτάμου, η οποία προκάλεσε τις συνεχείς παρεμβάσεις του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης Π. Κανελλόπουλου.³⁵⁴ Στις πανηγυρικές εκδηλώσεις, στις 29 Νοεμβρίου 1964, για τον εορτασμό της 22ης επετείου³⁵⁵ από την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου, στο πλαίσιο αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης, με τη συμμετοχή εκπροσώπων της Κυβέρνησης,³⁵⁶ του πολιτικού κόσμου, αντιστασιακών οργανώσεων, τοπικών αρχών και πλήθος κόσμου, είχε σημειωθεί έκρηξη παλιάς αμερικανικής νάρκης (τύπου D2A3) από την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου, σύμφωνα με το επίσημο πόρισμα των πραγματογνωμόνων, με αποτέλεσμα τον θάνατο 13 ανθρώπων και τον τραυματισμό άλλων 45, αν και το συγκεκριμένο ναρκοπέδιο, όπως επιβεβαίωνε το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, είχε εικαθαριστεί τρεις φορές στο παρελθόν, το 1951, το 1955 και το 1957.³⁵⁷ Η ΕΔΑ έκανε λόγο για «συνειδητή δολοφονική ενέργεια»³⁵⁸ και ο Η. Ηλιού τόνισε ότι «από την πρώτην στιγμήν εγεννήθη η ερώτησις: *Δυστύχημα ή εγκληματική ενέργεια; Το λαϊκόν ένστικτον διησθάνθη και απέκλινε προς την εγκληματικήν ενέργεια.*»³⁵⁹

Στον συγκεκριμένο του λόγο ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ άσκησε δριμύτατη κριτική στους προκατόχους του στο κοινοβουλευτικό βήμα, Π. Κανελλόπουλο και Γ. Παπανδρέου, που, κατά τον ίδιο, με όλες τις αψιμαχίες τους ουσιαστικά είχαν συμπράξει αποφασιστικά στην επίθεση που εκδηλώθηκε κατά της Εθνικής Αντίστασης. Εκθέτοντας εμπεριστατωμένα την άποψή του και βασιζόμενος και σε στοιχεία από τον Τύπο, υποστήριξε ότι η πολύνεκρη έκρηξη οφειλόταν σε έκρηξη νάρκης, αλλά απέκλεισε αυτή να ήταν κατάλοιπο του Εμφυλίου. Ο Η. Ηλιού στην αγόρευσή του είπε: «...Διά

³⁵³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 4', 18 Νοεμβρίου 1964, σσ. 9-23. Βλ. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 98.

³⁵⁴ Ο.π., σσ. 79, 90.

³⁵⁵ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 215.

³⁵⁶ Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία...* ό.π., σ. 235: Την κυβέρνηση εκπροσώπησε ο υφυπουργός Άμυνας Μιχ. Παπακωνσταντίνου.

³⁵⁷ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 112-118. Βλ. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία...* ό.π., σσ. 235-241.

³⁵⁸ Κ. Παπαρρηγόπουλος - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους...* ό.π., σ. 141.

³⁵⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 9', 1 Δεκεμβρίου 1964, σ. 189.

πρώτην φοράν εις την ιστορίαν των ναρκών και των ανατινάξεων η περόνη η οποία είναι εμπεπηγμένη και συγκεκολημμένη με την νάρκην...ευρέθη ότι απεσπάθη από την νάρκην και εκόλλησεν εις το υπόδημα του πατήσαντος επί της νάρκης και δεν έπαθε τίποτε το πόδι του».³⁶⁰ Το γεγονός πως, την ίδια ημέρα, βρέθηκε σε απόσταση 100 μέτρων από το σημείο της έκρηξης δεύτερη νάρκη, ενίσχυσε τις υποψίες της ΕΔΑ για προφανή εγκληματική ενέργεια.³⁶¹ Απευθυνόμενος στους συναδέλφους του ζήτησε να διαλευκανθεί το θέμα τονίζοντας ότι «...το ζήτημα δεν έκλεισεν..., νομίζω ότι θα είναι αξίωσις κάθε ανθρώπου ορθώς σκεπτομένου να χυθή πλήρες φως εις την υπόθεσιν».

Στη συνέχεια της ομιλίας του, ο Η. Ήλιού μίλησε για την *κρατικοποίηση* του εορτασμού του Γοργοποτάμου και την προσπάθεια αποκλεισμού των εκπροσώπων του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Η συζήτηση διεξήχθη μέσα σε κλίμα έντονων αντεγκλήσεων, αποδοκιμασιών μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς, θορύβου, κωδωνοκρουσιών από τον Πρόεδρο της Βουλής για την αποκατάσταση της τάξης, και επεισοδίων καθώς και με συχνές παρεμβάσεις του Προεδρείου. Την ομιλία του διέκοπτε συχνά ο αρχηγός της EPE Π. Κανελλόπουλος, ο οποίος εξαπέλυε χαρακτηρισμούς και απειλές κατά της Αριστεράς. Ο Η. Ήλιού, παρόλο ότι ο σφοδρός λόγος του Π. Κανελλόπουλου κι άλλων εκπροσώπων της EPE τον διέκοπτε συχνά, διατήρησε την «ολόμπια αταραξία του»³⁶² και κατάφερε να ολοκληρώσει την αγόρευσή του.³⁶³ Απευθυνόμενος στους συναδέλφους του είπε, μεταξύ άλλων, ότι «δεν είναι δυνατόν καμμία ύβρις και καμμία ανοίκειος μέθοδος η οποία χαρακτηρίζει τους υβρίζοντας, να με σταματήσῃ από τον να εκτελέσω το καθήκον μου. Η επίθεσις όλη του κ. Αρχηγού της EPE συνίσταται εις τούτο: κίνδυνος κομμουνιστικός».³⁶⁴ Έρευνες απέδειξαν τελικά πως η έκρηξη επήλθε από παλιά νάρκη (του 1947) η οποία δεν είχε απομακρυνθεί κατά την αποναρκοθέτηση της περιοχής. Το πόρισμα αμφισβήτησε η ΕΔΑ, η οποία όμως επέλεξε «να κλείσει» την υπόθεση για να αποσυμφορήσει το ήδη θερμό πολιτικό κλίμα.³⁶⁵

Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της 8ης Δεκεμβρίου 1964 ο Η. Ήλιού στην αγόρευσή του μίλησε για το θέμα του αθλητικού σχεδιασμού της χώρας, τον καθορισμό

³⁶⁰ Ο.π., σσ. 190-191.

³⁶¹ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ο.π., σ. 115.

³⁶² Ο.π., σ. 118.

³⁶³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 9', 1 Δεκεμβρίου 1964, σσ. 161-203.

³⁶⁴ Ο.π., σ. 198.

³⁶⁵ Θων Τσουνάκος, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία...», ο.π., σ. 215.

πλαισίου για την αναβάθμιση και τον εκσυγχρονισμό του, καθώς και τα στρατηγικά πλάνα προώθησης και καλλιέργειας εθνικής αθλητικής κουλτούρας. Τον κοινοβουλευτικό διάλογο αναφορικά με την κατάσταση του Αθλητισμού στην Ελλάδα άνοιξε ο βουλευτής της EPE Δ. Βρανόπουλος, ο οποίος εξέφρασε την πικρία και την απογοήτευσή του για το «πλήγωμα της εθνικής αθλητικής φιλοτιμίας», τόσο στην Ολυμπιάδα της Ρώμης το 1960, όσο και στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Τόκυο το 1964, με φωτεινή εξαίρεση το χρυσό ολυμπιακό μετάλλιο στην ιστιοπλοΐα της Ολυμπιάδας της Ρώμης.³⁶⁶

Στην εισήγησή του ο Η. Ήλιού υπογράμμισε τη μεγάλη διαπαιδαγωγική σημασία του Αθλητισμού, της ομαδικότητας καθώς και την ειρηνική συμβολή του στη διαμόρφωση μιας νέας γενιάς σωματικά και πνευματικά ακμαίας. Συνέδεσε τη φθίνουσα εικόνα του ελληνικού Αθλητισμού με τη διαρροή του δυναμικού των νέων της χώρας λόγω οικονομικής μετανάστευσης. Η πρόταση της ΕΔΑ προέβλεπε τη σύσταση διακομματικής επιτροπής με σκοπό τον εθνικό αθλητικό σχεδιασμό της χώρας, τη διάδοση και προώθηση της αθλητικής ιδέας μέσω της εκπαίδευσης καθώς και την οργάνωση της κατάλληλης υλικοτεχνικής υποδομής. Πρόβαλε, επίσης, την ανάγκη χορηγιών από την πλευρά της επίσημης Πολιτείας, ειδικά για τον αθλητισμό των υψηλών επιδόσεων.³⁶⁷

Η τελευταία αγόρευση του Η. Ήλιού για το 1964 πραγματοποιήθηκε στις 14 Δεκεμβρίου 1964 και επικεντρώθηκε στην «ανατομία των συναφών εννοιών» του πολιτεύματος της Βασιλευόμενης Δημοκρατίας, με αφορμή τη συζήτηση «περί τροποποίησης και συμπλήρωσης της παρ. 5 του άρθρου 118 του Ποινικού Κώδικα». Η προτεινόμενη τροπολογία αφορούσε την παροχή του δικαιώματος στον εκάστοτε υπουργό Δικαιοσύνης να προκαλεί ο ίδιος την άσκηση ποινικής αγωγής αντί του θιγόμενου μέλους της Βασιλικής Οικογένειας. Αν και το νομοσχέδιο εμφανίστηκε απρόσωπα, κατά την

³⁶⁶ Στους Ολυμπιακούς Αγώνες της Ρώμης τον Σεπτέμβριο του 1960 ο Διάδοχος Κωνσταντίνος με πλήρωμα τους Γεώργιο Ζαΐμη - Οδυσσέα Εσκιτζόγλου με το σκάφος «Νηρεύς», κατέκτησαν το χρυσό μετάλλιο στα σκάφη τύπου «Dragon».

³⁶⁷ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 14', 8 Δεκεμβρίου 1964, σσ. 292-327: Στη συζήτηση, μεταξύ άλλων, συμμετείχε κι ο Μίκης Θεοδωράκης ο οποίος μίλησε για την κοινή διαπίστωση πως ο Αθλητισμός στην Ελλάδα έπασχε. Τον περιέγραψε ως «μονόπλευρο και υδροκεφαλικό», που αναπτύσσονταν σχεδόν αποκλειστικά στις πόλεις, «μισογύνη και αντιαθλητικό».

EΔA, αφορούσε, ειδικά, τη δικαστική προστασία της Βασιλομήτορος Φρειδερίκης.³⁶⁸ Για την *EΔA* το σχέδιο νόμου περιόριζε την ελευθεροτυπία και τον δημόσιο έλεγχο για πράξεις της Βασιλικής Οικογένειας ενώ, παράλληλα, η άσκηση έγκλησης από «τον πολιτικό προϊστάμενο της δικαστικής εξουσίας» θα αποτελούσε ένα είδος «προκρίματος» για τον δικαστή. Η προτεινόμενη τροπολογία, όπως υποστήριξε η *EΔA*, εγκυμονούσε τον κίνδυνο τα μέλη του Βασιλικού Οίκου να γίνουν εντολοδόχοι του εκάστοτε υπουργού Δικαιοσύνης για την άσκηση έγκλησης. Αντιρρήσεις κατά της ψήφισης του νομοσχεδίου ήγειρε μόνον η *EΔA*, με τον εκπρόσωπό της, Η. Ηλιού, που εκτός από τη διατύπωση νομικών και πολιτικών ενστάσεων άσκησε και οξύτατη κριτική στη δεκαπενταετή δραστηριότητα της Βασιλομήτορος.

Κατά την πολιτική εκτίμηση του Η. Ηλιού, η Βασιλευόμενη Δημοκρατία δεν γνωρίζει Συμβασιλεία ή συλλογική και πολυπρόσωπη Βασιλεία. Ο φορέας του λειτουργήματος της Βασιλείας κατά το Σύνταγμα είναι ένας, ο Βασιλιάς και η λέξη Βασίλισσα, «έννοια ιστορική», που έχει χρησιμοποιηθεί από την εποχή της Αμαλίας ως μια παραχώρηση φιλοφρόνησης, δεν αποτελεί «νομική κυριολεξία». «Θα είχαμε Βασίλισσα», σύμφωνα με τον Η. Ηλιού, μόνον στην περίπτωση «ελείψεως άρρενος διαδόχου», όπως συνέβη στην Αγγλία, στην Ολλανδία και στο Λουξεμβούργο. Επισήμανε ότι το Σύνταγμα προνοεί για την περίπτωση προσωρινής αναπλήρωσης του Βασιλιά ή χηρείας του Θρόνου, κατά την οποία η Βασίλισσα (η σύζυγος του Βασιλιά ή η μητέρα του Διαδόχου) καθίσταται Αντιβασίλισσα, γεγονός όμως που δεν της προσδίδει, με τη συνταγματική κυριολεξία, την ιδιότητα της Βασίλισσας. Συνεπώς, μόνον τα τρία πρόσωπα: ο Βασιλιάς, η σύζυγος του Βασιλιά και ο Διάδοχος, έχουν κατά το Σύνταγμα δημόσιο χαρακτήρα και έχει καθιερωθεί, για τον λόγο αυτό, καθεστώς ειδικής προστασίας, ενώ τα υπόλοιπα μέλη του Βασιλικού Οίκου αποτελούν απλούς ιδιώτες έναντι του νόμου.

Ο Η. Ηλιού έθιξε, στη συνέχεια, το θέμα της εξύβρισης και της συκοφαντικής δυσφήμισης, πράξεις «άκρως αξιοτιμώρητοι», κατά τη γνώμη του, και τόνισε ότι «οι επικρίσεις και ο έλεγχος που ασκήθηκαν κατά καιρούς σε βάρος της Βασιλομήτορος, ασφαλώς αποτέλεσαν την *ratio legis*, τον δικαιολογητικόν λόγον του νομοσχεδίου». Κατέληξε λέγοντας ότι η προτεινόμενη τροπολογία αποτελούσε πολιτικό λάθος της Κυβέρνησης και ζήτησε την απόσυρσή της δηλώντας πως η *EΔA* θα την καταψηφίσει. Το

³⁶⁸ Μέχρι τότε τα μέλη της Βασιλικής Οικογένειας σε περίπτωση εξυβρίσεως δεν είχαν το δικαίωμα να υποβάλλουν μήνυση. Πριν από την πρόταση τροπολογίας, η Φρειδερίκη είχε κατηγορηθεί έντονα από μερίδα του Τύπου για ιδιοτέλεια και πολιτικές παρεμβάσεις.

νομοσχέδιο για την παροχή αυξημένης ποινικής προστασίας στη Βασιλομήτορα έγινε δεκτό σε μόνη συζήτηση κατ’ αρχήν, άρθρον και σύνολο στις 14 Δεκεμβρίου 1964.³⁶⁹

Το 1965 ήταν μια πολυτάραχη χρονιά όσον αφορά την πολιτική ιστορία της χώρας.³⁷⁰ Το πολιτικό σύστημα του τόπου γνώρισε εντάσεις και η κυβέρνηση της *EK* του Γ. Παπανδρέου αντιμετώπισε εσωκομματικές συγκρούσεις και αντιδράσεις, με βασικούς πόλους τους Α. Παπανδρέου, Κ. Μητσοτάκη και Η. Τσιριμώκο.³⁷¹ Ήδη από τις αρχές του 1965 η αποστασία 13 βουλευτών από την κοινοβουλευτική ομάδα της *EK* είχε προκαλέσει βαρύ τραυματισμό μέσα στην ίδια την *EK* και είχε απειληθεί η εσωτερική συνοχή της κυβέρνησης Παπανδρέου.³⁷² Στις 6 Ιανουαρίου 1965 ο Γ. Παπανδρέου προχώρησε σε ανασχηματισμό της κυβέρνησης διορίζοντας υπουργό Εσωτερικών τον Η. Τσιριμώκο, διορισμός που προκάλεσε την έντονη αντίδραση της δεξιάς Αντιπολίτευσης και τη δυσφορία των ΗΠΑ. Στις 29 Απριλίου 1965 ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου προχώρησε σε ανασχηματισμό και επανάφερε τον Α. Παπανδρέου στις τάξεις της Κυβέρνησης ως αναπληρωτή υπουργό Συντονισμού. Η εκ νέου υπουργοποίηση του Α. Παπανδρέου προκάλεσε πολλές αντιδράσεις.³⁷³ Βουλευτής, στέλεχος και προσωπικός σύμβουλος του Γ. Παπανδρέου, ο Α. Παπανδρέου θεωρήθηκε από πολλούς ως ο διάδοχος του πατέρα του, γεγονός που προκάλεσε εντάσεις ηγετικών στελεχών της *EK* οι οποίοι διεκδικούσαν την ηγεσία του κόμματος.³⁷⁴

Περίπου δύο εβδομάδες μετά τον ανασχηματισμό στον οποίο προχώρησε ο Πρωθυπουργός και την επιστροφή του Α. Παπανδρέου στο υπουργείο Συντονισμού, ξέσπασε η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, που ενέπλεκε τον Α. Παπανδρέου ως πολιτικό αρχηγό και καθοδηγητή.³⁷⁵ Ο Γ. Παπανδρέου βρέθηκε σε ιδιαιτέρως δυσχερή θέση εξαιτίας της

³⁶⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 18', 14 Δεκεμβρίου 1964, σσ. 414-420. «Εψηφίσθη το Νομοσχέδιον περί δικαστικής προστασίας προς την Βασίλισσαν Μητέρα», Ελευθερία: *Ανεξάρτητος Πρωινή Εφημερίς*, φ. 6216 (15 Δεκεμβρίου 1964), σσ. 1,7.

³⁷⁰ J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 482.

³⁷¹ Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σ. 153.

³⁷² Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 127. *O Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σσ. 153-154.

³⁷³ Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, τ. Α', εκδ. «Α. Α. Λιβάνη», Αθήνα 2006, σσ. 247-248. Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σ. 167. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 159.

³⁷⁴ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σσ. 180-183.

³⁷⁵ Ε. Χατζηβασιλείου, «Ανταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής: Ο Στρατός στην πορεία προς τη δικτατορία», *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2009, σ. 434.

φερομένης ανάμιξης του Ανδρέα Παπανδρέου στην όλη υπόθεση, την οποία είχε φέρει στο φως ο αρχηγός των Κυπριακών Ενόπλων Δυνάμεων, στρατηγός Γ. Γρίβας.³⁷⁶ Επικεφαλής της μυστικής στρατιωτικής οργάνωσης ΑΣΠΙΔΑ εμφανίστηκε ο λοχαγός Αριστείδης Μπουλούκος, που εκείνη την περίοδο υπηρετούσε στο κλιμάκιο της ΚΥΠ στην Κύπρο. Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ οδήγησε τελικά στην κρίση των Ιουλιανών και στην πτώση της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου.³⁷⁷ Ο Γ. Παπανδρέου παρέπεμψε την υπόθεση στη στρατιωτική δικαιοσύνη χαρακτηρίζοντάς τη σκευωρία που είχε σκοπό την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η δίκη ξεκίνησε τον Νοέμβριο του 1966 και διήρκεσε έως τον Μάρτιο του 1967. Δεκαπέντε από τους κατηγορούμενους καταδικάστηκαν, ενώ 13 αθωώθηκαν. Δεν αποδείχτηκε ανάμιξη του Α. Παπανδρέου και η αυλαία για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ έκλεισε τον Δεκέμβριο του 1967 με την παροχή αμνηστίας από τον δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλο.³⁷⁸

Στις 22 Ιανουαρίου 1965 η ΕΔΑ κατέθεσε πρόταση παραπομπής στο Ειδικό Δικαστήριο ευθύνης υπουργών, με εισηγητές τους Στ. Ηλιόπουλο και Η. Ηλιού,³⁷⁹ για τις ατασθαλίες της ΔΕΗ, την περίοδο 1955-1961, οι οποίες αφορούσαν τις συμβάσεις που είχε συνάψει με τις γαλλικές εταιρείες ΟΛΚΟ και ΠΕΣΙΝΕ³⁸⁰ και που υποχρέωσαν την τότε κυβέρνηση της ΕΡΕ να αντικαταστήσει το διοικητικό συμβούλιο της ΔΕΗ.³⁸¹ Το κατηγορητήριο της ΕΔΑ στρεφόταν κατά του τέως πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή, των κυριότερων οικονομικών υπουργών της κυβέρνησης του (Ν. Μάρτη, Α. Π. Πρωτοπαπαδάκη, Π. Παπαληγούρα, Δ. Χέλμη, Λ. Μπουρνιά³⁸²), του τέως προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της ΔΕΗ Π. Γουναράκη, του τέως Γενικού Διευθυντή της ΔΕΗ Γ. Πεζόπουλου, του Γενικού Διευθυντή του Υπουργείου Συντονισμού Ι. Λαμπράκου ως

³⁷⁶ Γ. Α. Λεονταρίτης, *EPE. Τα Δύσκολα Χρόνια (1963-1967)*, εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 2009, σ. 71.

³⁷⁷ Δ. Παπαδιαμαντής, «Η Ενωση Κέντρου και οι ένοπλες δυνάμεις...», δ.π., σσ. 460-463.

³⁷⁸ J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* δ.π., σσ. 485-492.

³⁷⁹ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* δ.π., σ. 204.

³⁸⁰ J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* δ.π., σσ. 440-444: Οι συμβάσεις αφορούσαν την ηλεκτροδότηση από τη ΔΕΗ της βιομηχανίας αλουμινίου PECHINEY και την κατασκευή του φράγματος του Μέγδοβα. Η PECHINEY ήταν η πρώτη μεγάλη βιομηχανική επένδυση ξένου κεφαλαίου στη χώρα. Ένας από τους όρους της συμφωνίας αφορούσε την προμήθεια ηλεκτρικού ρεύματος στην PECHINEY από τη ΔΕΗ με τιμές κάτω του κόστους, 0,10 δραχμές για κάθε κιλοβάτ την ώρα, ενώ την ίδια περίοδο το ρεύμα επωλείτο προς 0,90 δραχμές στις άλλες βιομηχανίες.

³⁸¹ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* δ.π., σ. 137. I. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», δ.π., σ. 49.

³⁸² Ο.π., σ. 137: Ο Λ. Μπουρνιάς είχε συμπεριληφθεί αρχικά στην πρόταση, αλλά απαλείφθηκε λόγω μη εμπλοκής. Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967...», δ.π., σ. 160.

και παντός συναιτίου.³⁸³ Ήδη από το 1962 τόσο η *ΕΔΑ* όσο και η *ΕΚ* είχαν ζητήσει τη σύσταση προανακριτικής επιτροπής για τη διερεύνηση τυχόν ποινικών ευθυνών και υπουργικής ευθύνης για το θέμα της ΔΕΗ, πρόταση την οποία τότε είχε απορρίψει η κυβέρνηση Καραμανλή.³⁸⁴

Λίγες ημέρες πριν από τη συνεδρίαση για το θέμα της παραπομπής, στις 24 Ιανουαρίου 1965, απεβίωσε στο Λονδίνο ο Ουίνστων Τσώρτσιλ. Η Βουλή των Ελλήνων στις 25 Ιανουαρίου 1965 απέτιε φόρο τιμής στον εκλιπόντα Βρετανό πολιτικό. Με πεντάλεπτη διακοπή της συνεδρίασης τίμησε τη μνήμη του, στον οποίο, όπως ειπώθηκε από τον Πρόεδρο της Βουλής, Γ. Αθανασιάδη - Νόβα, όφειλε την επιβίωσή της η κοινοβουλευτική δημοκρατία. Τον λόγο έλαβαν, στη συνέχεια, οι Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλος. Στη νεκρολογία του ο Η. Ηλιού αναφέρθηκε στον «*γηραιό Τόρη, στον αρχηγό των Βρετανών*» και στην πολύπλευρη προσωπικότητά του και τον περιέγραψε ως έναν από τους μεγαλύτερους πολιτικούς όλων των εποχών. «*Υπέρμαχος των προνομίων της τάξεώς του και των συμφερόντων της Βρετανικής Αυτοκρατορίας*» ο Τσώρτσιλ, όπως υποστήριξε, δεν δίστασε να επέμβει και με τη βία προκειμένου να αντιμετωπίσει όσους είχαν βλέψεις να υποτάξουν το «*βρετανικό ιμπέριον*».³⁸⁵

Στις 29 Ιανουαρίου 1965 μέσα σε ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα εισήχθη για συζήτηση στη Βουλή η πρόταση της *ΕΔΑ* περί ποινικής δίωξης του τέως πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή και των συνεργατών του.³⁸⁶ Αφιερώθηκαν τρεις συνεδριάσεις της Βουλής μακρότατης διάρκειας για την εξέταση της πρότασης της *ΕΔΑ*,³⁸⁷ για την οποία πρώτος τον λόγο έλαβε ως εισηγητής ο Στ. Ηλιόπουλος: «*Καταθέσαμε ενώπιον της Βουλής... πρότασιν περί ποινικής καταδιώξεως, η οποία κατεχωρήθη ήδη εις τα πρακτικά. Η πρότασις γίνεται βάσει του άρθρου 80 του Συντάγματος και του Νόμου ΦΠ ΣΤ) 1877*

³⁸³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 28', 22 Ιανουαρίου 1965, σσ. 804-807.

³⁸⁴ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 138. Βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... ό.π., σσ. 160-161: «...για σκάνδαλα της κυβερνήσεως Καραμανλή...».

³⁸⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 29', 25 Ιανουαρίου 1965, σσ. 5,6. «Η Βουλή για τον Τσώρτσιλ», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6037 (26 Ιανουαρίου 1965), σσ. 3,5. Στη συνεδρίαση της 1ης Φεβρουαρίου 1965 ο πρόεδρος της Βουλής ανέγνωσε την απάντηση του προέδρου της Βουλής των Κοινοτήτων στο συλλυπητήριο τηλεγράφημα που είχε αποστείλει η Βουλή των Ελλήνων. [Βλ. Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 34', 1 Φεβρουαρίου 1965, σ. 181].

³⁸⁶ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 146.

³⁸⁷ Η συζήτηση για την πρόταση μομφής κατά του Κ. Καραμανλή συζητήθηκε στις συνεδριάσεις της 29/1/1965, 2/2/1964 και 5/2/1964.

περί ευθύνης υπουργών». Συμπλήρωσε, λέγοντας, ότι η υπό συζήτηση πρόταση στηριζόταν σε πλήθος στοιχείων που θεμελίωναν την αντικειμενική υπόσταση των εγκλημάτων για τα οποία ζητείτο η ποινική δίωξη. Στη συνέχεια, ο Στ. Ηλιόπουλος παράθεσε, αναλυτικά, όλο το ιστορικό των συμβάσεων της ΔΕΗ με τις εταιρείες ΟΛΚΟ και ΠΕΣΙΝΕ - NIAPCHOY³⁸⁸ με λεπτομερή αναφορά στο περιεχόμενο του πορίσματος της Επιτροπής Ελέγχου για τον οικονομικό έλεγχο της ΔΕΗ και τη διαπίστωση λογιστικής ζημίας. Δήλωσε, κατηγορηματικά, πως οι ατασθαλίες που διαπιστώθηκαν από τη διενεργείσα έρευνα της Επιτροπής Ελέγχου επιβεβαίωναν, κατά την ΕΔΑ, το διαχειριστικό σκάνδαλο, και απευθυνόμενος στο Σώμα έκλεισε την εισήγησή του λέγοντας: «*Κύριοι βουλευταί, τα εγκλήματα εις τον χώρον της ΔΕΗ είναι βεβαιωμένα δικαστικώς άνευ αμφιβολίας. Πρέπει να αναζητηθούν οι ένοχοι, όλοι οι ένοχοι*389

Στις 4 Φεβρουαρίου 1965 συζητήθηκε και ψηφίστηκε το νομοσχέδιο για την φορολόγηση της υπεραξίας των ακινήτων. Ο υπουργός Οικονομικών Κ. Μητσοτάκης δήλωσε πως το νομοθέτημα δεν επιβλήθηκε από την Κυβέρνηση για λόγους ταμειακούς, αλλά για να βοηθήσει στην αύξηση των κρατικών εσόδων και στην επίλυση του πολεοδομικού και κυκλοφοριακού προβλήματος των μεγάλων αστικών κέντρων. Στην ομιλία του ο Η. Ηλιού τόνισε πως το φορολογικό νομοσχέδιο ακινήτων αποτελούσε ένα θετικό στοιχείο προς την κατεύθυνση της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Η βασική κριτική της ΕΔΑ επικεντρώθηκε στο ότι το νομοσχέδιο δεν προέβαινε σε διαχωρισμό της ιδιοκτησίας κατοικίας και της ιδιοκτησίας επιχειρήσεως. Ζήτησε να γίνει ο σαφής διαχωρισμός της κερδοσκοπίας και της φορολογίας της ατομικής κατοικίας για να το ψηφίσει η ΕΔΑ. Η ΕΡΕ τάχθηκε κατά του νομοσχεδίου, το οποίο τελικά ψηφίστηκε κατ' αρχήν. Στην αγόρευσή του ο Η. Ηλιού αναφέρθηκε και στο στεγαστικό, στο κυκλοφοριακό καθώς και στο δημογραφικό πρόβλημα της χώρας. Για το στεγαστικό ζήτημα επισήμανε την ανάγκη αντιμετώπισής του με κρατικές επενδυτικές προσπάθειες (δανειοδοτήσεις, παροχή οικοπέδων προς ανοικοδόμηση) για την ενίσχυση των χαμηλότερων εισοδηματικά στρωμάτων του πληθυσμού. Περιγράφοντας τα χωροταξικά και πολεοδομικά μοντέλα πόλεων της Γαλλίας και της Ιταλίας, πρότεινε με βάση αυτά, τη διάνοιξη λεωφόρων και την

³⁸⁸ Οι συμβάσεις αφορούσαν το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο του Μέγδοβα στη Θεσσαλία και το εργοστάσιο επεξεργασίας αλουμινίου στη Βοιωτία.

³⁸⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 23', 29 Ιανουαρίου 1965, σσ. 139-155, 166-167.

κατασκευή μετρό για την αντιμετώπιση του πρωτοεμφανιζόμενου κυκλοφοριακού προβλήματος της Αθήνας.³⁹⁰

Στη συνεδρίαση της επόμενης ημέρας, 5ης Φεβρουαρίου 1965, στο πλαίσιο της εξέτασης του σκανδάλου της ΔΕΗ, ο Π. Κανελλόπουλος κατήγγειλε την *ΕΔΑ* για αντεκδίκηση στο πρόσωπο του ιδρυτή της *EPE* Κ. Καραμανλή και δήλωσε την αλληλεγγύη του προς τους θιγμένους κοινοβουλευτικούς συναδέλφους του. Ο Γ. Παπανδρέου υποστήριξε πως το ζήτημα ήταν πρωτίστως ηθικό και δικαστικό κι όχι πολιτικό, και πως κάθε βουλευτής καλούνταν να ψηφίσει κατά συνείδηση, πυροδοτώντας με την άποψή του αυτή την έκρηξη του αρχηγού της *EPE* Π. Κανελλόπουλου.

Ο Η. Ηλιού, μιλώντας εξ ονόματος της παράταξής του, αναφέρθηκε αρχικά στον Νόμο περί Ευθύνης Υπουργών του 1877 ο οποίος προέβλεπε τη δίωξη υπουργών για παραβιάσεις ποινικού χαρακτήρα κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, υπογραμμίζοντας ότι οι πολιτικοί άνδρες αποτελούν εντολοδόχους «του λαού, του οποίου και τας υποθέσεις και τα χρήματα διαχειριζόμεθα και είμεθα υποχρεωμένοι προς λογοδοσίαν και πολιτικήν και ηθικήν και ποινικήν, εάν παραβούμε τους ποινικούς νόμους...». Αναφορικά με τους όρους της «*αποικιακού, τύπου σύμβασης*», όπως τη χαρακτήρισε, διαπίστωσε, μετά από εξέταση των στοιχείων της, αθέμιτο όφελος υπέρ της ΟΛΚΟ με συσσώρευση τεράστιων και αδικαιολόγητων ζημιών στη ΔΕΗ. Κάλεσε τους βουλευτές να εξετάσουν το ζήτημα για τη διαπίστωση ευθυνών αναφορικά με αδικήματα κατά συρροή του Ποινικού Νόμου, είτε για αδικήματα κακής διαχείρισης επί βλάβη του Δημοσίου και προς όφελος τρίτων. Προέτρεψε να χυθεί άπλετο φως, όπως ακριβώς είχε συμβεί στο παρελθόν και σε διεθνές επίπεδο, για κάποιες κρατικές υποθέσεις.³⁹¹ Ο Η. Ηλιού διευκρίνισε, απευθυνόμενος στους συναδέλφους του, ότι η πρόταση της *ΕΔΑ* στηρίχθηκε σε πορίσματα ανώτατων δικαστικών ελεγκτικών επιτροπών: «*κατά το τριήμερον των συζητήσεων αναπτύχθησαν απόψεις...που δεν ήσαν αποτέλεσμα ούτε σπερμολογιών ανευθύνων, ούτε...υπευθύνων καταγγελιών εντίμων πολιτικών ανδρών...αλλά ήλθον εις το Σώμα επί τη βάσει ενός λίαν επιμελούς πορίσματος τριών*

³⁹⁰ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 37', 4 Φεβρουαρίου 1965, σσ. 298-301, 303. «*Εψηφίσθη χθες το περί υπεραξίας των ακινήτων*», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6046 (5 Φεβρουαρίου 1965), σ. 6.

³⁹¹ Ο Η. Ηλιού αναφέρθηκε στη σύμβαση της Διώρυγας του Παναμά, στο πολιτικό οικονομικό Σκάνδαλο Σταβίσκυ στη Γαλλία και στην υπόθεση των πιάστρων της Ινδοκίνας του 1954.

ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας, του Ελεγκτικού Συνεδρίου, του Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου Επικρατείας».³⁹²

Στη διάρκεια αυτής της συνεδρίασης πραγματοποιήθηκε και η ψηφοφορία επί της πρότασης παραπομπής στο Ειδικό Δικαστήριο. Παρόντες στην ψηφοφορία ήταν 282 βουλευτές που έκαναν δεκτή την πρόταση για την παραπομπή των Κ. Καραμανλή, Π. Παπαληγούρα και Ν. Μάρτη.³⁹³ Η Βουλή αποφάνθηκε τη μη δίωξη και απάλλαξε από τις κατηγορίες τους Αρ. Πρωτοπαπαδάκη και Δ. Χέλμη λόγω της μη συγκέντρωσης των απαιτούμενων για την παραπομπή ψήφων. Στην ανακοίνωση του αποτελέσματος της ψηφοφορίας από τον Πρόεδρο της Βουλής Εμμ. Μπακλατζή οι βουλευτές της μείζονος αντιπολίτευσης της *EPE* αποχώρησαν από την αίθουσα συνεδριάσεων με κραυγές «Αίσχος».³⁹⁴ Η πρόταση για καταδίωξη των υπεύθυνων για τα σκάνδαλα της ΔΕΗ απασχόλησαν την κοινοβουλευτική ζωή της χώρας σχεδόν ως το ξέσπασμα της Ιουλιανής κρίσης.³⁹⁵ Στις 3 Ιουνίου 1965 κατατέθηκε το πόρισμα της ανακριτικής επιτροπής για παραπομπή στο Ειδικό Δικαστήριο των Π. Παπαληγούρα και Ν. Μάρτη.³⁹⁶ Στις 17 Ιουνίου 1965 συζητήθηκε στη Βουλή η πρόταση παραπομπής. Ο Πρόεδρος Γ. Αθανασιάδης - Νόβας έθεσε θέμα παραγραφής των σχετικών αδικημάτων. Στην ονομαστική ψηφοφορία που ακολούθησε η πλειοψηφία των βουλευτών ψήφισαν υπέρ της παραγραφής με ψήφους 113 υπέρ και 49 κατά.³⁹⁷

³⁹² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 38', 5 Φεβρουαρίου 1965, σ. 321. Βλ. στα Πρακτικά της συνεδρίασης της 4ης Φεβρουαρίου 1965 σχετικά με το απαντητικό υπόμνημα επί της προτάσεως παραπομπής για το θέμα της ΔΕΗ του τέως υπουργού Βιομηχανίας Ν. Μάρτη.

³⁹³ Με 146 ψήφους υπέρ, με 131 ψήφους κατά και 5 λευκά για την παραπομπή του Κ. Καραμανλή, με 147 υπέρ, 131 κατά και 4 λευκά για την παραπομπή του Π. Παπαληγούρα και με 144 υπέρ, 133 κατά και 5 λευκά για την παραπομπή του Ν. Μάρτη.

³⁹⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 38', 5 Φεβρουαρίου 1965, σσ. 313-339. «Την Παρασκευή η ψήφος της Βουλής διά την ΔΕΗ», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6044 (3 Φεβρουαρίου 1965), σ. 1.

³⁹⁵ Βλ. Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 40', 9 Φεβρουαρίου 1965, σσ. 342-364. Συνεδρίαση 77', 4 Μαΐου 1965, σσ. 545-570. Συνεδρίαση 82', 11 Μαΐου 1965, σσ. 682-757. Συνεδρίαση 100', 8 Ιουνίου 1965, σσ. 265-284. Συνεδρίαση 101', 9 Ιουνίου 1965, σσ. 285-346. Συνεδρίαση 103', 11 Ιουνίου 1965, σσ. 347-375. Συνεδρίαση 104', 15 Ιουνίου 1965, σσ. 376-418. Συνεδρίαση 105', 16 Ιουνίου 1965, σσ. 419-454.

³⁹⁶ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π.*, σ. 141.

³⁹⁷ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 106', 17 Ιουνίου 1965, σσ. 454-482: 106 βουλευτές της *EK* και 7 *Προοδευτικοί* ψήφισαν υπέρ της παραγραφής, ενώ 27 της *EK* και 22 της *ΕΔΑ* κατά της παραγραφής.

Μέχρι τα μέσα Ιουλίου του 1965 η *ΕΔΑ* είχε καταθέσει μια σειρά προτάσεων, τόσο για την άσκηση δίωξης όσο και για τη σύσταση εξεταστικών επιτροπών σχετικά με οικονομικές υπερβάσεις και ατασθαλίες. Μεταξύ των προτάσεων ήταν και αυτή της παραπομπής του τέως υπουργού Εξωτερικών Ευάγγελου Αβέρωφ για τη διαχείριση μυστικών κονδύλιών.³⁹⁸ Συγκεκριμένα, στις 9 Ιουνίου 1965 η *ΕΔΑ* κατέθεσε την πρόταση άσκησης δίωξης ενώπιον του Ειδικού Δικαστηρίου κατά του Ε. Αβέρωφ, του τέως υφυπουργού Προεδρίας της Κυβέρνησης Αχ. Γεροκωστόπουλου και του τέως υφυπουργού Εσωτερικών Δ. Δαβάκη, καθώς και «κατά παντός συναιτίου αυτών».³⁹⁹ Η Βουλή, μετά από ονομαστική ψηφοφορία που διενεργήθηκε στις 21 Ιουνίου 1965, αρνήθηκε να χορηγήσει άδεια δίωξης κατά των παραπάνω προσώπων. Ο εκπρόσωπος της *ΕΔΑ*, στην αρχή της τοποθέτησής του, ανέφερε: «Δέχομαι ότι το Σύνταγμα δεν καθιερώνει ασυνδοσίαν, αλλά καθιερώνει εγγύησιν – δι' αυτό δεν χωρεί παραίτησις από της ασυλίας – και ανέκαθεν υποστηρίζομεν την εντελώς αντίθετον άποψιν». Ο Ήλιού, στην επιχειρηματολογία του για την παραγραφή, τόνισε ότι «...νομίζω ότι ήτο χρέος της Κυβερνήσεως εγκαίρως να σπεύσῃ διά να προλάβη την παραγραφήν. Βεβαίως, καλείται το Σώμα να αποφανθή εάν υπάρχη ή δεν υπάρχει παραγραφή. Και δεν υπάρχει άλλος τρόπος να επιβάλωμεν τας απόψεις μας παρά ο διάλογος». Υπογράμμισε, επιπλέον, πως για να ληφθεί απόφαση επί της παραγραφής της πρότασης θα έπρεπε να οριστεί ποιο ήταν το αποδιδόμενο αδίκημα. Κατέληξε, λέγοντας ότι «...δεν είναι δυνατόν να προχωρήσωμεν εις εξέτασιν θέματος παραγραφής, εάν πρότερον δεν εξετασθή η ουσία ενώπιον του Σώματος».⁴⁰⁰

Στις 7 Φεβρουαρίου 1965 απεβίωσε ξαφνικά ο υφυπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Λουκής Ακρίτας. Στη συνεδρίαση της Βουλής της 8ης Φεβρουαρίου 1965, στο πολιτικό μνημόσυνο για τον εκλιπόντα υπουργό, τον λόγο έλαβε πρώτος ο Πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου, ο οποίος, αφού εξέφρασε τη θλίψη του για την απώλεια του στενού του συνεργάτη, δήλωσε χαρακτηριστικά πως ο εκλιπών «υπήρξεν ο ιδεώδης

³⁹⁸ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σσ. 139-143. Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 143. Για τα μυστικά κονδύλια βλ. «Πρότασιν διά τα μυστικά κονδύλια κατέθεσε η *ΕΔΑ*», *Ελευθερία: Ανεξάρτητος Πρωινή Εφημερίς*, φ. 6362 (10 Ιουνίου 1965), σ. 9.

³⁹⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 101', 9 Ιουνίου 1965, σσ. 312-313.

⁴⁰⁰ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 107', 21 Ιουνίου 1965, σσ. 483-500. «Το θέμα των μυστικών κονδύλιών», *Ταχυδρόμος: Ημερήσια Πολιτική και Εμπορική Εφημερίς*, φ. 134 (22 Ιουνίου 1965), σ. 1.

φορεύς της εκπαιδευτικής αναγεννήσεως». Στη συνέχεια, μετά από τον βουλευτή της *EPE* Γ. Βογιατζή, μίλησε ο Η. Ηλιού εκ μέρους της *ΕΔΑ* για τον «συνεπή δημοκράτη, τον αγωνιστή της δημοσιογραφίας, τον φλογερό πατριώτη, τον μαχητή της Εθνικής Αντίστασης». Συνέχισε, λέγοντας ότι ο Λουκής Ακρίτας ευτύχησε να συνδέσει το όνομά του με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, το μεγάλο έργο δημιουργίας και προόδου στον χώρο της Παιδείας.⁴⁰¹

Στη διάρκεια της συνεδρίασης της 12ης Φεβρουαρίου 1965, έγινε η εκλογή της δωδεκαμελούς ανακριτικής επιτροπής αναφορικά με τα θέματα της ΔΕΗ. Ο Πρόεδρος της Βουλής, Εμμ. Μπακλατζής, εισηγήθηκε την αναλογική εκπροσώπηση των κομμάτων στη σύνθεση της εξεταστικής επιτροπής καθ' υπόδειξη των κομμάτων.⁴⁰² Ο Η. Ηλιού από την πλευρά της *ΕΔΑ* ζήτησε να προσδιοριστεί ο χρόνος διάρκειας των εργασιών της εξεταστικής επιτροπής. Ο Πρόεδρος της Βουλής πρότεινε την προθεσμία των δύο μηνών για τη διεκπεραίωση του εξεταστικού έργου της Επιτροπής, πρόταση στην οποία συμφώνησε ο Π. Κανελλόπουλος, ενώ ο Η. Ηλιού αντιπρότεινε το τρίμηνο. Το Σώμα των Βουλευτών συμφώνησε τελικά στην προθεσμία του διμήνου για την ανακριτική επιτροπή και ακολούθησε μυστική ψηφοφορία για την εκλογή των μελών της ανακριτικής επιτροπής.⁴⁰³

Το τεταμένο πολιτικό κλίμα συνεχίστηκε δημιουργώντας προβλήματα στην *EK*. Στις 23 Φεβρουαρίου 1965 συζητήθηκε η επερώτηση που είχε καταθέσει η *EPE* στη Βουλή με θέμα την εξάπλωση του «κομμουνιστικού κινδύνου». Στη διάρκεια αυτής της συνεδρίασης ο Γ. Παπανδρέου, στο πλαίσιο «αντιπαπανδρεϊκού αντιπερισπασμού»,⁴⁰⁴ αποκάλυψε στη Βουλή το Σχέδιο «Περικλής».⁴⁰⁵ Ιθύνων νους και εμπνευστής του

⁴⁰¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 39', 8 Φεβρουαρίου 1965, σσ. 339-340. Η. Βενέζης, «Λουκής Ακρίτας», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6049 (9 Φεβρουαρίου 1965), σσ. 1, 4, 5.

⁴⁰² «Εκλογή δωδεκαμελούς επιτροπής για την παραπομπή», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6052 (12 Φεβρουαρίου 1965), σσ. 1,5: Η *ΕΔΑ* θα πρότεινε για την επιτροπή τον, βουλευτή της Β' Αθήνας, Στ. Ηλιόπουλο ο οποίος ήταν και ο εισιγητής της πρότασης περί παραπομπής.

⁴⁰³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 42', 12 Φεβρουαρίου 1965, σσ. 401-404: Στην ανακριτική επιτροπή εξελέγησαν ως μέλη οι βουλευτές: Φ. Παπαδόπουλος (*EK*), Α. Σπηλιάκος (*EK*), Ι. Σεργάκης (*EK*), Κ. Τσιριψώκος (*EK*), Γ. Γρηγορίου (*EK*), Κ. Καλλίας (*EPE*), Στ. Ηλιόπουλος (*ΕΔΑ*), Τ. Κεφαλληνός (*EK*), Ι. Μπούτος (*EPE*), Γ. Ράλλης (*EPE*), Κ. Παπακωνσταντίνου (*EPE*) και Γ. Βασιλάτος (*EK*).

⁴⁰⁴ Γ. Α. Λεονταρίτης, *EPE. Τα Δύσκολα Χρόνια... ό.π., σ. 72.*

⁴⁰⁵ «Αγόρευση καταπέλτης του Γ. Παπανδρέου κατά της *EPE*», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6062 (23 Φεβρουαρίου 1965), σσ. 1,5. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές*

σχεδίου ήταν ο κλαδάρχης Αντικατασκοπείας της ΚΥΠ Γεώργιος Παπαδόπουλος, ο αρχηγός των πραξικοπηματιών του 1967.⁴⁰⁶ Η επιθετική πολιτική που ακολούθησε στη συνέχεια η *EK* είχε ως αποτέλεσμα την επιδείνωση των σχέσεων Γ. Παπανδρέου και Παλατιού, που κορυφώθηκε όταν ο Πρωθυπουργός αρνήθηκε την απόταξη των αξιωματικών⁴⁰⁷ που διεξήγαγαν την έρευνα για το σχέδιο «Περικλής».⁴⁰⁸ Από τις 5 Μαρτίου 1965, όταν ο Κωνσταντίνος απαίτησε την αποστράτευση όλων των μελών της ομάδας έρευνας του Σχεδίου «Περικλής», έως την πτώση της κυβέρνησης της *EK* στις 15 Ιουλίου 1965, δεν υπήρξε άλλη συνεργασία μεταξύ του Κωνσταντίνου και του Γ. Παπανδρέου.⁴⁰⁹

Η συνεδρίαση της 23ης Φεβρουαρίου 1965 είχε ως θέμα τη συζήτηση της επερώτησης που αφορούσε την εθνική ασφάλεια της χώρας, καθώς και την πρόταση παραπομπής των υπεύθυνων για τα οικονομικά σκάνδαλα της ΔΕΗ. Για το ζήτημα της εξάπλωσης της κομμουνιστικής απειλής κατά της χώρας μίλησε πρώτος ο Γ. Παπανδρέου με συχνές αναφορές στον αρχηγό της *EPE* Π. Κανελλόπουλο, ο οποίος, μεταξύ άλλων, στην ομιλία του είχε ισχυριστεί πως ο κομμουνισμός «εισέβαλε εντός των τειχών» και είχε ζητήσει, εν ονόματι αυτού του κινδύνου, την «εξέγερση του έθνους». Για τον Παπανδρέου, το ζήτημα δεν ήταν η διαπίστωση της παρουσίας του κομμουνισμού, γεγονός που, κατά την άποψή του, ήταν προφανές - ειδικά μετά τον εκλογικό θρίαμβο της *EΔΑ* το 1958 - αλλά ο τρόπος αντιμετώπισης της πολιτικής δράσης της Αριστεράς.

εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964... ό.π., σσ. 258-259. Δ. Παπαδιαμαντής, «Η Ένωση Κέντρου και οι ένοπλες δυνάμεις (1961-1965)», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2009, σσ. 459-460: Η τυχαία ανακάλυψη στρατιωτικών εγγράφων, τον Φεβρουάριο του 1965, στα αρχεία της ΚΥΠ με την ονομασία *Ασκησις Περικλής* που είχε εκδοθεί από το *Γενικό Επιτελείο Αντιστράτηγον*, Διεύθυνση ψυχολογικού πολέμου, αποτέλεσε την αρχή σημαντικών εξελίξεων για την πολιτική ζωή της χώρας. [Βλ. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 221-222].

⁴⁰⁶ Λένα Δουκίδου, *Πώς φτάσαμε στη Δικτατορία του '67*, εκδ. «ΤΟ ΒΗΜΑ Βιβλιοθήκη», Αθήνα 2012, σ. 65.

⁴⁰⁷ Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία...* ό.π., σσ. 275-278: Η κυβέρνηση είχε αναθέσει τη διεξαγωγή της ανακριτικής έρευνας στον αντιστράτηγο και διοικητή της ΑΣΔΕΝ Χαρ. Λουκάκη. Μέλος της ομάδας έρευνας ήταν και ο υπαρχηγός της ΚΥΠ Αλ. Παπατέρπος. Δ. Παπαδιαμαντής, «Η Ένωση Κέντρου και οι ένοπλες δυνάμεις... ό.π., σσ. 459-460. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 151.

⁴⁰⁸ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 205. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σσ. 152-159.

⁴⁰⁹ Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία...* ό.π., σ. 278. Λένα Δουκίδου, *Πώς φτάσαμε στη Δικτατορία...* ό.π., σ. 32. Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σ. 165. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 158.

Σχετικά με την επερώτηση για την απειλή του κομμουνισμού, ο Η. Ήλιού τη διατύπωσε ως έναν «χάρτινο πύργο που κατέρρευσε» κι ως «μία σαπουνόφουνσκα που διερράγη και ξεφούσκωσε». Το θέμα του κομμουνιστικού κινδύνου, κατά τον Η. Ήλιού, είχε περιέλθει στη «δικαιοδοσία των γελοιογράφων και επιθεωρησιογράφων» χωρίς προηγούμενο στην κοινοβουλευτική ιστορία της χώρας. Υποστήριξε ότι η απειλή θεμελιώθηκε πάνω σε «σκηνοθετημένα και σκευωρηθέντα στοιχεία» και απέδωσε την εκστρατεία συκοφαντίας σε έργο προβοκατόρων που διέσπειραν ψευδές ειδήσεις και ανευθυνολογίες, δείγμα πολιτικής παρακμής. Ιδιαίτερη μνεία έκανε στη δημοκρατική νεολαία της ΕΔΔ, τους «Λαμπράκηδες», το κίνημα που απελευθέρωσε τους νέους από «τα φλίπερ», «τα νάιτ κλαμπ», «τις αθλιότητες των καφενείων και του αμερικανισμού» και κατάφερε να φέρει τη νεολαία σε επαφή με το καλό βιβλίο, την ποιοτική μουσική, τη φυσιολατρία και τον αθλητισμό. Στη συνέχεια της τοποθέτησής του επέκρινε τη φράση του Γ. Παπανδρέου πως «η Αριστερά καπηλεύεται τον Γ. Λαμπράκη», υποστηρίζοντας ότι η προβολή αγωνιστών και θυμάτων αγώνων ως παράδειγμα δεν αποτελεί καπηλεία, αλλά τίμια και γνήσια δημοκρατική παράδοση.⁴¹⁰

Στο πλαίσιο της εξέλιξης των διμερών σχέσεων της χώρας με τους Ευρωπαίους συμμάχους,⁴¹¹ η Ελλάδα υπέγραψε στις 26 Ιουλίου 1958 με την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας σύμβαση με θέμα την ανέγερση γερμανικών στρατιωτικών νεκροταφείων.⁴¹² Ήταν η εποχή της εφαρμογής της αποκαλούμενης «πολιτικής της εσωτερικής ειρήνης», μια πολιτικοκοινωνική ιδεολογία η οποία απασχόλησε πολύ και τις κυβερνήσεις της Ελλάδας της μεταπολεμικής περιόδου.⁴¹³ Το Σύμφωνο τέθηκε, τελικά, σε ισχύ το 1965 και η ίδρυση των συγκεκριμένων κοιμητηρίων έγινε την περίοδο της Μεταπολίτευσης.⁴¹⁴ Τον Σεπτέμβριο του 1962 συζητήθηκε το θέμα στη Βουλή. Ο Η.

⁴¹⁰ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 49', 23 Φεβρουαρίου 1965, σσ. 554- 592.

⁴¹¹ Σ. Ριζάς, «Εξωτερική πολιτική: 1955-1963», *Iστορία των Ελλήνων*, τ. 14ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ., σ. 111: Η Δυτική Γερμανία εξελίχθηκε σε βασικό οικονομικό συνεργάτη της Ελλάδας και «πηγή δανειακών πόρων».

⁴¹² Ά. Μ. Δρουμπούκη, *Μνημεία της Λήθης. Ιχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, εκδ. «Πόλις», Αθήνα 2016, σ. 411.

⁴¹³ Σούζαν-Σοφία Σπηλιώτη, «Μια υπόθεση πολιτικής και όχι δικαιοσύνης: Η δίκη Μέρτεν (1957-59) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943-1960* (Αθήνα 2004), εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 2004, σ. 319.

⁴¹⁴ Την περίοδο της Μεταπολίτευσης ιδρύθηκαν τα Γερμανικά στρατιωτικά νεκροταφεία *Μάλεμε* στην Κρήτη (6/10/1974) και *Διονύσου - Ραπεντόζης* (28/9/1975) στην Αττική. Βλ. και Α. Μ. Δρουμπούκη,

Ηλιού υποστήριξε πως επρόκειτο για την «*αποκατάσταση των ναζί εγκληματιών*».⁴¹⁵ Στην αγόρευσή του, απευθυνόμενος στο Σώμα αναφέρει χαρακτηριστικά: «...σεμνότερον θα ήτο αν οι νεκροί αυτοί διεκομίζοντο εις την πατρίδα των, πλησίον συγγενών των...κι όχι να τοποθετηθούν πλησίον ανακτόρων ροδοδάφνης, κοντά εις την πρωτεύουσαν και να ταράσσωνται από τας αφάς των θυμάτων των, ενώπιον των οποίων ιταμώς και προκλητικώς θα υψώνετο το μανσωλείον των...». Και συνέχισε τονίζοντας ότι «...μήπως κι εμείς δεν έχομεν εις τη Γερμανίαν τους νεκρούς μας...οι οποίοι απέθαναν υπό φρικτάς συνθήκας; Ποίος θα τους τιμήσῃ όλους αυτούς?».⁴¹⁶

Στις 1 Μαρτίου 1965 διεξήχθη στη Βουλή συζήτηση σχετικά με την επικύρωση της συγκεκριμένης σύμβασης. Στη συζήτηση, η οποία διευρύνθηκε στο γενικότερο θέμα των σχέσεων της χώρας με τη Δυτική Γερμανία, συμμετείχε και ο Η. Ήλιού ο οποίος διατύπωσε ορισμένες παρατηρήσεις τόσο για το περιεχόμενο της σύμβασης, όσο και για την πορεία της εξωτερικής πολιτικής της μεταπολεμικής Γερμανίας. Έκανε εκτενή αναφορά στο θέμα των εγκληματιών πολέμου της Γερμανίας, κυρίως όμως επικεντρώθηκε σε ό,τι αφορούσε την ανάπτυξη του οικονομικού της προγράμματος. Υπογράμμισε την προεξάρχουσα θέση της Δυτικής Γερμανίας στην Κοινή Αγορά και προέβλεψε την οικονομική ηγεμονία της στην Ευρώπη τα προσεχή χρόνια. Χαρακτηριστικά ανέφερε ότι «...νπάρχει και το θέμα ότι εις την Κοινήν Αγορά, διά την οποία ημείς εξεθέσαμεν θαρραλέα τας απόψεις μας αι οποίαι επιβεβαιώνονταν νομίζω από την πραγματικότητα, είπομεν ότι ευρήκε το ανταλλακτικόν η σημερινή Γερμανία διά να πραγματοποιήση εκείνους τους στόχους τους οποίους διά της βίας ητύχησεν ο Χίτλερ να κατακτήσῃ» Συνεχίζοντας τον προφητικό του λόγο κι αναφερόμενος στον Χίτλερ είπε, ότι «εζητούσε την πολιτική επιστράτευσιν των Ελλήνων διά να εργάζωνται εις τα γερμανικά εργοστάσια και την μετατροπήν της Ελλάδας εις χώραν αγροτικήν και καταναλώτριαν των γερμανικών προϊόντων». Κατέληξε με τη διαπίστωση πως η Γερμανία, μέσω του ηγεμονικού της ρόλου στην Κοινή Αγορά, παρεμπόδιζε τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας «διά της εισβολής των ιδικών της προϊόντων».

Μνημεία της Λήθης...για το νεκροταφείο στο Μάλεμε (σσ. 407-430) και για το νεκροταφείο στον Διόνυσο (σσ. 431-434).

⁴¹⁵ O.π., σ. 419.

⁴¹⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 63', 21 Σεπτεμβρίου 1962, σσ. 271-282.

Στη συνέχεια της αγόρευσής του, ο Η. Ήλιού διατύπωσε σοβαρές αντιρρήσεις για την επικύρωση της σύμβασης, τονίζοντας πως η *ΕΔΑ* κατ' αρχήν δεν αντιτίθετο στην ίδρυση του κοιμητηρίου, καθώς οι νεκροί είναι πάντοτε σεβαστοί σε οποιοδήποτε στρατόπεδο κι αν ανήκουν. Διερωτήθηκε για το πού απέβλεπε η επιμονή της Γερμανικής Κυβέρνησης για την απόκτηση γερμανικών κοιμητηρίων στην Ελλάδα και «*διά ποίον λόγον πρέπει τάχα εις τον τόπον της εισβολής να εγκατασταθή το μνημείον των εισβολέων*». Σχολίασε το γεγονός πως «*διά τους αγωνιστάς της Εθνικής Αντιστάσεως...*, αυτό το διαμάντι εις την νεωτέραν ιστορίαν μας, δεν υπάρχη ουδέν μνημείο..., δεν υπάρχει τάφος, και διώκεται και η απότισις τιμής εις την μνήμην των». Εξέφρασε την άποψη της *ΕΔΑ* ότι δεν ήταν σωστό να ανεγερθούν γερμανικά στρατιωτικά νεκροταφεία στον ελλαδικό χώρο προτού τιμηθούν όπως το αξίζουν οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και οι πεσόντες στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ο Η. Ήλιού κατέληξε την ομιλία του ότι το Κόμμα του δεν θα συμφωνούσε με την ψήφιση του παραπάνω νομοσχεδίου, όχι για λόγους μισαλλοδοξίας, αλλά γιατί «*ορισμένα πράγματα δεν είναι δυνατόν να παραδίδονται εις την λησμοσύνη χάριν οικονομικών ανταλλαγμάτων και ωφελειών*».⁴¹⁷ Η Βουλή ψήφισε στις 4 Μαρτίου 1965 σε δεύτερη συζήτηση τα 13 άρθρα του νομοσχεδίου για τη σύσταση γερμανικών στρατιωτικών κοιμητηρίων στην Ελλάδα.⁴¹⁸

Ένα άλλο ζήτημα που απασχόλησε τις κοινοβουλευτικές εργασίες της 1ης Μαρτίου 1965 ήταν η ανέγερση των στρατιωτικών πολυκατοικών στην περιοχή μεταξύ του Ναυτικού Νοσοκομείου Αθηνών και της Αμερικανικής Πρεσβείας. Το θέμα έφεραν στη Βουλή με επερώτηση οι βουλευτές Ι. Βαρβιτσιώτης της *EPE*, Η. Ήλιού της *ΕΔΑ* και Ιάκ. Διαμαντόπουλος της *EK*, οι οποίοι ζήτησαν να πληροφορηθούν ποια μέτρα προτίθετο να λάβει η Κυβέρνηση για την αποτροπή του συντελουμένου, κατά την άποψή τους, εγκλήματος της ανέγερσης της στρατιωτικής πολυκατοικίας αντί για τη δημιουργία πάρκου. Οι βουλευτές υπογράμμισαν την ανάγκη διαμόρφωσης ανοιχτών χώρων πρασίνου στην περιοχή και επέκριναν τον υφυπουργό για τον τρόπο διαχείρισης του προβλήματος. Στην επερώτηση απάντησε ο υφυπουργός Δημοσίων Έργων Α. Αγγελούσης, ο οποίος, στην αρχή της εισήγησής του, εξιστόρησε το ιστορικό της

⁴¹⁷ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 53', 1 Μαρτίου 1965, σσ. 656, 670-673.

⁴¹⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 56', 4 Μαρτίου 1965, σσ. 720-725. «Αμοιβαιότης Ελλάδος - Γερμανίας διά τα Κοιμητήρια», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6070 (5 Μαρτίου 1965), σ. 8.

ανέγερσης του κτίσματος. Ο υφυπουργός επισήμανε ότι το οικόπεδο είχε περιέλθει στον Αυτόνομο Οικοδομικό Οργανισμό των Αξιωματικών (ΑΟΟΑ) το 1957, από ανταλλαγή με άλλο οικόπεδο της περιοχής, το οποίο προοριζόταν για την ανέγερση του Πνευματικού Κέντρου Αθηνών. Τόνισε ότι η πολιτεία δεν μπορούσε να αναστείλει την ανοικοδόμηση του οικοπέδου, καθώς πληρούσε όλους τους πολεοδομικούς κανονισμούς. Συμφώνησε με την κοινή γνώμη ότι ο συγκεκριμένος χώρος έπρεπε να μετατραπεί σε πνεύμονα πρασίνου, αλλά το ύψος της απαιτούμενης δαπάνης για την απαλλοτρίωση του χώρου δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί από τον κρατικό προϋπολογισμό. Ο Η. Ηλιού, στην αγόρευσή του, είπε, μεταξύ άλλων, ότι του έκανε μεγάλη κατάπληξη η απάντηση του υφυπουργού πως ο κρατικός προϋπολογισμός υπολειπόταν του απαιτούμενου ποσού για την αποζημίωση του οικοπέδου. Πρόσθεσε, στη συνέχεια της τοποθέτησής του, ότι δεν είχε συμπάθεια σε ορισμένα «αμερικανικά κατασκευάσματα», μεταξύ αυτών και στο κτήριο της Αμερικανικής Πρεσβείας, το οποίο, κατά την άποψή του, «υπενθύμιζε σιδηροδρομικόν σταθμόν περισσότερον, παρά κτίριον πρεσβείας και από εξωτερικής και από αρχιτεκτονικής διαμορφώσεως». Χαρακτήρισε την ανεγειρόμενη στρατιωτική πολυκατοικία «καρκίνωμα» εις βάρους του αθηναϊκού τοπίου και της οποίας η κατασκευή θα έπρεπε να είχε αποτραπεί. Απευθυνόμενος στον υφυπουργό Δημοσίων Έργων, Α. Αγγελούση κατέληξε με την πρόβλεψη ότι η Αθήνα στο εγγύς μέλλον θα γίνει «μία πόλις τελείως αδικημένη, ευθύνη όλων των εκάστοτε διατελεσάντων υπουργών και υμάν προσωπικώς».⁴¹⁹

Ο κοινοβουλευτικός διάλογος με συμμετοχή του Η. Ηλιού συνεχίστηκε στη διάρκεια του Μαρτίου του 1965 με θέματα την τροποποίηση διατάξεων του Υπαλληλικού Κώδικα που αφορούσαν τη βαθμολογική εξέλιξη, τη μισθολογική διαβάθμιση και τη συνταξιοδότηση των δημοσίων υπαλλήλων καθώς και το θεσμικό πλαίσιο του συνδικαλισμού. Η Κυβέρνηση διά του υπουργού των Οικονομικών, Κ. Μητσοτάκη, είχε υποσχεθεί τη διάθεση του ποσού των 900 εκατομμυρίων δραχμών για τη βελτίωση των αποδοχών των δημοσίων υπαλλήλων. Στη συνεδρίαση της 22ας Μαρτίου 1965 ο Η. Ηλιού παρουσίασε ορισμένες γενικές απόψεις επί της αρχής του νομοσχεδίου και μίλησε για τον εκσυγχρονισμό και την αναβάθμιση των δημόσιων υπηρεσιών της χώρας, που,

⁴¹⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 53', 1 Μαρτίου 1965, σσ. 656-658. «Η Βουλή διά τας πολυκατοικίας των αξιωματικών», *Ελευθερία: Ανεξάρτητος Πρωινή Εφημερίς*, φ. 6280 (2 Μαρτίου 1965), σ. 8. «Αι πολυκατοικίαι των αξιωματικών», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6067 (2 Μαρτίου 1965), σ. 10.

κατά την άποψή του, υπολείπονταν σημαντικά των αντίστοιχων ευρωπαϊκών. Επισήμανε τη δημιουργία ενός προνομιούχου στρώματος δημοσίων υπαλλήλων σε υπηρεσίες όπως η ΔΕΗ, ο ΟΤΕ, οι Κρατικές Τράπεζες, οι Οργανισμοί Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου. Ανέδειξε την άνιση και ευνοϊκή μεταχείριση ορισμένων δημοσιοϋπαλληλικών κλάδων σε σχέση με τους βασικούς μισθούς και τα επιμέρους επιδόματα. Δήλωσε την πίστη του στην ανάγκη καταβολής ενιαίων αποδοχών σε όλους τους δημόσιους κλάδους προς την εξασφάλιση της καλύτερης ανταπόκρισης και λειτουργίας των δημόσιων υπηρεσιών και της φραγής της «πελατειοκρατικής» μισθοθηρίας και των «περιπτωσιολογικών ρυθμίσεων» στις αποδοχές των δημόσιων υπαλλήλων.⁴²⁰

Στην πρώτη συνεδρίαση του Απριλίου (1/4/1965) η Βουλή ασχολήθηκε με μια σειρά θεμάτων όπως η ρύθμιση πρακτικών ζητημάτων της κοινοβουλευτικής ζωής,⁴²¹ η σύσταση του Οργανισμού Τυποποίησης ελληνικών προϊόντων, η κύρωση της Ελληνοουγγρικής Συμφωνίας της 27ης Απριλίου 1963⁴²² και ο δημοσιοϋπαλληλικός κώδικας. Στην τοποθέτησή του για τα ζητήματα της κοινοβουλευτικής λειτουργίας, ο εκπρόσωπος της ΕΔΑ έκανε αναφορά στον τρόπο λειτουργίας του Κοινοβουλίου την περίοδο του Χαρίλαου Τρικούπη και του Ελευθέριου Βενιζέλου, όταν το σώμα των βουλευτών βρίσκονταν σε πλήρη απαρτία και δεν απουσίαζαν από τις συνεδριάσεις ο πρωθυπουργός, οι υπουργοί και οι βουλευτές, σε αντιδιαστολή με τη σύγχρονη εποχή, όταν οι βουλευτές καλούνταν να «καταχωρήσουν» και να «πρωτοκολλήσουν» αποφάσεις που ελήφθησαν εκτός νομοθετικού σώματος.

Η συνεδρίαση του σώματος συνεχίστηκε με το θέμα της μονιμοποίησης των έκτακτων υπαλλήλων στο πλαίσιο της συζήτησης για την τροποποίηση διατάξεων του Υπαλληλικού Κώδικα. Ο Ηλίας Ηλιού συνέστησε μια σειρά διορθωτικών παρεμβάσεων

⁴²⁰ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 61', 22 Μαρτίου 1965, σσ. 71-72, 74.

⁴²¹ Ζητήματα όπως το ωράριο λειτουργίας των βουλευτικών επιτροπών, η «αραιή προσέλευση» των υπουργών και βουλευτών στις συνεδριάσεις καθώς και το θέμα της απαρτίας του σώματος.

⁴²² «Υπογράφεται συμφωνία Ελλάδος και Ουγγαρίας διά αποζημιώσεως προς Έλληνας υπηκόους», *Ελευθερία: Ανεξάρτητος Πρωινή Εφημερίς*, φ. 5710 (27 Απριλίου 1963), σ. 8: Η συμφωνία αφορούσε την καταβολή 200.000 δολαρίων για την αποζημίωση Ελλήνων υπηκόων της Ουγγαρίας, των οποίων οι περιουσίες εθνικοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και όσων Ελλήνων υπηκόων έπαθαν βλάβες στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

οι οποίες αφορούσαν την αδόκιμη, κατά τον ίδιο, διατύπωση σε ορισμένα σημεία των τροποποιητικών διατάξεων.⁴²³

Στις 6 Απριλίου 1965 ο Η. Ηλιού, μιλώντας πρώτος στην Ημερήσια Διάταξη Ερωτήσεων, εξέφρασε τη λύπη και την αμέριστη συμπαράσταση τόσο του ιδίου όσο και της ΕΔΑ για τους καταστρεπτικούς σεισμούς που έπληξαν τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο.⁴²⁴ Το ζήτημα των σεισμών συζητήθηκε και στη συνεδρίαση της 9ης Απριλίου 1965 με τον υπουργό Κοινωνικής Πρόνοιας Ν. Ζορμπά να αναφέρει τις ζημιές που προκλήθηκαν καθώς και τα μέτρα που ελήφθησαν για την αντιμετώπισή τους. Οι βουλευτές της ΕΔΑ Στ. Ηλιόπουλος και Τ. Παπανικολάου περιόδευσαν στις σεισμοπαθείς περιοχές και συγκέντρωσαν ακριβείς εκτιμήσεις της έκτασης των αναγκών των πληγέντων κατοίκων. Στη διάρκεια της συνεδρίασης έγινε αναφορά στα κυβερνητικά μέτρα άμεσης βοήθειας καθώς και στην έκταση της καταστροφής των κτηριακών υποδομών των περιοχών που επλήγησαν από τους σεισμούς. Ο Η. Ηλιού απηύθυνε έκκληση προς τις αρμόδιες υπηρεσίες να θέσουν αμέσως σε εφαρμογή την υλοποίηση του στεγαστικού σχεδίου της υπαίθρου με τη χωροταξική ανακατανομή και συγκέντρωση των οικισμών. Επιπλέον, ζήτησε τη δημιουργία ταμείου χρηματοδότησης για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών της υπαίθρου και τη βελτίωση της αντισεισμικής θωράκισης της χώρας.⁴²⁵

Στη συνεδρίαση της 12ης Απριλίου του 1965 ολοκληρώθηκε η συζήτηση για την τροποποίηση του Υπαλληλικού Κώδικα με αναφορά στον συνδικαλισμό των δημοσίων υπαλλήλων. Ο Η. Ηλιού, στην παρέμβασή του, έθιξε το ζήτημα του υπαλληλικού συνδικαλισμού, που κατά το παρελθόν είχε απασχολήσει σοβαρότατα πολλά μέλη της Βουλής και διακεκριμένους δημοσιολόγους (Ν. Σαρίπολο, Θ. Αγγελόπουλο, Α. Σβώλο και Α. Βαμβέτσο). Ανέπτυξε το θέμα της νομικής ρύθμισης του «συνεταιρίζεσθαι» των

⁴²³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 65', 1 Απριλίου 1965, σσ. 204, 226, 229.

⁴²⁴ Στοιχεία από την επίσημη ιστοσελίδα του Ο.Α.Σ.Π. του Υπουργείου Υποδομών, Μεταφορών και Δικτύων. Βλ. Β. Παπαζάχος & Κ. Παπαζάχου, «Οι σεισμοί της Ελλάδας», εκδ. «Ζήτη», Αθήνα 2003: Στις 5 Απριλίου 1965 ισχυρός σεισμός μεγέθους 6,1 της κλίμακας ρίχτερ έπληξε την κεντρική Πελοπόννησο και κυρίως την περιοχή της Μεγαλόπολης στην Αρκαδία, τη Μεσσηνία και την Ηλεία προκαλώντας τον θάνατο 18 ανθρώπων και τον τραυματισμό άλλων 17 αλλά και μεγάλες υλικές καταστροφές. [«Σεισμοί. Αρκαδία - Μεσσηνία - Ηλεία», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6096 (6 Απριλίου 1965), σσ. 1,70].

⁴²⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 68', 6 Απριλίου 1965, σσ. 249-263. Συνεδρίαση 71', 9 Απριλίου 1965, σσ. 326-353.

δημοσίων υπαλλήλων, ρύθμιση η οποία υπήρχε στον αρχικό Νόμο 281/1965 «περί σωματείων» και στον Νόμο 2151 «περί επαγγελματικών σωματείων». Αναφερόμενος στη νομική διατύπωση του ΝΔ 4361/1964 «περί τροποποίησης της νομοθεσίας των επαγγελματικών σωματείων και των δημοσιοϋπαλληλικών οργανώσεων» την περιέγραψε ως «*νομικώς κακότεχνη*». Πρότεινε φραστικές βελτιώσεις στη διατύπωση διαφόρων παραγράφων του διατάγματος, μιλώντας επί μακρόν και εμπεριστατωμένα για ένα θέμα που δεν ήταν από τα σοβαρότερα, σύμφωνα με την κρίση του υπουργού Οικονομικών Κ. Μητσοτάκη. Το νομοσχέδιο έγινε δεκτό κατ' αρχήν και κατ' άρθρον σε μονή συζήτηση και ψηφίστηκε σε επόμενη συνεδρίαση.⁴²⁶

Το θέμα της προστασίας των μισθώσεων της επαγγελματικής στέγης και ειδικότερα η αναστολή των εξωστικών αποφάσεων απασχόλησαν την τελευταία συνεδρίαση του Μαΐου του 1965 (31/5/1965). Ο Η. Ηλιού στην ομιλία του ανέφερε ότι η επαγγελματική στέγη αποτελούσε ένα είδος «*ασωμάτου αγαθού*» το οποίο έχαιρε διεθνούς αναγνώρισης. Καντηρίασε το κατεστημένο των ιδιοκτητών επαγγελματικών ακινήτων που με τις συνεχείς ανατιμήσεις των επαγγελματικών μισθωμάτων προσέβλεπαν στην αθέμιτη κερδοσκοπία με τρόπο, κατά τον Η. Ηλιού, κοινωνικά αθέμιτο.⁴²⁷

Στις 11 Ιουνίου 1965, οι αντιπολιτεύμενες εφημερίδες *Ακρόπολις* και *Εθνικός Κήρυξ* δημοσίευσαν την είδηση πως σημειώθηκε σαμποτάζ στα μηχανοκίνητα της 12ης Μεραρχίας πυροβολικού στην Ορεστιάδα του Νομού Έβρου «*από κομμουνιστές στρατιώτες*». ⁴²⁸ Οι πληροφορίες για την υποτιθέμενη δολιοφθορά είχαν κατασκευαστεί από τον διοικητή της μονάδας, τον άγνωστο στον πολύ κόσμο, μέχρι τη στιγμή εκείνη, αντισυνταγματάρχη Γεώργιο Παπαδόπουλο.⁴²⁹ Ο Γ. Παπαδόπουλος είχε υπηρετήσει στην ΚΥΠ «*ως σημαίνον στέλεχος*»⁴³⁰ την περίοδο της διακυβέρνησης της *EPE* και είχε παίξει

⁴²⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 72', 12 Απριλίου 1965, σσ. 354-401.

⁴²⁷ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 94', 31 Μαΐου 1965, σσ. 166-167.

⁴²⁸ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π.*, σ. 193. Όθων Τσουνάκος, «*Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία...*», ό.π., σ. 216: Η είδηση πρωτοδημοσιεύτηκε στην προσκείμενη στην *EPE* εφημερίδα της Λάρισας, «*Ημερήσιος Κήρυξ*».

⁴²⁹ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 205. Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία των Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 157. Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σ. 171.

⁴³⁰ Ο.π., σ. 171. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π.*, σ. 194: Η εφημερίδα *To Βήμα* δημοσίευσε την πληροφορία πως ο Γ. Παπαδόπουλος υπήρξε ο εξ απορρήτων του πρώην διοικητή της ΚΥΠ Αλ. Νάτσινα.

σημαντικό ρόλο στην υπόθεση του σχεδίου «Περικλής». Σκοπός των εμπνευστών της σκευωρίας ήταν η προβολή της κομμουνιστικής συνωμοσίας. Η δημοσίευση της προβοκάτσιας σημειώθηκε σε μια ιδιαίτερα ευαίσθητη περίοδο τόσο για το Κυπριακό ζήτημα όσο και για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.⁴³¹

Η ΕΔΑ κατήγγειλε από την αρχή ότι επρόκειτο για συνωμοσία η οποία στόχευε κατά της πολιτειακής ομαλότητας. Όταν αποκαλύφθηκε η σκηνοθετημένη δολιοφθορά, ο Η. Ηλιού, κατά τη διάρκεια συζήτησης για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση της ΕΚ (ως προσπάθεια συσπείρωσης των κεντρώων βουλευτών)⁴³² στις 23 Ιουνίου 1965, εκφώνησε τη «διεισδυτικότερη και πιο προφητική ανάλυση για τις πολιτικές εξελίξεις»⁴³³ η οποία επαληθεύτηκε δύο χρόνια μετά, με την επιβολή της δικτατορίας στη χώρα.⁴³⁴

Ο Ηλίας Ηλιού ξεκίνησε την αγόρευσή του μιλώντας για «κρίση εξουσίας» και διατυπώνοντας την προειδοποίηση για κατάλυση της δημοκρατίας. Επισήμανε πως το ζητούμενο ήταν να λυθεί αμέσως το πρόβλημα εξουσίας, δημοκρατίας καθώς και λαϊκής κυριαρχίας που ταλάνιζε τη χώρα. Η αγόρευση της 23ης Ιουνίου 1965 αναπτύχθηκε γύρω από τέσσερις άξονες ανάλυσης: την αυστηρή κριτική στην πολιτική τακτική της ΕΡΕ και της ΕΚ, την παρεμβατική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα, την πολιτική και το Στέμμα και τον ρόλο των Ενόπλων Δυνάμεων. Ειδικότερα, για τις παρεμβάσεις του Στέμματος, ο Η. Ηλιού κατήγγειλε ότι η Αυλή είχε αναδειχθεί σε μη θεσμικό κέντρο πολιτικής εξουσίας, παρεμβατικής και ανατρεπτικής. Άσκησε πολιτική κριτική στον τρόπο λειτουργίας του Συμβουλίου του Στέμματος και ζήτησε τον εκδημοκρατισμό της Αυλής και την εφαρμογή του Συντάγματος και των κανόνων της δημοκρατικής διακυβέρνησης.

Ο Ηλιού εξακολούθησε την αγόρευσή του, λέγοντας πως υπήρχε κι ένας άλλος πολιτειακός παράγοντας, οι Ένοπλες Δυνάμεις, οι οποίες αποτελούσαν «φέονδο» των Ανακτόρων και όργανο υπαγόρευσης εθνικής πολιτικής. Ο άξονας της ομιλίας του με

⁴³¹ Λ. Καλλιβρετάκης, Το «σαμποτάζ» του Έβρου χωρίς ζάχαρη: Μια απόπειρα αναψηλάφησης, επιστ. περιοδικό Αρχειοτάξιο, τ. 12, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 2010, σσ. 134, 137: Τελικά, αποκαλύφθηκε ότι ο ισχυρισμός αυτός ήταν δικής του εμπνεύσεως προβοκάτσια, και αντί στρατοδικείου τιμωρήθηκε μόνο με 15 μέρες φυλάκιση.

⁴³² Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Iστορία των Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 145.

⁴³³ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 206.

⁴³⁴ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σσ. 194-195. Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Iστορία των Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 158. Λένα Δουκίδου, *Πώς φτάσαμε στη Δικτατορία...* ό.π., σ. 13.

επίκεντρο το σαμποτάζ στον Έβρο και τη δράση του μετέπειτα πραξικοπηματία αντισυνταγματάρχη Γ. Παπαδόπουλο αποδείχτηκε διορατικός: «...Ο στρατός που έχει υψηλήν αποστολήν, ο στρατευόμενος λαός που πρέπει να είναι ο φρουρός της κυριαρχίας, της ανεξαρτησίας, της ακεραιότητος και της ειρήνης της χώρας και ο πρόμαχος των λαϊκών ελευθεριών, επιδιώκεται να περιέλθη εις τον αποκλειστικόν έλεγχον μιας Χούντας...»,⁴³⁵ ανέφερε, μεταξύ άλλων, ο Ηλιού υπαινισσόμενος το πραξικόπημα των στρατοκρατών. Στη συνέχεια της ιστορικής παρέμβασής του ο Η. Ηλιού ανέπτυξε το θέμα της σκευωρίας με πλήρη στοιχεία: «...Και ο Αντισυνταγματάρχης Παπαδόπουλος, ο υπ' αριθ. 817760⁴³⁶ πραξικοπηματίας του σχεδίου Περικλής, η δεξιά χειρ του Νάτσινα, σκηνοθετεί δολιοφθοράν εις τον Έβρον, αφού είχον προηγηθεί αι άτιμοι, ψευδείς και ανησυχητικαί διαδόσεις εφημερίδος της ΕΡΕ περί δολιοφθοράς 17 τανκς εις άλλην μονάδα, σκηνοθετεί δολιοφθοράν 2 τζιπς με ένα κατσαβίδι ως όργανον της δολιοφθοράς, συντάσσει ένα πόρισμα, το γνωστοποιεί εις τον τύπον της ΕΡΕ μίαν ημέραν προτού το κοινοποιήσει εις την Κυβέρνησιν, κινητοποιεί πίσω από την πλάτην της Κυβερνήσεως αστυνομικόν μηχανισμόν και συλλαμβάνει δεκάδα πολιτών ομολογίαν, ελεχθείσα εκ των υστέρων ως ψευδή...».⁴³⁷ Και συνέχισε ο Η. Ηλιού: «...Και ερωτώ την Κυβέρνησιν, ποιος ασκεί την εξουσίαν εις αυτόν τον τόπον; Πώς περί οιουδήποτε κ. Παπαδοπούλου υπάρχει το τεκμήριον της αληθείας, και εις βάρος δεκάδων ελεύθερων πολιτών το τεκμήριον της ενοχής, ώστε αρκεί να συντάξῃ ένα χαρτί ο κ. Παπαδόπουλος, διά να συλληφθούν νύκτωρ από τα σπίτια των εις τα τέσσερα άκρα της Ελλάδας 10 πολίται, να τεθούν υπό απομόνωσιν, να κινδυνεύσουν να υποστούν τα γνωστά και συνηθισμένα από τας δίκας της Αεροπορίας και άλλα συνηθισμένα παρομοίας φύσεως βασανιστήρια, διά να ελεγχθούν ύστερα όλα αυτά ότι ήσαν πομφόλυξ; Και αν αύριον με ένα νέον πόρισμα κατονομάσομεν όχι 10, αλλά 500, 1.000, 10.000 πολίτας, είναι δυνατόν να συγκλονισθή το καθεστώς των δημοσίων ελευθεριών, η ασφάλεια του ανθρώπου ότι ευρίσκεται εις το σπίτι του, μη έχων να δώσῃ λόγον, παρά μόνον εις την τακτικήν δικαιοσύνην, είναι δυνατόν να συγκλονισθή το καθεστώς των δικονομικών και συνταγματικών εγγυήσεων και είναι δυνατόν με αυτόν τον τρόπον να ξαναεγκαθιδρυθεί το

⁴³⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 108', 23 Ιουνίου 1965, σσ. 510-517.

⁴³⁶ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης... ό.π.*, σ. 222: «Ο υπ' αριθ. τηλεφώνου 817760... κύριος».

⁴³⁷ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 108', 23 Ιουνίου 1965, σσ. 514-515.

Βασίλειον του φόβου εις αυτόν τον τόπον, επί τη βάσει οιασδήποτε ανθαιρέτου κακοβούλου ενεργείας οιουδήποτε κ. Παπαδοπούλου;».⁴³⁸

Οι προειδοποιήσεις του Η. Ήλιού δεν εισακούστηκαν τότε. Ο πολιτικός κόσμος της εποχής εκείνης είχε επικεντρωμένη την προσοχή στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Αμέσως μετά την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στον Γ. Παπανδρέου από τη Βουλή, στις 25 Ιουνίου 1965 [στην οποία η κοινοβουλευτική ομάδα της ΕΔΑ απάντησε παρών],⁴³⁹ ξεκίνησε η αντίστροφη μέτρηση για την κυβέρνηση της ΕΚ. Είκοσι μόλις ημέρες μετά την πολιτικά προορατική αγόρευση του Η. Ήλιού στη Βουλή, ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος απέπεμψε τον εκλεγμένο πρωθυπουργό της χώρας. Είχαν προηγηθεί τρεις «βασιλικές επιστολές»⁴⁴⁰ και η επιμονή της ανάληψης από τον Γ. Παπανδρέου του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας στη θέση του Π. Γαρουφαλιά, έμπιστου του ιδίου,⁴⁴¹ των Συμμάχων και των Ανακτόρων.⁴⁴²

Ζητήματα εξωτερικής πολιτικής

Στις 25 Νοεμβρίου 1964 έγινε συζήτηση για το Κυπριακό σε επίπεδο αρχηγών κομμάτων κατόπιν αιτήματος του κόμματος των Προοδευτικών. Ο Η. Ήλιού εκπροσωπώντας την ΕΔΑ αγόρευσε στη Βουλή για το ζήτημα αυτό. Τη συζήτηση ξεκίνησε ο αρχηγός των Προοδευτικών, Σπ. Μαρκεζίνης, ο οποίος, αφού δήλωσε ότι είχε κρίνει επιβεβλημένη τη συζήτηση για το Κυπριακό λόγω των εξελίξεων (η κρίση του 1963-1964), επιδόθηκε στη

⁴³⁸ Ο.π., σσ. 514-515. Βλ. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 331-360.

⁴³⁹ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιού. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 211.

⁴⁴⁰ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 227. Δ. Παπαδιαμαντής, «Η Ένωση Κέντρου και οι ένοπλες δυνάμεις...», ό.π., σ. 462.

⁴⁴¹ Γράφει σχετικά ο Μ. Παπακωσταντίνου: Ο Γ. Παπανδρέου συμπεριελάμβανε τον Γαρουφαλιά σε αυτούς που αποκαλούσε «φίλους του μόνιππου», δηλαδή τόσοι λίγοι που χωρούσαν σε μια μόνιππη άμαξα. [Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η Ταραχμένη Εξαετία (1961-1967)*, τ. Α', εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 1997, σ. 27].

⁴⁴² Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σσ. 175-176. Α. Παπανδρέου, Η Δημοκρατία στο απόσπασμα... ό.π., σσ. 228-229. J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 483. I. Παπαφλωράτος, «Αφιέρωμα Ηλίας Ήλιού. Μια ηγετική προσωπικότητα...», ό.π., σ. 50. Γ. Α. Λεονταρίτης, *ΕΡΕ. Τα Δύσκολα Χρόνια...* ό.π., σ. 77: Ο Π. Γαρουφαλιάς, κατά τον Γ. Α. Λεονταρίτη, συμβούλευσε τον Γ. Παπανδρέου να μην αναλάβει υπουργός Εθνικής Άμυνας για την αποφυγή δημιουργίας εντύπωσης συγκάλυψης του πολιτικού σκανδάλου λόγω της παραπομπής της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ στη Στρατιωτική Δικαιοσύνη.

συνέχεια σε μια ιστορική πολιτική μελέτη επί του ζητήματος. Δεύτερος αγορητής ήταν ο αρχηγός της EPE Π. Κανελλόπουλος που αναφέρθηκε στην ιδιαίτερη σημασία της υπόθεσης της Κύπρου για τον Ελληνισμό και τόνισε πως σκοπός των Ελλήνων ήταν η ένωση της Κύπρου με τη «μητέρα Ελλάδα». Επισήμανε ότι για πρώτη φορά είχε κλονιστεί σοβαρά η αρραγής ενότητα των Ελλήνων όσον αφορούσε την ένωση με την Ελλάδα, και απέδωσε τη μεταστροφή αυτή στην πολιτική της EK. Έψεξε τον Γ. Παπανδρέου που απέστειλε τον Α. Παπανδρέου στην Κύπρο, την επομένη της παραίτησής του,⁴⁴³ δημιουργώντας πολλαπλές και αντιφατικές εντυπώσεις.⁴⁴⁴ Λίγο πριν από τη διακοπή της πρωινής συνεδρίασης εισήλθε στην αίθουσα συνεδριάσεων ο Α. Παπανδρέου και ζήτησε να λάβει τον λόγο σχετικά με το θέμα του ταξιδιού του στην Κύπρο. Στη σύντομη παρέμβασή του διευκρίνισε ότι επισκέφθηκε την Κύπρο μετά από πρόσκληση του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου με την ιδιότητα του απλού βουλευτή. Στη συνέχεια, τον λόγο έλαβε ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της EDA ο οποίος υπογράμμισε, από την αρχή της ομιλίας του, πως θα μιλούσε για την αλήθεια του Κυπριακού, χωρίς την πρόθεση συγκάλυψης ή παρασιώπησης των γεγονότων. Εξέφρασε τη γνώμη πως οι εχθροί της κυπριακής ελευθερίας «εγκατέλειψαν την φάσιν της βίας και ανήλθον εις μίαν δευτέραν φάσιν όπου κυριαρχεί η συγκράτησις και η παραπλάνησις».

Ο Ηλιού αφιέρωσε το κύριο μέρος της ομιλίας του στην άσκηση κριτικής προς την Κυβέρνηση για τον τρόπο που είχε χειριστεί το ζήτημα της Κύπρου και συγκεκριμένα για τη στάση της σχετικά με τη λύση Ατσεσον, που, κατά τον ίδιο, ήταν σχέδιο διαμελισμού της Κύπρου. Μίλησε για το αποικιοκρατικό παρελθόν της Κύπρου, τη βρετανική κηδεμονία της νήσου και ανέλυσε τις «δυσλειτουργικές» παραμέτρους της Συνθήκης της Ζυρίχης - Λονδίνου που εγκαθίδρυσε ένα «πλαστό» καθεστώς ανεξαρτησίας. Για τον Ήλια Ηλιού, το ζήτημα της αυτοδιάθεσης αποτελούσε αναφαίρετο και απαράγραπτο δικαίωμα του κυπριακού λαού, καθώς ανταποκρινόταν στη θέληση των Ελλήνων και των Ελληνοκύπριων και εξέφραζε τις διεθνείς τάσεις της εποχής, της αποαποικιοποίησης και των αντιαποικιακών αγώνων. Στην παρέμβασή του επισήμανε χαρακτηριστικά ότι: «Δεν μένει παρά ένας δρόμος. Δεύτερος δεν υπάρχει. Ο δρόμος αυτός είναι να καταλυθούν αι-

⁴⁴³ Ο Α. Παπανδρέου ταξίδεψε στην Κύπρο στις 20 Νοεμβρίου 1964, όπου του επιφυλάχθηκε επίσημη υποδοχή, αν και δεν μετέβη ως πληρεξούσιος της Κυβέρνησης. Βλ. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π.*, σσ. 106-107. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου... ό.π.*, σσ. 138-139, 142-144.

⁴⁴⁴ Τον επέκρινε ότι άφησε να δοθεί η εντύπωση ότι η παραίτηση του Α. Παπανδρέου έγινε για εθνικούς λόγους.

δεσμεύσεις της ανεξαρτησίας της Κύπρου που καθιερώθησαν διά των συμφωνιών της Ζυρίχης, ώστε αδέσμευτος ο κυπριακός λαός να δυνηθή να ασκήσῃ το αναφαίρετον της αυτοδιαθέσεως», και προσέθεσε, τελειώνοντας την αγόρευσή του, πως «το αποτέλεσμα της ασκήσεως αυτού του δικαιώματος θα είναι η Ένωσις με την Ελλάδα».⁴⁴⁵ Στην απογευματινή συνεδρίαση της Βουλής, τον λόγο επί του Κυπριακού πήρε, πρώτος, ο υπουργός Εξωτερικών Στ. Κωστόπουλος, ο οποίος παρουσίασε τις δύο σημαντικότερες, κατά την άποψή του, «εγγενείς δυσκολίες» στην επίλυση του ζητήματος: το δικαίωμα της Τουρκίας να διατηρεί στρατιωτική δύναμη στο νησί και την αδιάλλακτη στάση της τουρκικής πλευράς στον ελληνοτουρκικό διάλογο. Ακολούθησε η αγόρευση του Γ. Παπανδρέου, ο οποίος επανέλαβε την πάγια πολιτική γραμμή της EK για το Κυπριακό: «Ακολουθούμεν ελληνικήν εξωτερικήν πολιτικήν, η οποία σημαίνει ότι εκπληρούμεν εις ακέραιον τας συμμαχικάς υποχρεώσεις, διεκδικούμεν εις ακέραιον τα εθνικά μας δικαιώματα και υπερασπίζομεν την Κύπρον παραμένοντες εντός του NATO παλαίοντες με τους συναδέλφους του NATO, όχι εν ονόματι της Ελλάδος, αλλά εν ονόματι του καταστατικού χάρτου των Ηνωμένων Εθνών, ο οποίος παραβιάζεται». Έκλεισε την αγόρευσή του για το Κυπριακό, καταχειροκροτούμενος, με τη φράση «Η Ένωσις θα έλθη».

Με αφορμή την επιδρομή και τον βομβαρδισμό από την τουρκική αεροπορία της περιοχής της Τηλλυρίας τον Αύγουστο του 1964, ο Η. Ήλιού έκανε αναφορά και στο γεγονός αυτό, και τόνισε πως ο βομβαρδισμός της περιοχής έγινε με τη χρήση όπλων και βομβών αμερικανικής κατασκευής.⁴⁴⁶ Στο τέλος της ομιλίας του παρουσίασε τις θέσεις του AKEL Κύπρου για μια αδέσμευτη εξωτερική πολιτική με σαφή προσανατολισμό προς την Ένωση και εισηγήθηκε την έξοδο της Ελλάδας από το NATO καθώς και την αποστρατικοποίηση και αποπυρηνικοποίηση της Κύπρου.

⁴⁴⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 7', 25 Νοεμβρίου 1964, σσ. 88-128. «Η Ένωσις θα έλθη», *Ταχυδρόμος: Ημερήσια Πολιτική και Εμπορική Εφημερίς*, φ. 261 (26 Νοεμβρίου 1965), σσ. 1,4.

⁴⁴⁶ Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία... ό.π.*, σσ. 204-206: Στις αρχές Αυγούστου 1964 η Εθνική Φρουρά, με διαταγή του Γ. Γρίβα, χωρίς την έγκριση της Αθήνας, εξαπέλυσε επίθεση κατά των χωριών Μανσούρα και Κόκκινα (τουρκοκυπριακός θύλακας που χρησιμοποιούνταν για λαθραίες εισαγωγές όπλων και στρατιωτών από την Τουρκία) της περιοχής Τηλλυρίας στη ΒΔ Κύπρο, που ελεγχόταν από τους Τουρκοκύπριους. Η Τουρκία απάντησε στην επίθεση με αεροπορικούς βομβαρδισμούς, χρησιμοποιώντας και βόμβες ναπάλμ, προκαλώντας πολλά θύματα μεταξύ του άμαχου πληθυσμού. Οι αεροπορικές επιθέσεις σταμάτησαν στις 12 Αυγούστου 1964, αφού είχε προηγηθεί η σύγκληση του Συμβουλίου Ασφαλείας και του Συμβουλίου του NATO.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ειδική Επιτροπή Άρθρου 35 του Συντάγματος: 1 Ιουλίου 1965 - 15 Ιουλίου 1965

και

Έκτακτη Σύνοδος της Βουλής: 30 Ιουλίου 1965 - 24 Σεπτεμβρίου 1965

Αντικείμενο των εργασιών της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής ήταν η συζήτηση και ψήφιση μιας σειράς κατεπειγόντων νομοσχεδίων, όπως το σχέδιο νόμου για τους δικηγόρους και το Ταμείο Νομικών, το Νομοθετικό Διάταγμα περί προσωρινής αναστολής λήξης των ελεύθερων μισθώσεων καταστημάτων και γραφείων, το σχέδιο ΝΔ για τη ρύθμιση θεμάτων Κοινωνικής Ασφάλισης, τροποποίησης και συμπλήρωσης φορολογικών διατάξεων. Η Ειδική Επιτροπή ασχολήθηκε ακόμη με τη διεθνή συμφωνία περί πιστοποιητικών πλοϊμότητας εισαγόμενων αεροσκαφών και σε εφ' ἀπαξ συζήτηση οι βουλευτές της επιτροπής αποφάσισαν για τον τρόπο λειτουργίας του εργοστασίου Διεύθυνσης Εποπτικών Οργάνων του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευτικών καθώς και για το Κέντρο Εποπτικών Μέσων Διδασκαλίας και Πειραματικών Διατάξεων (ΚΕΜΔ).⁴⁴⁷

Ο Η. Ηλιού δεν συμμετείχε κανονικά ούτε ως τακτικό ούτε ως αναπληρωματικό μέλος, στις εργασίες της Ειδικής Επιτροπής του άρθρου 35 του Συντάγματος του πρώτου θερινού τμήματος της Βουλής το 1965. Αν και ο Η. Ηλιού είχε οριστεί τακτικό μέλος της επιτροπής, αντικαταστάθηκε από τον βουλευτή της ΕΔΑ, Δ. Στρατή.⁴⁴⁸

Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, το υποτιθέμενο σαμποτάζ στον Έβρο, οι εσωκομματικές αντιδράσεις στην ΕΚ ευνόησαν ένα κλίμα πολιτικής αποσταθεροποίησης, πυροδότησαν την πολιτική ένταση και διαμάχη μεταξύ Πρωθυπουργού και Βασιλιά, κυρίως για τις αλλαγές που εισηγείτο ο Γ. Παπανδρέου στις Ένοπλες Δυνάμεις και οδήγησαν με γεωμετρική πρόοδο στα γεγονότα τα οποία κατέληξαν στην παραίτησή του.

⁴⁴⁷ Κ. Καμπούρης, *To Κέντρο Εποπτικών Μέσων Διδασκαλίας (1950-1990). Η συνεισφορά του στην Πειραματική διδασκαλία των Φυσικών Επιστημών στην Εκπαίδευση*, αυτοέκδοση, Αθήνα 2006.

⁴⁴⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 1', 1 Ιουλίου 1965, σσ. 3-4: Ο Η. Ηλιού αντικατέστησε εκτάκτως τον βουλευτή Δ. Στρατή στις συνεδριάσεις της 13/7/1965, 14/7/1965 και 15/7/1965.

Στις 15 Ιουλίου 1965 ο Γ. Παπανδρέου συναντήθηκε με τον Κωνσταντίνο στον οποίο επέβαλε προφορικά την παραίτησή του.⁴⁴⁹ Ο Κωνσταντίνος πριν λάβει την επίσημη γραπτή παραίτηση του Γ. Παπανδρέου, εφαρμόζοντας «*την προσχεδιασμένη δημιουργία βασιλικών κυβερνήσεων με τη διάσπαση της ΕΚ και την κοινοβουλευτική υποστήριξη της ΕΡΕ*»,⁴⁵⁰ όρισε διάδοχο πρωθυπουργό τον πρόεδρο της Βουλής Γ. Αθανασιάδη - Νόβα.⁴⁵¹

Η ανατροπή της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου με την παρέμβαση του Στέμματος και τη βοήθεια των αποστατών βουλευτών προκάλεσε τη δυσαρέσκεια και την αντίδραση των πολιτών της χώρας.⁴⁵² Από τις 16 Ιουλίου έως τις 21 Ιουλίου 1965 οι οπαδοί του Γ. Παπανδρέου στην πρωτεύουσα και σε άλλες πόλεις διαδήλωναν και οργάνωναν συλλαλητήρια καθημερινά υπέρ του αρχηγού της *ΕΚ* και της αποκατάστασης του κοινοβουλευτισμού. Οι διαδηλώσεις κορυφώθηκαν με τον θάνατο του φοιτητή και μέλους της Αριστεράς Σωτήρη Πέτρουλα στις 21 Ιουλίου 1965⁴⁵³ και με τα επεισόδια της 30ής Ιουλίου 1965 στη Βουλή.⁴⁵⁴ Ο Γ. Παπανδρέου μίλησε για «*φαιδρό πραξικόπημα*», ενώ η *ΕΔΑ* έκανε έκκληση για «*πανδημοκρατική ενότητα*».⁴⁵⁵ Η Ελλάδα είχε εισέλθει σε περίοδο μεγάλης πολιτικής αστάθειας. Στο διάγγελμά του προς τους πολίτες, της 16ης Ιουλίου 1965, ο Γ. Παπανδρέου, αφού κατήγγειλε το πολιτειακό πραξικόπημα, κήρυξε νέο ανένδοτο αγώνα για τα ιδανικά της Δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού.⁴⁵⁶ Η πρώτη κυβέρνηση των αποστατών με πρωθυπουργό και υπουργό Παιδείας τον Γ. Αθανασιάδη - Νόβα ορκίστηκε στις 17 Ιουλίου 1965.⁴⁵⁷ Για τη συμπλήρωση του κυβερνητικού σχήματος χρειάστηκε η επέμβαση των ΗΠΑ, όπως αναφέρει ο Α. Παπαχελάς στο βιβλίο του *O βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*.⁴⁵⁸

⁴⁴⁹ Α. Παπαχελάς, *O Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σ. 183.

⁴⁵⁰ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 213.

⁴⁵¹ Ο.π., σσ. 199, 203, 208-209.

⁴⁵² Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Iστορία των Ελληνικού Έθνους...* ό.π., σ. 149.

⁴⁵³ Ο.π., σ. 150. Α. Παπαχελάς, *O Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σ. 187.

⁴⁵⁴ Ο.π., σ. 190.

⁴⁵⁵ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 238.

⁴⁵⁶ Όθων Τσουνάκος, «*Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία...*», ό.π., σ. 218.

⁴⁵⁷ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σσ. 213-214: Στην κυβέρνηση συμμετείχαν, μεταξύ άλλων, οι Στ. Κωστόπουλος που ανέλαβε τα υπουργεία Εθνικής Άμυνας και Εξωτερικών, Ι. Τούμπας το υπουργείο Δημόσιας Τάξης, Κ. Μητσοτάκης τα υπουργεία Συντονισμού και Ναυτιλίας, Γ. Μπακατσέλος τα υπουργεία Εργασίας και Βιομηχανίας και ο Δ. Παπασπύρου που ανέλαβε τα υπουργεία Προεδρίας και Δικαιοσύνης.

⁴⁵⁸ Α. Παπαχελάς, *O Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* σσ. 183-184: «...Την επομένη, ο Μητσοτάκης ανακοίνωσε τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση Νόβα και ανέλαβε το υπουργείο

Ζητήματα εσωτερικής πολιτικής

Λίγες ημέρες πριν από τη συνεδρίαση της 3ης Αυγούστου 1965 για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Γ. Αθανασιάδη - Νόβα, συνήλθε η κοινοβουλευτική ομάδα της *EK* η οποία υπέγραψε πρωτόκολλο με θέμα την καταψήφιση του κυβερνητικού σχήματος Νόβα. Οι αντικυβερνητικές κινητοποιήσεις συνεχίζονταν στην πρωτεύουσα με την παρουσία ισχυρών αστυνομικών δυνάμεων.⁴⁵⁹ Στη διάρκεια της συνεδρίασης της 3ης Αυγούστου 1965 στη Βουλή επικράτησε πανδαιμόνιο και η συζήτηση διεξήχθη μέσα σε προπηλακισμούς, επιθετική ρητορική και με ανταλλαγή υβριστικών και σκωπτικών χαρακτηρισμών. Το κλίμα έντασης και λαϊκής οργής εκδηλώθηκε και έξω από τη Βουλή με διαδηλώσεις και αποδοκιμασίες κατά των αποστατών.⁴⁶⁰

Στην αγόρευσή του ο Ηλίας Ηλιού, στις 3 Αυγούστου 1965, σε έναν έντονο διάλογο με τον Π. Κανελλόπουλο, αναφέρθηκε, μεταξύ άλλων, στην «*ανύπαρκτη ηθικώς, πολιτικώς και συνταγματικώς Κυβέρνηση*». Τόνισε ότι το κυβερνητικό σχήμα δεν συγκέντρωνε τις απαραίτητες πολιτικές προϋποθέσεις για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης και, μάλιστα, επισήμανε ότι ήδη από τη στιγμή της ανάθεσης σχηματισμού της η Κυβέρνηση Νόβα γνώριζε πως είχε τη «*δεδηλωμένη αντίθεση της εμπιστοσύνης του Σώματος*». Στη συνέχεια της ομιλίας του, παρουσίασε την άποψη της *EΔA* για το θέμα της συνέχισης της συνεδρίασης μέχρις εξαντλήσεως των εγγεγραμμένων ομιλητών και τη διεξαγωγή ψηφοφορίας για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση, τηρώντας αυστηρά το συνταγματικό πενθήμερο, όπως αυτό ορίζοταν από την κοινοβουλευτική διαδικασία. Με την άποψη του Ηλιού διαφώνησε ο αρχηγός της *EPE* Π. Κανελλόπουλος καθώς και ο αρχηγός του κόμματος των *Προοδευτικών Σπ. Μαρκεζίνης*.⁴⁶¹

Η συζήτηση επί των προγραμματικών δηλώσεων της Κυβέρνησης Νόβα συνεχίστηκε την επόμενη ημέρα (4/8/1965) μέσα στο ίδιο ταραχώδες σκηνικό. Πρώτος ομιλητής της συνεδρίασης ήταν ο Πρόεδρος της Κυβέρνησης Γ. Αθανασιάδης - Νόβας που ζήτησε την αυστηρή τήρηση του Κανονισμού της Βουλής και της σειράς των

Συντονισμού, αφού όμως είχε προηγηθεί η παρέμβαση του Άνσουτζ...Ο αμερικανός διπλωμάτης παρενέβη σε καθοριστική στιγμή και...βοήθησε ώστε να πεισθούν ο Μητσοτάκης και ο Παπασπύρου να ορκιστούν...».

⁴⁵⁹ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 151.

⁴⁶⁰ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σσ. 256-260.

⁴⁶¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 3', 3 Αυγούστου 1965, σσ. 32-67.

εγγεγραμμένων ομιλητών. Ακολούθησε στο βήμα της Βουλής ο Π. Κανελλόπουλος ο οποίος, αφού συνόψισε τις βασικές θέσεις της *EPE*, συμφώνησε με τη γραμμή των αποστατών που υποστήριζαν ότι ο σχηματισμός κυβέρνησης αμέσως μετά την παραίτηση του Γ. Παπανδρέου ήταν επιβεβλημένη κίνηση για τη διασφάλιση της πολιτικής σταθερότητας και δικαιολόγησε την απόφαση της κοινοβουλευτικής ομάδας της *EPE* να δώσει ψήφο εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση Νόβα. Ακολούθησε η ανάγνωση δήλωσης της *ΕΔΑ* από τον Η. Ήλιού, σχετικά με τους λόγους της καταψήφισης του νέου κυβερνητικού σχήματος.⁴⁶² Η *ΕΔΑ* καταδίκασε την «αντισυνταγματική παρέμβαση» του Στέμματος που ευθύνονταν για την ανατροπή της νόμιμα εκλεγμένης από τον λαό κυβέρνησης της *EK* και καυτηρίασε την αξίωση του Παλατιού να έχει εξουσίες, άλλες, από όσες ρητώς προέβλεπε το Σύνταγμα. Η τοποθέτηση του Ηλία Ήλιού επί των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Νόβα ολοκληρώθηκε με την πρόταση της *ΕΔΑ* για άμεση διενέργεια εκλογών εντός των συνταγματικών προθεσμιών. Χαρακτηριστικά ο Η. Ήλιού ανέφερε: «Ανάγκη εθνική επιβάλλει την επάνοδον εις την συνταγματικήν ομαλότητα...η οποία μόνον με την κατίσχυσιν της λαϊκής κυριαρχίας εμπεδούται, μοναδικός, δε, απομένει προς τούτο δρόμος, η ταχίστη διενέργεια ελεύθερων δημοκρατικών εκλογών». Η ψηφοφορία για το θέμα εμπιστοσύνης ολοκληρώθηκε τις πρώτες πρωινές ώρες της 5ης Αυγούστου 1965. Η Κυβέρνηση Νόβα δεν έτυχε της ψήφου εμπιστοσύνης του Σώματος.⁴⁶³ Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό χλιάδες οπαδοί του Γ. Παπανδρέου που ήταν συγκεντρωμένοι έξω από τη Βουλή.⁴⁶⁴

Μετά την καταψήφιση της Κυβέρνησης Νόβα, ο Κωνσταντίνος ανέθεσε διερευνητική εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Στέφανο Στεφανόπουλο. Στις 10 Αυγούστου 1965 ο Στεφανόπουλος κατέθεσε την εντολή και ο Κωνσταντίνος, ενώ συνεχίζονταν οι διαβουλεύσεις για την επίλυση της πολιτικής κρίσης, έδωσε την εντολή

⁴⁶² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 4', 4 Αυγούστου 1965, σσ. 89-90.

⁴⁶³ Ο.π., σσ. 68-96. Σε σύνολο 298 βουλευτών η Κυβέρνηση Νόβα πήρε 131 ψήφους (98 της *EPE*, 25 των αποστατών βουλευτών της *EK* και 8 των *Προοδευτικών*), ενώ 167 καταψήφισαν το κυβερνητικό σχήμα (145 της *EK* και 22 της *ΕΔΑ*). Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεότερης...* ο.π., σ. 255. Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... ο.π., σ. 173.

⁴⁶⁴ Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ο.π., σ. 195. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ο.π., σ. 262.

στον Ηλία Τσιριμώκο, προκαλώντας την «κατάπληξη των δημοκρατικών μαζών»⁴⁶⁵ και την αντίδραση του Γ. Παπανδρέου για την «υποψήφια πρωθυπουργοποίηση». ⁴⁶⁶ Η Κυβέρνηση Τσιριμώκου ορκίστηκε στις 20 Αυγούστου εν μέσω αντικυβερνητικών διαδηλώσεων και ταραχών στο κέντρο της Αθήνας.⁴⁶⁷ Ο Γ. Παπανδρέου ξεκίνησε μαχητική περιοδεία στη Στερεά Ελλάδα κηρύσσοντας νέο ανένδοτο αγώνα.⁴⁶⁸ Στο διάστημα από τις 15 Ιουλίου έως τις 25 Αυγούστου 1965 πραγματοποιήθηκαν τετρακόσιες συγκεντρώσεις. Μεταξύ αυτών, η πορεία του Γ. Παπανδρέου από το Καστρί και η κηδεία του φοιτητή της ΕΔΑ Σ. Πέτρουλα, ήταν «της τάξεως των εκατοντάδων χιλιάδων».⁴⁶⁹

Στη συνεδρίαση της 24ης Αυγούστου 1965 ο Ηλίας Τσιριμώκος έλαβε πρώτος τον λόγο και διάβασε τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του, αποδοκιμαζόμενος έντονα από βουλευτές της ΕΚ. Υποστήριξε ότι η κυβέρνησή του σχηματίστηκε με σκοπό να θέσει τέρμα στη συνεχιζόμενη πολιτική κρίση. Στις μακρές προγραμματικές δηλώσεις του έδωσε προτεραιότητα στη μέριμνα για τα οικονομικά ζητήματα. Ο εκπρόσωπος της Ενώσεως Κέντρου Ν. Μπακόπουλος δήλωσε ότι το κόμμα του δεν αναγνώριζε την «ψευδοκυβέρνηση» και θα την καταψήφιζε. Η συζήτηση για τις προγραμματικές δηλώσεις συνεχίστηκε την επόμενη ημέρα με τη συναίνεση της πλειοψηφίας του Σώματος μετά από πρόταση του αρχηγού της μείζονος αντιπολιτεύσεως, Π. Κανελλόπουλου.⁴⁷⁰

Στη συνεδρίαση του κοινοβουλευτικού Σώματος της 25ης Αυγούστου 1965 ο Πρόεδρος της Βουλής, Εμμ. Μπακλαζής, απηύθυνε έκκληση για την τήρηση της τάξης και απαγόρευσε την οιαδήποτε εκδήλωση επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας. Ο Ηλιού ανέβηκε στο Βήμα μετά τον Π. Κανελλόπουλο, και, αφού έκανε ένα σχόλιο για τον Ηλία

⁴⁶⁵ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 257: Η πρωθυπουργοποίηση του Η. Τσιριμώκου, προκάλεσε την αντίδραση του δημοκρατικού κόσμου. Παρόμοια αντίδραση είχε προκαλέσει στην EPE η ανάθεση της προεδρίας της Βουλής στον ίδιο από τον Γ. Παπανδρέου, τον Νοέμβριο του 1963.

⁴⁶⁶ Ο.π., σ. 254: Ο Γ. Παπανδρέου είχε δηλώσει πως «όποιος στρεφόταν προς τον Νόβα θα κηρύσσονταν προδότης ενώπιον του λαού».

⁴⁶⁷ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 228.

⁴⁶⁸ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σσ. 262-283. J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ό.π., σ. 500.

⁴⁶⁹ X. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες...* ό.π., σ. 259.

⁴⁷⁰ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 15', 24 Αυγούστου 1965, σσ. 97-101.

Τσιριμώκο,⁴⁷¹ προειδοποίησε πως, αν δεν δινόταν η διέξοδος των εκλογών, η χώρα θα οδηγείτο σε εθνική τραγωδία. Μίλησε για τον θεσμό του ανακτοβουλίου κάνοντας αναδρομή στην εποχή του Γεωργίου Α' και του Χαρίλαου Τρικούπη. Διατύπωσε σαφείς αιχμές κατά της πολιτικής των ανακτοβουλίων που «εκπαραθύρωνε»⁴⁷² τους κοινοβουλευτικούς ηγέτες του λαού και διόριζε δικούς του και προέβλεψε ότι, αν εξακολουθούσε η ροή των «ψευδοκυβερνήσεων», η εθνική οικονομία της χώρας σύντομα θα κατέρρεε. Χαρακτηριστικά υπογράμμισε ότι «...δεν είναι δυνατόν να αναγνωρισθή ως συνταγματικός τρόπος διακυβερνήσεως το να δύναται ο ανεύθυνος άρχων να καθαιρή ηγεσίας κομμάτων και κυβερνήσεων, να εκπαραθυρώνη τους εκ του λαού και εκ του Κοινοβουλίου ηγέτας των και να διορίζη ηγέτας της αρεσκείας του. Αυτή είναι η προσβολή του πολιτεύματος...». Αναφέρθηκε, επίσης, στην πολιτική προσέγγισης των ΗΠΑ, που, κατά τη δική του εκτίμηση, είχε ως σκοπό τη στρατολόγηση Ελλήνων για τον πόλεμο στο Βιετνάμ.⁴⁷³

Ο Η. Ηλιού στην ομιλία του επανέλαβε την πάγια θέση της *EΔA* ότι η μόνη ασφαλιστική δικλείδα κατά της κυβερνητικής ανωμαλίας ήταν η αναγνώριση στον λαό του κυριαρχικού δικαιώματος της ψήφου με την προσφυγή στις κάλπες. Αναφέρθηκε στο θέμα της άσκησης της εξουσίας, της δημοκρατίας και της λαϊκής κυριαρχίας και κατήγγειλε την Αυλή για τις συχνές αντιδημοκρατικές της παρεμβάσεις. Υπογράμμισε ότι το ζητούμενο ήταν η εφαρμογή των κανόνων του δημοκρατικού κοινοβουλευτισμού κάτω από τον έλεγχο της Βουλής για τον περιορισμό των αυθαιρεσιών του Στέμματος και τελείωσε την ομιλία του με μομφή στο πρόσωπο του Η. Τσιριμώκου για την τακτική εκφοβισμού που ασκούσε στο Σώμα, εν όψει της διαδικασίας παροχής ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνησή του: «Διεξάγει ο επί κεφαλής του νέου σχήματος - δεν λέγω πρωθυπουργός, διότι πρωθυπουργός δι' εμέ θα είναι εάν τύχη ψήφου εμπιστοσύνης, - λοιπόν ο επί κεφαλής του νέου σχήματος ο οποίος πειραματικώς στέλλεται εις το Σώμα,

⁴⁷¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 6', 25 Αυγούστου 1965, σ. 108: Λαμβάνοντας τον λόγο ο Ηλιού απευθύνθηκε στον Τσιριμώκο, λέγοντάς του με νόημα «πως πραγματοποίησε και ισοφάρισε μετά από τριάντα ολόκληρα χρόνια το άλμα από κορυφογραμμή σε κορυφογραμμή τον μακαρίτη του Κονδύλη».

⁴⁷² *O.π.*, σ. 109.

⁴⁷³ Για τη στρατολόγηση Ελλήνων στον πόλεμο του Βιετνάμ, ο Ηλιού ανέφερε, χαρακτηριστικά: «Εξήγησα...ότι αυτό το δόγμα Τζόνσον...έχει ιδιαιτέρους τινάς σκοπούς διά την Ελλάδα, πρώτον να χρησιμοποιηθούν τα παιδιά του ελληνικού λαού διά το Βιετνάμ, εζητήθη αυτό....και έχω την ευθύνη της διαβεβαιώσεως. Άλλα πέραν τούτου εξαπελύθη εγκύκλιοι εις όλους τους αρχηγούς κυβερνήσεων του *NATO*, πλην του *Nτε Γκωλ*, καλούσα προς τούτο».

μήπως φθάσει εις τον θείον αριθμόν των 151, δεν παύει να προβάλη συνεχώς προς εκφοβισμόν των βουλευτών ότι άλλως οδηγούμεθα εις στρατιωτικόν πραξικόπημα και επομένως εις δικτατορίαν...».⁴⁷⁴

Η συζήτηση επί των προγραμματικών δηλώσεων της Κυβέρνησης Τσιριμώκου συνεχίστηκε, μέσα σε ατμόσφαιρα έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης, και στις επόμενες συνεδριάσεις της Βουλής (26/8/1965 και 27/8/1965). Τη συζήτηση της 26ης Αυγούστου 1965 ξεκίνησε ο Σπ. Μαρκεζίνης ο οποίος υποστήριξε πως «δεν ενδείκνυται λόσις εκ της ΕΚ», διότι, κατά την άποψή του, «Κέντρον σημαίνει πολιτικήν δύναμιν αυτοδύναμον, μη επηρεαζομένη ούτε από την λεγομένην αριστεράν, ούτε από την λεγομένην δεξιάν». Πρώτος ομιλητής της συνεδρίασης της 27ης Αυγούστου 1965 ήταν ο Κ. Μητσοτάκης ο οποίος δήλωσε την υποστήριξή του στην Κυβέρνηση Τσιριμώκου για την εξασφάλιση πολιτικής σταθερότητας και ομαλότητας. Αναφερόμενος στην «παραίτηση - φυγή» του Γ. Παπανδρέου την χαρακτήρισε ως μη ορθή πολιτική πράξη με βαρύτατες συνέπειες για τη χώρα. Για τον Κ. Μητσοτάκη, ο λόγος της παραίτησης του Γ. Παπανδρέου δεν ήταν επαρκής για να οδηγηθεί η χώρα σε περιπέτεια και «ενδεχομένως εις εμφύλιον αναταραχήν». Ο Ηλιού απευθυνόμενος στον Κ. Μητσοτάκη επανέλαβε τις πάγιες προγραμματικές αρχές της ΕΔΑ για καθιέρωση του συστήματος της απλής αναλογικής και προσφυγής στις κάλπες.⁴⁷⁵ Τον λόγο έλαβε, στη συνέχεια, ο Σταύρος Ηλιόπουλος, ως ειδικός αγορητής της ΕΔΑ, ο οποίος μίλησε για τα βαθύτερα αίτια της πολιτικής κρίσης που είχαν οδηγήσει τη χώρα στο πολιτικό αδιέξοδο. Ο Ηλιόπουλος αναρωτήθηκε πώς κατέστη δυνατόν να απομακρυνθεί από την εξουσία η Κυβέρνηση του κόμματος εκείνου «το οποίον ο λαός εξέλεξε με μεγάλην πλειοψηφίαν διά να κυβερνήση τον τόπον διά μίαν τεραετίαν».⁴⁷⁶

Στις 28 Αυγούστου η Κυβέρνηση του Ηλία Τσιριμώκου καταψηφίστηκε με 159 ψήφους έναντι 135.⁴⁷⁷ Πριν από τη διεξαγωγή της ονομαστικής ψηφοφορίας για την

⁴⁷⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 6', 25 Αυγούστου 1965, σσ. 102-126.

⁴⁷⁵ Συγκεκριμένα ο Ηλιού είπε: «...υπάρχει ένα πάγιον αίτημα εκ μέρους μας, μία παγία προγραμματική αρχή, η καθιέρωσις ως παγίου συστήματος της απλής αναλογικής και...αποκαταστάσεως της ομαλότητος διά της προσφυγής εις τον λαόν».

⁴⁷⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 7', 26 Αυγούστου 1965, σσ. 127-162. Συνεδρίαση 8', 27 Αυγούστου 1965, σσ. 163-192.

⁴⁷⁷ Την Κυβέρνηση Τσιριμώκου καταψήφισαν 134 βουλευτές της ΕΚ, 22 της ΕΔΑ και 3 του κόμματος των Προοδευτικών. Υπέρ της Κυβέρνησης Τσιριμώκου ψήφισαν 98 βουλευτές της ΕΡΕ και 37 πρώην βουλευτές της ΕΚ. Από την ψηφοφορία απείχαν 5 βουλευτές των Προοδευτικών και ο Α. Καραμανλής

παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση Τσιριμώκου, ο Η. Ήλιού, στον καταληκτικό του λόγο, μεταξύ άλλων, είπε, πως η *ΕΔΑ* «θετικώς προτείνει, εάν θέλομεν ειλικρινώς την ομαλότητα, άμεσον διάλυσιν της Βουλής, υπηρεσιακή κυβέρνηση κοινής εμπιστοσύνης και διενέργειαν εκλογών εντός των συνταγματικών προθεσμιών».⁴⁷⁸

Μετά την πτώση της Κυβέρνησης αυτής, ο Κωνσταντίνος συγκάλεσε το Συμβούλιο του Στέμματος, στις 1 και 2 Σεπτεμβρίου 1965, για την αναζήτηση λύσης στο πολιτικό αδιέξοδο. Σε αυτό συμμετείχαν 11 από τους 15 πρώην πρωθυπουργούς και αρχηγούς κομματικών παρατάξεων (εκτός της *ΕΔΑ* που δεν εκλήθη).⁴⁷⁹ Μόνο ο Γ. Παπανδρέου και ο Στυλιανός Γονατάς πρότειναν την άμεση προσφυγή στις κάλπες.⁴⁸⁰ Αφού αποκλείστηκε η λύση των εκλογών, ο Κωνσταντίνος ανέθεσε (και πάλι) την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Στέφανο Στεφανόπουλο. Στις 17 Σεπτεμβρίου 1965 συγκροτήθηκε η τρίτη κυβέρνηση αποστατών με πρωθυπουργό τον Στεφανόπουλο.⁴⁸¹

Την 1η Σεπτεμβρίου 1965 είχε αποβιώσει από αιφνίδια καρδιακή προσβολή στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός ο εν ενεργείᾳ βουλευτής Πέλλας της *Ενώσεως Κέντρου Ευάγγελος Πέτσος*.⁴⁸² Τη νεκρολογία εκ μέρους της *ΕΔΑ* για τον εκλιπόντα εν ενεργείᾳ βουλευτή εκφώνησε ο Η. Ήλιού, ο οποίος άφησε να νοηθεί ότι οι «αλλεπάλληλοι τραυματισμοί» του Πέτσου κατά το εκλογικό πραξικόπημα του 1961 με την εφαρμογή του σχεδίου «Περικλής» οδήγησαν στον θάνατο τον βουλευτή. Όπως χαρακτηριστικά τόνισε: «*H παράταξις μας τιμά την μνήμην του εκλιπόντος συναδέλφου Ευαγγέλου Πέτσου, συνεπούς δημοκράτου και αγωνιστού της Εθνικής Αντιστάσεως. Ο Ευάγγελος Πέτσος έθυσε την ζωήν του υποκύψας εις βαρείαν νόσου, εις την οποίαν, όχι ολίγον συνέβαλον οι δύο αλλεπάλληλοι τραυματισμοί του εις Γιαννιτσά και εις Έδεσσαν κατά το εκλογικόν*

της *EPE*. [Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π.*, σσ. 286, 288. Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... ό.π., σ. 173].

⁴⁷⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 9', 28 Αυγούστου 1965, σσ. 193-220.

⁴⁷⁹ Προσήλθαν για το Συμβούλιο οι: Η. Τσιριμώκος, Γ. Παπανδρέου, Π. Κανελλόπουλος, Σπ. Μαρκεζίνης, Στ. Γονατάς, Κ. Τσαλδάρης, Δ. Κιουσόπουλος, Γ. Αθανασιάδης - Νόβας, Ι. Παρασκευόπουλος, Π. Πιπινέλης και Κ. Νόβας. Δεν προσήλθαν οι Κ. Καραμανής, Στ. Μαυρομιχάλης, Π. Πουλίτσας και Κ. Γεωργακόπουλος. [Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου... ό.π.*, σ. 231. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π.*, σ. 288].

⁴⁸⁰ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π.*, σσ. 288-296.

⁴⁸¹ Ό.π., σσ. 297-298. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου... ό.π.*, σ. 238. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης... ό.π.*, σ. 259.

⁴⁸² «Απεβίωσεν αιφνιδίως ο βουλευτής Πέλλης της ΕΚ Ευάγγ. Πέτσος», *Ελευθερία: Ανεξάρτητη Πρωινή Εφημερίδα της Αθήνας*, φ. 6433 (2 Σεπτεμβρίου 1965), σ. 8.

πραξικόπημα του 1961, εις εφαρμογήν του σχεδίου Περικλής. Έκτοτε, κατά την εισαγωγήν του εις το νοσοκομείον, διεπιστώθη επιδείνωσις της υγείας του, εις την οποίαν οφείλεται και ο πρόωρος θάνατός του».⁴⁸³

Στη συνεδρίαση της 22ας Σεπτεμβρίου 1965 ο Πρόεδρος της Βουλής ανακοίνωσε προς το Σώμα την παραίτηση του Ηλία Τσιριμώκου και την ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Στέφανο Στεφανόπουλο. Οι βουλευτές της ΕΚ δέχτηκαν τη νέα κυβέρνηση με έντονες αποδοκιμασίες, ενώ οι βουλευτές της ΕΡΕ με χειροκροτήματα.⁴⁸⁴ Ο Ηλιού, εκ μέρους της ΕΔΑ, ζήτησε την σαρανταοχτάωρη αναβολή της απάντησης επί των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, όπως προέβλεπε το άρθρο 78 του Συντάγματος. Οι αρχηγοί της δεξιάς πτέρυγας της Βουλής (ΕΡΕ και Προοδευτικών) αντιπρότειναν την εικοσιτετράωρη αναβολή. Η πρώτη ημέρα της συζήτησης (22/9/1965) επί των προγραμματικών δηλώσεων της νέας κυβέρνησης έκλεισε με τη αγόρευση του Σπ. Μαρκεζίνη ο οποίος υπογράμμισε ότι το νέο κυβερνητικό σχήμα είχε δημιουργηθεί ως πολιτική αναγκαιότητα και συνιστούσε την καλύτερη δυνατή λύση.⁴⁸⁵

Η δεύτερη ημέρα της συζήτησης επί των προγραμματικών δηλώσεων της Κυβέρνησης Στεφανόπουλου (23/9/1965) διεξήχθη σε υψηλούς τόνους και έντονες αντιπαραθέσεις. Ο Η. Ηλιού, ως πρώτος αγορητής, σε μια μακρότατη αγόρευση, αναφερόμενος στην τρίτη κατά σειρά, κυβέρνηση αποστατών δήλωσε ότι δεν τη θεωρούσε ικανή να προσφέρει εθνική και δημοκρατική λύση στα μεγάλα προβλήματα της χώρας. Αφού έκανε αναφορά στο ιστορικό της κρίσης, υποστήριξε ότι το νέο κυβερνητικό σχήμα κυβερνούσε «ιδίω δικαίω» αντλώντας αυτήν καθ' εαυτήν την εξουσία του από το Στέμμα και εκφράζοντας «την βασιλικήν δικτατορίαν», που, κατά τον Η. Ηλιού, κυβερνούσε τη χώρα με την υποστήριξη της ΕΡΕ. Η «επάνοδος» της ΕΡΕ στην εξουσία χωρίς τη λαϊκή ετυμηγορία αποτελούσε για την ΕΔΑ «αυλική επανάσταση» που εξαχρείωνε τη δημόσια ζωή και έθετε τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς της χώρας σε κρίση.⁴⁸⁶ Συγκεκριμένα, ο Η. Ηλιού ανέφερε ότι η ΕΔΑ θεωρούσε «την επανεγκατάστασιν εις την εξουσίαν

⁴⁸³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 10', 22 Σεπτεμβρίου 1965, σσ. 222-223.

⁴⁸⁴ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π., σ. 300.*

⁴⁸⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 10', 22 Σεπτεμβρίου 1965, σσ. 221-230.

⁴⁸⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 11', 23 Σεπτεμβρίου 1965, σσ. 230-253.

αποδοκιμασθέντος κόμματος προς εφαρμογήν αποδοκιμασθείσης πολιτικής, ως αυλικήν επανάστασιν, ως λαϊλαπα εξαπολυθείσαν κατά της συνταγματικής ομαλότητος, κατά της λαϊκής κυριαρχίας και της δημοκρατίας...». Επανέλαβε ότι η μόνη ασφαλιστική δικλείδα κατά της πολιτικής ανωμαλίας ήταν οι εκλογές «οι οποίαι θα κατεσύγαζον αυτοστιγμεί την αγανάκτησιν». Τόνισε πως «η ΕΔΑ διακηρύσσουσα την απόλυτον πίστιν της εις τας δημοκρατικάς δυνάμεις που ημπορούν να επιβάλουν και θα επιβάλουν την δημοκρατικήν λύσιν, θα καταψηφίση και το νέον σχήμα». Κατέληξε, λέγοντας ότι «...σας υποδεικνύομεν να ακολουθήσετε την εσχάτην αυτήν στιγμήν τον δρόμον της ομαλότητος...» και έκανε έκκληση για άμεση διενέργεια ελεύθερων δημοκρατικών εκλογών.⁴⁸⁷

Η συζήτηση για τις προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης Στεφανόπουλου συνεχίστηκε και την επόμενη ημέρα (24/9/1965). Τη θυελλώδη συνεδρίαση ακολούθησε η ψηφοφορία για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου. Στο τέλος της συνεδρίασης ο Πρόεδρος της Βουλής ανακοίνωσε την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση.⁴⁸⁸ Μετά από μια περίοδο πολιτικής κρίσης που διήρκησε δυόμιση περίπου μήνες και τη διάσπαση του κεντρώου χώρου⁴⁸⁹ η νέα κυβέρνηση του Στέφανου Στεφανόπουλου αποκτούσε σχεδόν οριακά κοινοβουλευτική πλειοψηφία, παρά την «εντυπωσιακή λαϊκή αντίδραση»,⁴⁹⁰ που θα διαρκούσε ως τον Δεκέμβριο του 1966.⁴⁹¹ Η άμεση διεξαγωγή εκλογών και η επάνοδος του Γ. Παπανδρέου στην εξουσία είχαν αποφευχθεί.⁴⁹²

⁴⁸⁷ Ο.π., σσ. 230-239.

⁴⁸⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 12', 24 Σεπτεμβρίου 1965, σσ. 254-277: Σε σύνολο 300 βουλευτών 152 ψήφισαν υπέρ της κυβέρνησης Στέφ. Στεφανόπουλου (99 της EPE, 8 Προοδευτικοί και 44 αποστάτες της EK, μεταξύ αυτών και ο διαγραμμένος Π. Γαρουφαλιάς). Κατά, ψήφισαν 148 (126 της EK και 22 της ΕΔΑ). Βλ. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ο.π., σ. 239. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ο.π., σ. 302

⁴⁸⁹ Υπήρξε έντονη φημολογία πως οι Αμερικανοί είχαν διαθέσει μυστικά κονδύλια για την εξαγορά στελεχών και βουλευτών της EK. [Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ο.π., σ. 256].

⁴⁹⁰ Κ. Παπαρρηγόπουλον - Π. Καρολίδη - Γ. Αναστασιάδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ο.π., σ. 154.

⁴⁹¹ J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* ο.π., σ. 503: «Τρεις φέτες σαλάμι χρειάστηκε να συγκολληθούν για να μπορέσει να σχηματιστεί η κυβέρνηση Στεφανόπουλου, που στην πλειοψηφία της αποτελούνταν από αποστάτες της EK», έγραψε η γαλλική εφημερίδα *Monde*. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ο.π., σ. 259: «Ο Στεφανόπουλος μετά τις αλλεπάλληλες σαλαμοποιήσεις της EK, επέπλεε επιτέλους με δύο ψήφους».

⁴⁹² Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ο.π., σ. 216.

Ζητήματα εξωτερικής πολιτικής

Στο πλαίσιο της συζήτησης της 23ης Σεπτεμβρίου 1965 επί των προγραμματικών δηλώσεων της Κυβέρνησης Στεφανόπουλου, ο Ηλιού έκανε μια αναφορά στο Κυπριακό ζήτημα και στον ρόλο του αμερικανικού παράγοντα, που, προκειμένου να δώσει λύση σε αυτό, χρειαζόταν τη συνδρομή μιας δεξιάς ελληνικής κυβέρνησης. Για το Κυπριακό, είπε, ότι «*απετέλεσε και αποτελεί στην πραγματικότητα ένα μεγάλο σχολείο, προπάντων για όσους εμπνέονται από ισχυρά εθνικά αισθήματα, αλλά δεν μπορούσαν έως τώρα να συγκεκριμενοποιήσουν ποια είναι τα αληθινά εθνικά συμφέροντα*». Προσδιόρισε με έμφαση την πεποίθησή του ότι η χώρα επιβαλλόταν να αποκτήσει εθνική πολιτική γραμμή που θα εξέφραζε τον ελληνικό λαό και θα είχε σαφή δημοκρατικό προσανατολισμό. Επανέλαβε την πάγια θέση της ΕΔΑ κατά της συμμετοχής της Ελλάδας στο NATO και την αντίθεσή της για μια νατοϊκή λύση του Κυπριακού. Έκλεισε με την παρατήρηση ότι η εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ που αφορούσε την εξασφάλιση της έννομης τάξης στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής επιδίωκε να «*κλείσει το αραβικό εθνικιστικό και επαναστατικό κίνημα*», με την προοπτική να αποκτήσει στην Κύπρο μια «*πολύτιμη και απρόσβλητη στρατιωτική βάση στη Μέση Ανατολή*».⁴⁹³

⁴⁹³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η΄, Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 11΄, 23 Σεπτεμβρίου 1965, σσ. 230-253.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Σύνοδος Γ: 13 Νοεμβρίου 1965 - 25 Απριλίου 1966

και

Ειδική Επιτροπή Άρθρου 35 του Συντάγματος: 24 Μαΐου 1966 - 9 Νοεμβρίου 1966

Η κυβέρνηση Στέφ. Στεφανόπουλου (17/9/1965 - 21/12/1966)⁴⁹⁴ υπήρξε η τελευταία προσπάθεια εξεύρεσης κοινοβουλευτικής λύσης πριν από τη δικτατορία του 1967. Το «τυπικό κλείσιμο» του πολιτικού αδιέξοδου δεν αποτελούσε εγγύηση ότι η δημόσια ζωή της χώρας είχε «αναβαθμιστεί» ούτε πως είχε αποκατασταθεί η σταθερότητα.⁴⁹⁵ Ο Η. Ήλιον μίλησε για «άδοξον νίκην του πολιτικού αμοραλισμού»⁴⁹⁶ και ο Γ. Παπανδρέου για «κυβέρνηση συνασπισμού των πολιτικών μελλοθανάτων».⁴⁹⁷

Η πολιτική αποσταθεροποίηση της χώρας συνεχίστηκε και οδηγούσε στη συνταγματική εκτροπή της 21ης Απριλίου 1967. Η απειλή για εγκαθίδρυση στρατιωτικής δικτατορίας ακούστηκε επίσημα, για πρώτη φορά, στη διάρκεια της συνεδρίασης της 29ης Νοεμβρίου 1965 από τον βουλευτή της EPE Κ. Ροδόπουλο.⁴⁹⁸ Αν και η φημολογία για πιθανή στρατιωτική εκτροπή ήταν έντονη και ο Η. Ήλιον είχε προειδοποιήσει για το ενδεχόμενο στρατιωτικού πραξικοπήματος, ήδη από τον Ιούνιο του 1965, καταγγέλλοντας, μάλιστα, ονομαστικά τον Γ. Παπαδόπουλο,⁴⁹⁹ ο πολιτικός κόσμος δεν έδωσε την απαιτούμενη προσοχή με αποτέλεσμα η πορεία της διολίσθησης από τον κοινοβουλευτισμό προς τη δικτατορία να έχει πλέον χαραχθεί.

⁴⁹⁴ Γ. Α. Λεονταρίτης, *EPE. Τα Δύσκολα Χρόνια...* ό.π., σ. 103.

⁴⁹⁵ Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967...», ό.π., σ. 176.

⁴⁹⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος, Συνεδρίαση 11', 23 Σεπτεμβρίου 1965, σ. 230.

⁴⁹⁷ Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... ό.π., σ. 176.

⁴⁹⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 8', 29 Νοεμβρίου 1965, σ. 97: Ο Κ. Ροδόπουλος απευθυνόμενος στον εκπρόσωπο της EK N. Μπακόπουλο είπε: «Δύναμαι να διαβεβαιώσω, ότι εάν συνεχίσῃ η μικρά μερίς της παρατάξεώς σας, μία δεκαπεντάς βουλευτών, την τακτική την οποίαν εφαρμόζει εις την Βουλήν, πιθανόν να διαλυθή η Βουλή, αλλά υπό τοιαύτας συνθήκας, φοβούμαι, ότι ούτε εκλογαί θα γίνουν». «Ο κ. Ροδόπουλος ωμήλησε χθες περί δικτατορίας», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6295 (30 Νοεμβρίου 1965), σσ. 1,12. Βλ. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 260.

⁴⁹⁹ Η. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ήλιον. Πολιτική Βιογραφία...* ό.π., σ. 263.

Ζητήματα εσωτερικής πολιτικής

Η κυβέρνηση του Στέφανου Στεφανόπουλου άλλαξε στις αρχές Οκτωβρίου του 1965 την ηγεσία στις Ένοπλες Δυνάμεις. Αντικατέστησε τον αρχηγό του ΓΕΣ Ι. Γεννηματά με τον αντιστράτηγο Γρ. Σπαντιδάκη, εκλεκτό του Παλατιού και του Γ. Παπαδόπουλου. Με τον Γρ. Σπαντιδάκη επικεφαλής του ΓΕΣ, η ομάδα των συνταγματαρχών είχε αναλάβει στρατηγικά πόστα στις ένοπλες δυνάμεις και στην ΚΥΠ.⁵⁰⁰

Στις 13 Νοεμβρίου 1964 άρχισαν οι εργασίες της Γ' τακτικής συνόδου της Βουλής.⁵⁰¹ Αντικείμενο της Ημερήσιας Διάταξης της 15ης και 16ης Νοεμβρίου 1965 ήταν η εκλογή αντιπροέδρου και μελών του προεδρείου. Ο πρόεδρος του Σώματος Αντ. Πετραλιάς ανέγνωσε, στην αρχή της συνεδρίασης, επιστολή του Πρωθυπουργού Στέφανου Στεφανόπουλου με θέμα την αποδοχή της παραίτησης του υπουργού Δικαιοσύνης Δ. Παπασπύρου. Επί του θέματος μίλησε ο Η. Ήλιού ο οποίος έθιξε το θέμα του «ανυπόστατου» του Βασιλικού Διατάγματος που αφορούσε την αποδοχή της παραίτησης του υπουργού Δικαιοσύνης. Ο Ήλιού τεκμηρίωσε το «ανυπόστατο» του διατάγματος διότι, όπως υποστήριξε, πρώτον, έφερε ως τόπο έκδοσης τη Βασιλική Πρεσβεία της Κοπεγχάγης και, κατά δεύτερον, δεν είχε προηγηθεί δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Συνεπώς, η παραίτηση του υπουργού Δικαιοσύνης δεν αποτελούσε νομότυπη πράξη μιας και, κατά τον Η. Ήλιού, δεν υφίσταται άσκηση βασιλικής εξουσίας «εκ της αλλοδαπής». Το άρθρο 49 του Συντάγματος⁵⁰² όριζε ρητά ότι σε περίπτωση αποδημίας του βασιλιά στο εξωτερικό η βασιλεία ανατίθεται υποχρεωτικά στην αντιβασιλεία, άποψη με την οποία όμως δεν συμφώνησε ο αρχηγός της Αντιπολίτευσης Π. Κανελλόπουλος που υποστήριξε πως «δεν είναι επιτετραμμένη η

⁵⁰⁰ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σσ. 257-258. Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σ. 227.

⁵⁰¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 1', 13 Νοεμβρίου 1965, σ. 1.

⁵⁰² Το άρθρο 49 του Συντάγματος του 1952 όριζε ότι «Ἐν περιπτώσει αποδημίας του Βασιλέως, εκτός του Κράτους, η Αντιβασιλεία διατίθεται διά Βασιλικού διατάγματος, εκδιδομένου τη προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου, εις τον ενήλικον διάδοχον, εν περιπτώσει δε ελλείψεως ή ανηλικότητος τούτου, εις την Βασίλισσαν, ήτις ασκεί την εξουσίαν ταύτην ολόκληρον κατά τους κειμένους νόμους εν ονόματι του Βασιλέως. Μη υπάρχοντος διαδόχου ή τούτου όντος ανηλίκου και δι' ην περίπτωσιν δεν ζη η Βασίλισσα, ο Βασιλεὺς διορίζει διά Βασιλικού διατάγματος, προσυπογραφομένου υπό του Υπουργικού Συμβουλίου, απεριορίστως ανακλητόν Τοποτηρητήν του Θρόνου, όστις ασκεί την Βασιλικήν εξουσίαν εν ονόματι του Βασιλέως. Διά του αυτού Βασιλικού διατάγματος προσδιορίζονται τα αντικείμενα της αρμοδιότητος του Τοποτηρητού».

ταυτόχρονος άσκησις των δύο καθηκόντων».⁵⁰³ Στο τέλος των εργασιών του Σώματος ανακοινώθηκε η εκλογή του Δ. Παπασπύρου για το Προεδρείο και του Ιάκ. Διαμαντόπουλου για τη θέση του Α' Αντιπροέδρου της Βουλής.⁵⁰⁴

Στη διάρκεια της συνεδρίασης της 23ης Νοεμβρίου 1965 για την εκλογή Β' και Γ' Αντιπροέδρου της Βουλής ανέκυψε θέμα εγκυρότητας τριών ψηφοδελτίων λόγω της προσθήκης ονομάτων⁵⁰⁵ τα οποία δεν αντιστοιχούσαν σε μέλη της συγκεκριμένης Εθνικής Αντιπροσωπείας. Μια ομάδα βουλευτών υπέβαλε στο Προεδρείο πρόταση για ονομαστική ψηφοφορία σχετικά με την εγκυρότητα των παραπάνω ψηφοδελτίων. Ο Πρόεδρος της Βουλής Δ. Παπασπύρου ενημέρωσε το Σώμα ότι ο Κανονισμός της Βουλής δεν περιλάμβανε ειδικές διατάξεις οι οποίες να προσδιορίζουν περιπτώσεις άκυρων ψηφοδελτίων. Διευκρίνισε, επίσης, ότι κατά την ισχύουσα νομοθεσία στην περίπτωση των βουλευτικών και δημοτικών εκλογών, τέτοιου τύπου προσθήκες, καθιστούν τα ψηφοδέλτια άκυρα λόγω παραβίασης της μυστικότητας της εκλογικής διαδικασίας. Στη συνέχεια, έθεσε το θέμα υπόψιν του Σώματος προκειμένου να ληφθεί απόφαση.

Ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ ζήτησε τον λόγο και τοποθετήθηκε επ' αυτού υποστηρίζοντας ότι δεν υπήρξε πρόθεση παραβίασης της μυστικότητας της εκλογικής διαδικασίας και, συνεπώς, υπό αυτήν την έννοια, δεν υφίστατο ακυρότητα των ψηφοδελτίων. Το όλο ζήτημα ήταν θέμα νομικής ερμηνείας καθώς, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά, «...νπάρχει μία αρχή του δικαίου την οποίαν δεν ημπορούμεν να παραγνωρίσουμεν. *Utile Per Inutile Non Vitiatur*, το έγκυρον δεν βλάπτεται υπό τον ακύρουν». ⁵⁰⁶ Ο Π. Κανελλόπουλος, που έλαβε τον λόγο μετά τον Ήλιού, πρότεινε να θεωρηθούν άκυρα «εν τω συνόλω» τα τρία ψηφοδέλτια, αν και δεν αναγνώρισε πρόθεση

⁵⁰³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 2', 15 Νοεμβρίου 1965, σ. 6.

⁵⁰⁴ Ο.π., σσ. 5-7. Συνεδρίαση 3', 16 Νοεμβρίου 1965, σσ. 8-10: Η ψηφοφορία για την εκλογή των υπόλοιπων του Προεδρείου (Β' και Γ' Αντιπροέδρων, Γραμματέων και Κοσμητόρων) συνεχίστηκε στη διάρκεια των επόμενων συνεδριάσεων της Βουλής και ολοκληρώθηκε στις 30 Νοεμβρίου 1965.

⁵⁰⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 5', 23 Νοεμβρίου 1965, σ. 13: Στο ένα ψηφοδέλτιο, μεταξύ των ονομάτων των υποψήφιων μελών για το Προεδρείο, είχε αναγραφεί το όνομα «Νικ. Κωστόπουλος». Σ' ένα άλλο, δίπλα από το επώνυμο του υποψήφιου βουλευτή Δράμας της ΕΚ, Αναστ. Παπαδόπουλου, είχε σημειωθεί και δεύτερο επώνυμο. Στο τρίτο ψηφοδέλτιο ήταν αναγραμμένο το επώνυμο «Κουτρουμπούσης», επίθετο που δεν έφερε κανένα μέλος της Βουλής.

⁵⁰⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 5', 23 Νοεμβρίου 1965, σ. 14.

παραβίασης της μυστικότητας της εκλογικής διαδικασίας. Ακολούθησε η παράθεση απόψεων κι άλλων βουλευτών για το ζήτημα των ψηφοδελτίων και, στη συνέχεια, διεξήχθη ψηφοφορία στην οποία η πλειοψηφία των βουλευτών, μεταξύ αυτών κι ο Η. Ηλιού, ψήφισαν υπέρ της εγκυρότητας των ψηφοδελτίων. Η διαδικασία για τη συμπλήρωση των υπόλοιπων μελών του Προεδρείου μετατέθηκε για την επόμενη συνεδρίαση.⁵⁰⁷

Η συνεδρίαση της 25ης Νοεμβρίου 1965, υπήρξε μία από τις πιο επεισοδιακές συνεδριάσεις του Σώματος. Σημαδεύτηκε από συμπλοκές και αντεγκλήσεις ανάμεσα σε βουλευτές της *EK*, σε αποστάτες και βουλευτές της *EPE*, και συνεχίστηκαν ως τις πρώτες πρωινές ώρες της επόμενης ημέρας.⁵⁰⁸ Στην αρχή της συνεδρίασης ανακοινώθηκε προς το Σώμα η πρόταση μομφής κατά του Προεδρείου που είχε υποβάλει η *EK* για την παρατυπία της διακοπής της προηγούμενης συνεδρίασης (23 Νοεμβρίου) παρά τον Κανονισμό και χωρίς τη συναίνεση των βουλευτών. Στη συνέχεια, υποβλήθηκε πρόταση από τον εκπρόσωπο της *Ενώσεως Κέντρου* Ν. Μπακόπουλο για τη διενέργεια ονομαστικής ψηφοφορίας επί της προτάσεως μομφής.⁵⁰⁹ Ο Πρόεδρος Δ. Παπασπύρου ενημέρωσε το Σώμα ότι, με βάση τις διατάξεις του Συντάγματος και του Κανονισμού της Βουλής, δεν υφίστατο περίπτωση μομφής κατά του Προεδρείου και, κατά συνέπεια, η υποβληθείσα πρόταση ήταν «νόμω απαράδεκτος» και δεν ήταν δυνατόν, για τον λόγο αυτόν, να διεξαχθεί «επ' αυτής συζήτησις». Οι βουλευτές Ι. Ζίγδης, Ν. Μπακόπουλος και Η. Ηλιού μίλησαν για παραβίαση του Κανονισμού της Βουλής και του Συντάγματος. Ακολούθησε μυστική ψηφοφορία για την εκλογή Κοσμητόρων και Γραμματέων με την παρουσία στην αίθουσα, ισχυρής δύναμης της χωροφυλακής, όμως λόγω έλλειψης απαρτίας η διαδικασία για την εκλογή του Προεδρείου ολοκληρώθηκε τελικά στη διάρκεια της συνεδρίασης της 30ής Νοεμβρίου 1965.

Σημειώνεται ότι ο Η. Ηλιού στην ομιλία του, στις 25 Νοεμβρίου 1965, σχετικά με την παρατυπία της διακοπής της συνεδρίασης της 23ης Νοεμβρίου, είχε αναφέρει, χαρακτηριστικά: «*Είμαι κατάπληκτος. Δεν είναι δυνατόν να υπάρχη Βουλή εν λειτουργίᾳ εάν το κατά κανόνα εκ της συμπολιτεύσεως Προεδρείον είναι δυνατόν εις οιανδήποτε*

⁵⁰⁷ *O.π.,* σσ. 13-26.

⁵⁰⁸ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π.,* σ. 311: Χρειάστηκε η επέμβαση της φρουράς της Βουλής για την επαναφορά της τάξης.

⁵⁰⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 6', 25 Νοεμβρίου 1965, σ. 27.

στιγμήν ανθαιρέτως να λύη την συνεδρίασιν. Και συνέχισε, επισημαίνοντας, ότι υπήρχε διάταξη που ανέφερε ότι «η μεν έναρξις απαγγέλλεται υπό του Προέδρου, η δε λύσις της συνεδριάσεως συναινέσει της Βουλής». Για τον Ηλιού, εφόσον δεν υπάρχει συναίνεση, δεν υπάρχει και λύση της συνεδρίασης και, κατά την εκτίμησή του, η πρόταση μομφής έπρεπε να συζητηθεί για να αποφανθεί η Βουλή για το ζήτημα, όπως ρητώς όριζε το Σύνταγμα.⁵¹⁰

Η Ημερήσια Διάταξη Νομοθετικής Εργασίας στις 13 Δεκεμβρίου 1965 ξεκίνησε με την υποβολή του έγγραφου αιτήματος της *EK* για την κατάθεση της πλήρους ανάλυσης της πορείας των εσόδων - εξόδων του τακτικού κρατικού προϋπολογισμού του 1966. Στην τοποθέτησή του ο Η. Ηλιού αναφέρθηκε, αρχικά, στη δυσανασχέτηση που εκφράστηκε από όλες τις πολιτικές παρατάξεις για τη διόγκωση, κατά 40%, του υπόψη φιστη προϋπολογισμού, σχολιάζοντας το υπέρογκο, κατά την άποψή του, ποσό το οποίο προέβλεπε ο κρατικός προϋπολογισμός για τις εργασίες επισκευής στο κτήριο της Βουλής (50.000.000 δρχ.). Παρατήρησε, ακόμη, την ανάγκη προσθήκης διάταξης η οποία θα διασφάλιζε τη μη μεταφορά πιστώσεων προς άλλη χρήση σε περίπτωση μείωσης του ποσού της προβλεπόμενης δαπάνης. Ακολούθησε η συζήτηση για το σχέδιο νόμου των επαγγελματικών μισθώσεων, στην οποία ο Η. Ηλιού υποστήριξε τη μεγάλη κοινωνική ανάγκη της προστασίας της επαγγελματικής στέγης. Με την επιφύλαξη να γίνουν δεκτές τροπολογίες που κατέθεσε, όπως η τροπολογία για τη ρύθμιση της αισχροκέρδειας των ιδιοκτητών, η *EΔA* τάχθηκε υπέρ της ψήφισης του εν λόγω νομοσχεδίου.⁵¹¹

Στη συνεδρίαση της 20ής Δεκεμβρίου 1965 κατατέθηκε στη Βουλή από τον υπουργό Συντονισμού Κ. Μητσοτάκη το φορολογικό νομοσχέδιο «περί διαρρυθμίσεως και τροποποίησεως φορολογικών διατάξεων» και άρχισε η τριήμερη συζήτηση επί του οικονομικού θέματος. Τα νομοσχέδια περιλάμβαναν φόρους από τους οποίους η Κυβέρνηση προσδοκούσε εισροή στα κρατικά ταμεία ποσού άνω των 1,5 δισεκατομμυρίων δραχμών. Την ίδια ημέρα έγινε η συζήτηση για την ψήφιση των νομοσχεδίων «περί ασφάλισης του προσωπικού της ΔΕΗ» και «περί ρυθμίσεως της δυνατότητας χορηγήσεως τραπεζιτικών δανείων με ρήτρα ξένου νομίσματος». Ο Ηλιού στη διάρκεια της συνεδρίασης καταπιάστηκε με το θέμα του τρόπου διαχείρισης του εθνικού ραδιοφώνου ως μέσου επικοινωνίας και αναμετάδοσης κοινοβουλευτικών ομιλιών. Μίλησε για την ανάγκη ίσης εκπροσώπησης των απόψεων όλων των πολιτικών

⁵¹⁰ *O.π.*, σ. 32.

⁵¹¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 15', 13 Δεκεμβρίου 1965, σσ. 243-286.

παρατάξεων και ανέφερε, μεταξύ άλλων, ότι «...είναι μια μορφή ελευθεροτυπίας η από ραδιοφώνου κατ' αντικειμενικόν τρόπον και κατ' ίσην μεταχείρισιν μετάδοσις των εκατέρωθεν απόψεων». Ο Πρωθυπουργός Στέφανος Στεφανόπουλος διαβεβαίωσε ότι θα διασφαλίζονταν η πλήρης ισότητα στη μετάδοση των πολιτικών θέσεων όλων των κομμάτων.⁵¹²

Η συζήτηση για το φορολογικό νομοσχέδιο της κυβέρνησης και τη γενικότερη οικονομική κατάσταση, αλλά, κυρίως, η συζήτηση για το διάγραμμα των προβλέψεων του προϋπολογισμού του 1966 και τις αποδόσεις του φορολογικού συστήματος πραγματοποιήθηκε στις 21 Δεκεμβρίου 1965. Ο Η. Ηλιού αναφέρθηκε εμπεριστατωμένα στη σοβαρή, κατά την άποψή του, κάμψη του ρυθμού των δημοσίων εσόδων και προέβλεψε ότι τα επιβαλλόμενα φορολογικά μέτρα θα οδηγούσαν σε αναστολή του παραγωγικού δυναμικού της χώρας με επιβαρύνσεις στα εισοδήματα των φορολογουμένων και σε περαιτέρω ύφεση της οικονομίας της χώρας. Έψεξε την κυβερνητική οικονομική διαχείριση αναφορικά με το ύψος της βασιλικής χορηγίας λέγοντας ότι αυτή ήταν «τριπλάσια κι από την οικονομική χορηγία των Προέδρου των ΗΠΑ». Για την οικονομική πολιτική της ΕΚ όταν αυτή ασκούσε την εξουσία, ο Η. Ηλιού έδωσε τον χαρακτηρισμό «άτολμη και διστακτική», αφού δεν μπόρεσε να θίξει προνόμια και «δημιουργημένες καταστάσεις ανισοτήτων» οι οποίες αποτελούσαν εμπόδιο στην οικονομική ανάπτυξη του κράτους. Επίσης, για τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο της ΕΔΑ σοβαρό θέμα υπήρξαν οι εκχωρήσεις εθνικού πλούτου σε ξένα οικονομικά συμφέροντα καθώς και η αποχή εν πολλοίς των «μεταναστευσάντων» Ελλήνων από τη συναλλακτική ζωή. Στην αγόρευσή του επί των οικονομικών - φορολογικών ζητημάτων μίλησε ακόμη για την «πορτογαλοποίηση» του οικονομικού συστήματος της χώρας με τον περιορισμό των εισοδήματος των εργαζομένων και την έλλειψη επενδύσεων και αυτοχρηματοδοτήσεων.

Στη συνέχεια της τοποθέτησής του, έκανε ειδική αναφορά στον τρόπο εφαρμογής του φορολογικού συστήματος και ιδιαίτερα στο πρόβλημα της φοροδιαφυγής. Ο Ηλιού εξέφρασε την άποψη πως η φοροδιαφυγή στην Ελλάδα είχε λάβει «σκανδαλώδη έκταση» και παρουσίασε στατιστικά στοιχεία με τα οποία το ύψος της φοροδιαφυγής έφτανε στο ποσό των 80-90 δισεκατομμυρίων δραχμών έναντι του ποσού των 5 δισεκατομμυρίων

⁵¹² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 20', 20 Δεκεμβρίου 1965, σσ. 357-396.

που είχε υποστηρίξει ο υπουργός Οικονομικών Κ. Μητσοτάκης. Ο υπουργός Οικονομικών διέψευσε τα νούμερα που είχε υπολογίσει ο Η. Ηλιού, τα οποία απέδωσε σε παραποίηση των στατιστικών αριθμών, προκαλώντας έτσι την αντίδραση του εκπροσώπου της *ΕΔΑ*. Ο Ηλιού έκλεισε την τοποθέτησή του με μια αναφορά στις αμυντικές δαπάνες της χώρας και χαρακτήρισε την Ελλάδα ως «*το αγκιστρωτό ψάρι που δεν έχει ανάγκη το δόλωμα*», (κατά την έκφραση του Νέλσον Ροκφέλερ προς τον Πρόεδρο Αϊζενχάουερ σε επιστολή του το 1957).⁵¹³ Η συζήτηση επί της αρχής, των άρθρων και του συνόλου του νομοσχεδίου «περί προσωρινής διοικήσεως των εσόδων και εξόδων του Κράτους και των Ειδικών Ταμείων και Ειδικών Υπηρεσιών κατά το οικονομικό έτος 1966» ολοκληρώθηκε στις 22 Δεκεμβρίου 1965.⁵¹⁴

Το πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του Κωνσταντίνου στις 1/1/1966 είχε προκαλέσει μεγάλη πολιτική αντίδραση. Η *ΕΚ* το χαρακτήρισε «*βαρύ λάθος*» εκ μέρους του βασιλιά και η *ΕΔΑ* «*υβριστικό*» και «*κήρυγμα μισαλλοδοξίας*». Αντιδράσεις κατά του Βασιλικού Διαγγέλματος εκδηλώθηκαν και από μερίδα του Τύπου (εφημερίδες *Mάχη* και *Ελευθερία*).⁵¹⁵ Στις 18 Ιανουαρίου 1966, στην πρώτη συνεδρίαση του νέου έτους, η *ΕΔΑ* έφερε στη Βουλή το θέμα με επερώτηση. Η συζήτηση άρχισε με τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο της *ΕΔΑ* ο οποίος, αφού αξιολόγησε το περιεχόμενο του κειμένου του διαγγέλματος, εξήγησε τους λόγους πρόταξης της συγκεκριμένης επερώτησης. Κατηγόρησε τον Κωνσταντίνο για άσκηση πολιτικής εξουσίας και κατάλυση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας με την εφαρμογή αρχών απόλυτης μοναρχίας, πράξεις που συνιστούσαν παραβίαση του πολιτεύματος. Για τον Η. Ηλιού το κείμενο του διαγγέλματος συνιστούσε κήρυξη «*σταυροφορίας εναντίον της Αριστεράς*»⁵¹⁶ και ως εκ τούτου, οι πολιτικές δυνάμεις της χώρας έπρεπε να αντιδράσουν. Ο Π. Κανελλόπουλος ζήτησε τη διεξαγωγή ψηφοφορίας σχετικά με την αποδοχή της πρότασης της *ΕΔΑ* για την πρόταξη της επερώτησής της. Ο πρόεδρος της κυβέρνησης Στέφανος Στεφανόπουλος

⁵¹³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 21', 21 Δεκεμβρίου 1965, σσ. 397-446.

⁵¹⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 22', 22 Δεκεμβρίου 1965, σσ. 447-506. «Τερματίζεται σήμερον η τριήμερος μάχη εις την Βουλήν», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6314 (22 Δεκεμβρίου 1965), σσ. 1,5.

⁵¹⁵ Σ. Λιναρδάτος, Από τον Εμφύλιο... ό.π., σσ. 321-322: Σύμφωνα με δημοσιευμένες πληροφορίες το διάγγελμα ήταν έργο των Κ. Χοιδά (διευθυντή του πολιτικού γραφείου του Κωνσταντίνου) και Π. Πιπινέλη σε συνεργασία με τη βασιλομήτορα Φρειδερίκη.

⁵¹⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 24', 18 Ιανουαρίου 1966, σ. 536.

ανέλαβε την ευθύνη για το διάγγελμα και παρέπεμψε στη Βουλή την απόφαση της πρόταξης. Τελικά η πλειοψηφία των βουλευτών ψήφισαν υπέρ της πρόταξης της επερώτησης της *EΔA* για το βασιλικό διάγγελμα.⁵¹⁷ Η συζήτηση για το θέμα του Βασιλικού Διαγγέλματος απασχόλησε και τη συνεδρίαση της 21ης Ιανουαρίου 1966.⁵¹⁸

Στην ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας της συνεδρίασης της 21ης Ιανουαρίου 1966 βουλευτές της *EΔA* κατέθεσαν ερώτηση σχετικά με τη ρύθμιση του ζητήματος των έκτακτων μέτρων του ΑΝ 375/1936 «περί τιμωρίας των εγκλημάτων κατασκοπείας».⁵¹⁹ Η ομάδα των βουλευτών της *EΔA* επέκρινε την Κυβέρνηση για την καθυστέρηση εισαγωγής του θέματος στην Κοινοβουλευτική Επιτροπή Δικαιοσύνης και, στη συνέχεια, στο Σώμα για να συζητηθεί, αν και όπως υποστήριξε, αποτελούσε μέρος των προεκλογικών εξαγγελιών της *EK*, ήδη από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963. Ο υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης διαβεβαίωσε ότι το θέμα θα εισαγόταν προς συζήτηση και ψήφιση τις επόμενες ημέρες. Ο Η. Ηλιού στην εισήγησή του τόνισε ότι αυτό που είχε μεγαλύτερη σημασία δεν ήταν τόσο η κατάργηση των έκτακτων μέτρων όσο το ζήτημα της ισοπολιτείας και της μη στοχευμένης κατηγοριοποίησης των πολιτών. Κατέληξε, τη σύντομη παρέμβασή του, λέγοντας ότι: «*Ημείς ζητούμεν από την Κυβέρνησιν να χαράξη σαφή πολιτική τί πρόκειται να κάμουν με τα έκτακτα μέτρα*».⁵²⁰

Στις 26 Ιανουαρίου 1966 η Βουλή ψήφισε σε μονή συζήτηση κατ' αρχήν, άρθρον και σύνολο το σχέδιο νόμου «περί λήψεως ευεργετικών μέτρων για τους κρατουμένους στις φυλακές» βάσει του Αναγκαστικού Νόμου 375 του 1936. Η τροπολογία δεν προέβλεπε την απόλυτη όλων των πολιτικών κρατουμένων. Θα είχε ισχύ μόνον για τους

⁵¹⁷ Ο.π., σσ. 533-563. «Ο Βασιλεύς αφέθη τελείως ακάλυπτος. Η Κυβέρνησις μετέωρος», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6336 (19 Ιανουαρίου 1966), σσ. 1,5. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* δ.π., σσ. 260-261.

⁵¹⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 26', 20 Ιανουαρίου 1966, σσ. 533- 563.

⁵¹⁹ Ο Αναγκαστικός Νόμος 375/1936 «περί τιμωρίας των εγκλημάτων, κατασκοπείας και των εγκληματικών ενεργειών των απειλουσών την εξωτερικήν ασφάλειαν της χώρας» ψηφίστηκε το 1936 από το καθεστώς του I. Μεταξά για την αντιμετώπιση της κατασκοπείας, του κομμουνιστικού κινδύνου και των εχθρών του δικτατορικού καθεστώτος. Ο ΑΝ 375/1936 αποτέλεσε επί σειρά ετών τη νομική βάση για τη διώξη και την καταδίκη των αριστερών. Το παραπάνω νομικό πλαίσιο διατηρήθηκε μέχρι το 1982, όταν και καταργήθηκε από την κυβέρνηση του Α. Παπανδρέου. Βλ. Νένη Πανουργιά, *Επικίνδυνοι πολίτες: Ελληνική Αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, εκδ. «Καστανιώτη», Αθήνα 2013, σ. 55.

⁵²⁰ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 27', 21 Ιανουαρίου 1966, σσ. 619-621.

εκτίοντες ποινή μέχρι δέκα ετών, ενώ για τους υπόλοιπους κρατούμενους ορίστηκε η διαδικασία του Νόμου 2058/1952. Ο Η. Ήλιού δήλωσε ότι η κοινοβουλευτική ομάδα της *EΔA* θα ψήφιζε την τροπολογία παρά τις επιφυλάξεις της για τη μη κατάργηση των έκτακτων μέτρων του Αναγκαστικού Νόμου 375/1936. Επανέλαβε, στη συνέχεια, την ανάγκη εξασφάλισης της ισοπολιτείας για όλους τους πολίτες και ανέφερε, μεταξύ άλλων, ότι «*Από τας δεκάδας χιλιάδας των κρατουμένων, έμειναν 82 κρατούμενοι εις την τύχην των οποίων αφορά το νομοσχέδιον. Και υπ' αυτήν την περιορισμένην έννοιαν της τύχης των πολιτικών κρατουμένων είμεθα υπέρ του νομοσχεδίου.*⁵²¹

Σε όλη τη διάρκεια της προδικτατορικής περιόδου το συνδικαλιστικό κίνημα αναπτύχθηκε σημαντικά σε τομείς όπως των μεταφορών, των λειτουργών της παιδείας, των τραπεζοϋπαλλήλων, των ταχυδρομικών κ.ά. Μετά τον Ιούλιο του 1965 ξεκίνησε μια σειρά απεργιακών κινητοποιήσεων με κύριο αίτημα οικονομικές διεκδικήσεις.⁵²² Από τις πρώτες ημέρες του 1966 η Κυβέρνηση Στεφανόπουλου ήλθε αντιμέτωπη με ένα μεγάλο απεργιακό μέτωπο στο οποίο συμμετείχαν εργαζόμενοι στις αστικές συγκοινωνίες, δημοτικοί υπάλληλοι, αρτεργάτες, γεωπόνοι, αυτοκινητιστές, μηχανικοί δημοσίων έργων και εκπαιδευτικοί. Τον Μάρτιο του 1966 μπήκαν στον απεργιακό αγώνα και οι αγρότες. Η Κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει το απεργιακό κύμα έθεσε σε εφαρμογή το μέτρο της πολιτικής επιστράτευσης σε συνεργασία και με τον Στρατό. Την ίδια εποχή ξεκίνησαν κινητοποιήσεις των σπουδαστών και φοιτητών με συγκεντρώσεις και πορείες διαμαρτυρίας και με αιτήματα την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, το πανεπιστημιακό άσυλο και τον φοιτητικό συνδικαλισμό.⁵²³ Η Κυβέρνηση λόγω του μεγάλου απεργιακού κινήματος υποχρεώθηκε να συζητήσει στη Βουλή το θέμα, ύστερα από επίμονο αίτημα της *EΔA*.⁵²⁴

Στη συζήτηση που διεξήχθη στις 28 Ιανουαρίου 1966, ο Η. Ήλιού ξεκίνησε την αγόρευσή του λέγοντας ότι «*υπάρχει ένας πρωτοφανής εις την ιστορίαν της χώρας μας*

⁵²¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 30', 26 Ιανουαρίου 1966, σσ. 695-710.

⁵²² Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες...* ό.π., σσ. 150-157: Είχε προηγηθεί τον Ιούλιο του 1964 η μεγάλη απεργία των εργαζομένων του Λαυρίου που αποτέλεσε ορόσημο στις απεργιακές κινητοποιήσεις των βιομηχανικών εργατών.

⁵²³ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 327.

⁵²⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 31', 27 Ιανουαρίου 1966, σ. 713. «*Το κύμα των απεργιών εις την Βουλήν*», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6344 (28 Ιανουαρίου 1966), σσ. 1,5: Η απεργιακή κινητοποίηση του 1966 ξεκίνησε από τις αστικές συγκοινωνίες της Αθήνας με τους εργαζόμενους των τρόλεϊ.

κοινωνικός και απεργιακός σάλος, που κατά την γνώμην της παρατάξεώς μας, δεν αποτελεί παρά τον αντίκτυπον της εφαρμοζομένης από την κυβέρνησιν οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής...». Αναφέρθηκε στην απεργία των εργαζομένων της ΗΕΜ (Ηλεκτρική Εταιρεία Μεταφορών) καθώς και των εργαζομένων στην καθαριότητα των δήμων της Αθήνας που είχε ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση τόνων σκουπιδιών στην πρωτεύουσα με απρόβλεπτες συνέπειες για τη δημόσια υγεία.

Στη συνέχεια της ομιλίας του, μίλησε για το δικαίωμα των εργαζομένων στην απεργία και άσκησε κριτική στην κυβέρνηση για τον τρόπο διαχείρισης των απεργιακών καταστάσεων με τη δημιουργία απεργοσπαστικών μηχανισμών και επεμβάσεων στον εργατικό συνδικαλισμό. Για να στηρίξει την επιχειρηματολογία του χρησιμοποίησε ως παράδειγμα τις θεωρητικές προσεγγίσεις του Ιταλού νομικού Ούγκο Νάτολι και κατέληξε, με σαφή υπαινιγμό για την κυβέρνηση, «πως ό,τι αποτελούσε δικαίωμα το οποίο αφορούσε τους πολλούς και τους φτωχούς, το κράτος το έβλεπε με αντιπάθεια». Αναφερόμενος στο θέμα της πολιτικής επιστράτευσης των εκπαιδευτικών ο Η. Ηλιού κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι καταστρατηγούσε το «αναγνωρισμένο κατόπιν αγώνων» και συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα των εργαζομένων στην απεργία. Καταδίκασε τη σάση της κυβέρνησης απέναντι στον «απεργιακό σάλο», στάση «αβελτηρίας» όπως τη χαρακτήρισε, και απευθυνόμενος στον υπουργό Συντονισμού Κ. Μητσοτάκη, δήλωσε ότι ήταν κατηγορηματικά αντίθετος στην εφαρμογή του μέτρου της πολιτικής επιστράτευσης.⁵²⁵ Ολοκληρώνοντας την ομιλία του ο Η. Ηλιού προέτρεψε την κυβέρνηση να ψηφίσει τα νομοσχέδια που αφορούσαν τα αιτήματα των εργαζομένων και να δρομολογήσει λύσεις για την αντιμετώπιση της έκτακτης κατάστασης.⁵²⁶

Στην ημερήσια διάταξη αναφορών και ερωτήσεων της 4ης Φεβρουαρίου συζητήθηκαν και ερωτήσεις της αρμοδιότητας του υπουργείου Δημόσιας Τάξης. Ο υπουργός Χρ. Αποστολάκος απάντησε στην ερώτηση βουλευτών της ΕΔΑ σχετικά με τη

⁵²⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 32', 28 Ιανουαρίου 1966, σ. 745: Απευθυνόμενος στον υπουργό Συντονισμού, Κ. Μητσοτάκη, ο Η. Ηλιού ανέφερε ότι επί κυβέρνησης Στ. Στεφανόπουλου επιστρατεύθηκαν τρεις φορές οι ταχυδρομικοί, δύο φορές οι υπάλληλοι του ΟΤΕ, μια φορά οι υπάλληλοι της ΗΕΜ (Ηλεκτρική Εταιρεία Μεταφορών), μια φορά το προσωπικό του ΚΤΕΛ, μια φορά οι σιδηροδρομικοί, μια φορά οι υπάλληλοι της ΔΕΗ, κ.ά. Ποτέ άλλοτε δεν είχαν γίνει τόσες επιστρατεύσεις. Ο Κ. Μητσοτάκης του απάντησε ότι και η κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου είχε καταφύγει κατ' επανάληψη στο μέτρο της επιστράτευσης για το γενικό συμφέρον των πολιτών.

⁵²⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 32', 28 Ιανουαρίου 1966, σσ. 733-748.

δίωξη βιοπαλαιστών λόγω πολιτικών φρονημάτων από τις αστυνομικές αρχές. Ο εκπρόσωπος της *EΔA*, στην αρχή της παρέμβασής του, επισήμανε ότι: «Είναι γνωστόν ότι το κράτος δικαίου είναι εκείνο εις το οποίον όλαι αι ἄλλαι εξουσίαι υπόκεινται εις τον νόμον, ο νομοθέτης εις το Σύνταγμα και λειτουργεί μέσα εις τα πλαίσια της εγγυήσεως των ατομικών δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών». Μίλησε για το αστυνομικό κράτος της διακυβέρνησης της *EPE* και έκανε αναφορές στις καταχρήσεις και την τέλεση αξιόποινων πράξεων από την πλευρά των αστυνομικών αρχών. Χρησιμοποίησε το παράδειγμα του Μεχντί Μπεν Μπαρκά,⁵²⁷ του αυτοεξόριστου ηγέτη της μαροκινής αντιπολίτευσης, (που εξαφανίστηκε μυστηριωδώς μετά τη σύλληψή του στο Παρίσι το 1965), για να στηρίξει την επιχειρηματολογία του. Λίγο πριν από τη λήξη της συνεδρίασης ο Η. Ηλιού ζήτησε να έλθει προς συζήτηση το ζήτημα των φοιτητικών επεισοδίων στα Πανεπιστήμια και κατήγγειλε την αναβολή της συζήτησης στη Βουλή.⁵²⁸

Στις 5 Φεβρουαρίου 1966 ισχυρός σεισμός έπληξε την περιοχή της Ευρυτανίας με έναν νεκρό, δεκάδες τραυματίες και μεγάλες υλικές ζημιές, με αποτέλεσμα ο Νομός Ευρυτανίας να κηρυχθεί σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης.⁵²⁹ Στην έναρξη της συνεδρίασης της 7ης Φεβρουαρίου 1966 ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της *Ενώσεως Κέντρου N. Μπακόπουλος* ζήτησε να ενημερωθεί για την έκταση των καταστροφών στις πληγείσες περιοχές και για τα μέτρα που έλαβε η Κυβέρνηση για την αντιμετώπιση της έκτακτης κατάστασης. Ο Η. Ηλιού, όταν πήρε τον λόγο, εξέφρασε πρωτίστως τη συμπαράστασή του προς τους πληγέντες και ζήτησε από την Κυβέρνηση να λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα για την ανακούφιση των σεισμοπλήκτων. Επέκρινε, επίσης, τη «στιγμαία συγκίνηση» και «προθυμία» για παροχή βοήθειας, που συνήθως επιδεικνύονταν από την Κυβέρνηση σε περιστάσεις έκτακτης ανάγκης, παροχές που ωστόσο δεν συνέβαλαν επί της ουσίας στην αποκατάσταση των προβλημάτων. Εισηγήθηκε, κατόπιν, τη νομοθετική ρύθμιση του θέματος της λαϊκής στέγης και τόνισε την ανάγκη οικοδόμησης σπιτιών κατά το παράδειγμα του Οργανισμού Ανοικοδομήσεως

⁵²⁷ Ιστορικό Λεύκωμα 1966, «Η δολοφονία του Μπεν Μπαρκά», εφημ. *H Καθημερινή*, 1997, σ. 113. Jerome Brisset, «Η εξαφάνιση του Μπεν Μπαρκά. Τυχαίος θάνατος ή έγκλημα», *Iστορία Εικονογραφημένη*, εκδ. «Οργανισμός Πάπυρος», τχ. 61 (Ιούλιος 1973), σσ. 50-61.

⁵²⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η, Σύνοδος Γ, Συνεδρίαση 37', 4 Φεβρουαρίου 1966, σσ. 837-850.

⁵²⁹ «Σεισμοί έπληξαν την Ευρυτανία. Δεκάδες χωριά κατέρρευσαν. Ένας νεκρός και 50 τραυματίες», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6352 (6 Φεβρουαρίου 1966), σσ. 1,6. Ιστορικό Λεύκωμα 1966, «Σεισμοί στην Ευρυτανία», εφημ. *H Καθημερινή*, 1997, σσ. 122-125.

Σεισμοπαθών Κορίνθου (ΑΟΣΚ).⁵³⁰ Ο Σπ. Μαρκεζίνης, στη συνέχεια, εξήρε την άμεση αντίδραση του βασιλικού ζεύγους που επισκέφθηκε από την πρώτη στιγμή τις πληγείσες περιοχές. Στο ίδιο πνεύμα ακολούθησαν οι σύντομες ανακοινώσεις των Κ. Τσάτσου και Λ. Ευταξία.⁵³¹ Το θέμα των σεισμοπλήκτων απασχόλησε και τις συνεδριάσεις της 11ης και 15ης Φεβρουαρίου 1966 με τον Η. Ηλιού να ασκεί κριτική στο Προεδρείο για τη μετάθεση της συζήτησης λόγω της απουσίας του υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας Ν. Ζορμπά στο εξωτερικό. Ο εκπρόσωπος της ΕΔΔ υπέδειξε τον υπουργό Συντονισμού ως γενικό αρμόδιο για τη διεξαγωγή της συζήτησης.⁵³²

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 το φοιτητικό κίνημα είχε λάβει μαζικότερη και μαχητικότερη μορφή. Το 1964 ιδρύθηκε η Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας (ΕΦΕΕ) με αιτήματα τη δωρεάν παιδεία και την αύξηση του ποσοστού του κρατικού προϋπολογισμού για την Εκπαίδευση. Μετά τα γεγονότα της Αποστασίας, οι φοιτητές κινητοποιήθηκαν ζητώντας την κατοχύρωση του πανεπιστημιακού ασύλου, τη συμμετοχή εκπροσώπων τους στα διοικητικά όργανα των πανεπιστημίων και τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης.⁵³³

Η ΕΦΕΕ οργάνωσε την 1η Φεβρουαρίου μεγάλη συγκέντρωση στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών με βασικά αιτήματα την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, το πανεπιστημιακό άσυλο και τον φοιτητικό συνδικαλισμό. Ακολούθησε πορεία των φοιτητών προς το υπουργείο Παιδείας για την επίδοση ψηφισμάτων. Μεγάλη αστυνομική δύναμη προσπάθησε να ανακόψει την πορεία των φοιτητών με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν συμπλοκές με συλλήψεις και τραυματισμούς. Την επόμενη ημέρα (2 Φεβρουαρίου) πραγματοποιήθηκε φοιτητική συγκέντρωση στη Θεσσαλονίκη με

⁵³⁰ Ο Αυτόνομος Οργανισμός Σεισμοπαθών Κορίνθου (ΑΟΣΚ) συστάθηκε αμέσως μετά τον καταστρεπτικό σεισμό των 6,3 ρίχτερ που ισοπέδωσε την περιοχή της Κορίνθου και του Λουτρακίου στις 22/4/1928 υπό τον Μητροπολίτη Δαμασκηνό. Ο Οργανισμός επέβλεψε την κατασκευή των κτηρίων με βάση τους νέους αντισεισμικούς κανονισμούς κατασκευής. Βλ. Οδυσ. Αχ. Λαμπράκης, *Αξιοθέατα & Ιστορία του Λουτρακίου Κορινθίας*, εκδ. «Vipapharm», Αθήνα 2014, σσ. 5-6. «Σείεται εκ βάθρων η Πελοπόννησος», *Εφημερίδα Ριζοσπάστης*, φ. 4910 (23 Απριλίου 1928), σ. 4.

⁵³¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 39', 8 Φεβρουαρίου 1966, σσ. 1.264-1.288.

⁵³² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 41', 11 Φεβρουαρίου 1966, σσ. 964-972. Συνεδρίαση 44', 15 Φεβρουαρίου 1966, σσ. 1.000-1.004.

⁵³³ Ά. Ρήγος, *Ελληνικό πανεπιστήμιο και φοιτητικό κίνημα*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2016, σσ. 398-399.

συλλήψεις και κακοποιήσεις φοιτητών. Ο Γ. Παπανδρέου κατήγγειλε τα βίαια επεισόδια και η *EKA* και η *EΔA* ζήτησαν να συζητηθεί το θέμα στη Βουλή.⁵³⁴

Στη μακρά συζήτηση που πραγματοποιήθηκε στις 8 Φεβρουαρίου 1966 για τα επεισόδια που έλαβαν χώρα στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, και στην οποία έλαβαν μέρος μόνον οι πολιτικοί αρχηγοί και οι κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι των κομμάτων, ο Η. Ήλιού επισήμανε την ανάγκη αναζήτησης των κυβερνητικών ευθυνών και κατήγγειλε τη μεγάλη κινητοποίηση της Αστυνομίας για την καταστολή των φοιτητικών αντιδράσεων. Έκανε λόγο για «αιματηρά» επεισόδια με «πολυάριθμους» τραυματίες και για τη βίαιη εισβολή αστυνομικών σε πανεπιστημιακούς χώρους. Ο Η. Ήλιού κατήγγειλε με σφοδρότητα την «εξοργιστική τακτική» του υπουργείου Δημόσιας Τάξης με την πρόκληση επεισοδίων και τη δημιουργία κλίματος ανασφάλειας και κινδύνου στους συμμετέχοντες στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας. Αναφέρθηκε και στον διεθνή φοιτητικό συνδικαλισμό, αντιπαραβάλλοντάς τον με το φοιτητικό «εγχώριο» κίνημα που αντιμετωπίζοταν κυρίως, ως ποινικό αδίκημα. Ο Ήλιού, επίσης, μίλησε για τα γεγονότα, που κατά τη γνώμη του, προηγήθηκαν και οδήγησαν στις φοιτητικές διαδηλώσεις: την πειθαρχική δίωξη που ασκήθηκε στη διοίκηση του Σωματείου της Σχολής από τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής της Αθήνας για την οργάνωση δημόσιας συζήτησης με θέμα το βιβλίο Ιστορίας του Κ. Καλοκαιρινού⁵³⁵ και τις αποβολές φοιτητών, η πρώτη εκ των οποίων αφορούσε φοιτητή από τη Γεωπονική Σχολή, και η δεύτερη φοιτητή του Πολυτεχνείου. Κατέληξε την αγόρευσή του τονίζοντας πως «υπάρχει συστηματική προσπάθεια από της 15 Ιουλίου και εντεύθεν...φιμώσεως των σπουδαστών και καταργήσεως του φοιτητικού συνδικαλισμού».⁵³⁶

Ο Ήλιού, στη διάρκεια της συνεδρίασης της 23ης Φεβρουαρίου 1966, η οποία αφορούσε θέματα κοινοβουλευτικού ελέγχου, κατέθεσε στο Προεδρείο δήλωση της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματός του με θέμα την καταδίκη και φυλάκιση του

⁵³⁴ Σ. Λιναρδάτος, Από τον Εμφύλιο... ό.π., σσ. 327-328.

⁵³⁵ Το εγχειρίδιο Ιστορίας με τίτλο *Iστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική*, 146 π.Χ.- 1453 μ.Χ. του Κώστα Καλοκαιρινού εισήχθη τον Σεπτέμβριο του 1965 στη Β' Γυμνασίου στο πλαίσιο των βιβλίων της μεταρρύθμισης. Αποσύρθηκε δύο μήνες αργότερα λόγω «των γενικότερων συζητήσεων και εντυπώσεων στην κοινή γνώμη», όπως ανακοίνωσε ο υπουργός Παιδείας Στ. Αλαμανής. Βλ. Χ. Αθανασιάδης, «Εθνος και Σχολική Ιστορία: η πολεμική στο βιβλίο *Iστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική* 146 π.Χ. - 1453 μ.Χ. της Β' Γυμνασίου (1965)», Περιοδικό Δοκιμές, τχ. 15-16, Άνοιξη 2010, σσ. 71-103.

⁵³⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 39', 8 Φεβρουαρίου 1966, σσ. 878-895.

ηγετικού μέλους της ΕΔΑ στρατηγού του ΕΛΑΣ Γερ. Αυγερόπουλου για τα γεγονότα του Γοργοποτάμου στις 29 Νοεμβρίου 1964. Εκτός από τον Γερ. Αυγερόπουλο, είχαν καταδικαστεί και φυλακιστεί ο γ.γ. της Πανελλήνιας Ένωσης Αναπήρων και Τραυματιών Εθνικής Αντίστασης, Κ. Τασσόπουλος καθώς και ο Κ. Βαλσαμής. Η ΕΔΑ στη δήλωσή της έκανε έκκληση προς την Κυβέρνηση να αποκαταστήσει την αδικία που, κατά την άποψή της, είχε διαπραχθεί εις βάρος του Στρατηγού Αυγερόπουλου και ζήτησε την αποφυλάκισή του λόγω της προχωρημένης ηλικίας του και του βεβαρυμμένου ιατρικού ιστορικού. Με τη δήλωση της ΕΔΑ για την αποφυλάκιση του Αυγερόπουλου συμφώνησαν οι βουλευτές της ΕΔΑ Σ. Μερκούρης και Αν. Τσιάρας.⁵³⁷

Σε μία από τις τελευταίες συνεδριάσεις του Φεβρουαρίου του 1966 (25/2/1966) συζητήθηκε, μετά από σχετική επερώτηση των βουλευτών της ΕΔΑ (Η. Ηλιού, Β. Ευφραimίδη, Ι. Παπαδημητρίου και Ε. Σακελλάρη), το θέμα της πιστοδότησης της ελληνικής οικονομίας από Τράπεζες κι άλλους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς. Ο Ηλιού άσκησε κριτική στην κυβέρνηση για τη γενική οικονομική πολιτική της, κυρίως σε ότι αφορούσε στον πιστοδοτικό τομέα. Έθιξε το ζήτημα των υπερπιστοδοτήσεων και προειδοποίησε για τον κίνδυνο υποτίμησης του εθνικού νομίσματος λόγω της ανορθόδοξης και ευνοϊκής χρηματοδότησης προς όφελος των μεγάλων επιχειρήσεων. Χαρακτήρισε «υδροκεφαλική» την κατανομή των πιστώσεων και ειδικότερα εκείνων του κλάδου της μεταποίησης, γεγονός που είχε ως συνέπεια την υποχρηματοδότηση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, το οποίο, κατά την άποψή του, δημιουργούσε «πελώριον πιστοδοτικόν πρόβλημα». Ζήτησε να υπάρξει δημόσια έρευνα για το θέμα και για τον τρόπο άσκησης της πιστωτικής πολιτικής.⁵³⁸

Στις 7 Μαρτίου 1966 ο Η. Ηλιού αγόρευσε για το νομοσχέδιο «περί ρύθμισης θεμάτων των δικηγόρων - συμβολαιογράφων και της τροποποίησης του κώδικα του

⁵³⁷ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 46', 23 Φεβρουαρίου 1966, σ. 1.057. Σ. Λιναρδάτος, Από τον Εμφύλιο... ό.π., σσ. 112-115: Στη διάρκεια της 22ης επετείου από την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου τον Νοέμβριο του 1942 δεν είχε επιτραπεί να γίνει κατάθεση στεφάνων από τους εκπροσώπους των αντιστασιακών οργανώσεων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ακολουθήσουν σφοδρά επεισόδια. Ακολούθησε η έκρηξη με τους νεκρούς και τους τραυματίες. Ο Γ. Παπανδρέου είχε ζητήσει να δικαστούν όσοι «εξετράπησαν εις πράξεις βίας». Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης... ό.π.*, σ. 217: Στο πλαίσιο αυτό συνελήφθησαν 18 άτομα, ανάμεσά τους και ο Στρατηγός Γερ, Αυγερόπουλος που θεωρήθηκε ο υποκινητής της στάσης και καταδικάστηκε από το Τριμελές Εφετείο Αθηνών σε διετή φυλάκιση.

⁵³⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 48', 25 Φεβρουαρίου 1966, σσ. 1.124-1.125.

ταμείου νομικών κι άλλων διατάξεων». Ο Ηλιού ξεκίνησε την ομιλία του λέγοντας ότι το συγκεκριμένο νομοσχέδιο, αν και δεν προέβλεπε λύσεις για όλα τα επιμέρους θέματα που απασχολούσαν τους δικηγόρους⁵³⁹ κατά την εκτίμησή του, περιείχε αρκετές θετικές ρυθμίσεις και, ως εκ τούτου, η *EΔA* θα συναινούσε σε αυτό. Το νομοσχέδιο των δικηγόρων έγινε δεκτό κατ' αρχήν, άρθρον και σύνολο. Η συνεδρίαση έκλεισε με την προεκφώνηση των σχεδίων νόμων που αφορούσαν την αύξηση των οργανικών αριθμών των μόνιμων αξιωματικών και υπαξιωματικών του Βασιλικού Ναυτικού. Ο Ηλιού συμφώνησε με το περιεχόμενο του νομοσχεδίου για το Βασιλικό Ναυτικό και πρόσθεσε την παρατήρησή του για την υπεραριθμία των εισακτέων στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων.⁵⁴⁰ Η ψήφιση του νομοσχεδίου αναβλήθηκε λόγω της απουσίας του υπουργού Εθνικής Άμυνας Σ. Κωστόπουλου.⁵⁴¹

Η συνεδρίαση της 8ης Μαρτίου 1966 αφορούσε την καταγγελία για κακοποίηση του βουλευτή Δράμας της *EK* Αναστ. Παπαδόπουλου από όργανα της Χωροφυλακής.⁵⁴² Αφορμή της συζήτησης αποτέλεσε το τηλεγράφημα που κοινοποίησε ο Αναστ. Παπαδόπουλος στον Γ. Παπανδρέου και το οποίο κατέθεσε στο Προεδρείο ο εκπρόσωπος της *Ενώσεως Κέντρου Ν. Μπακόπουλος*, τονίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι η παραπάνω ενέργεια αποτελούσε «καθαρόν έγκλημα» κατά της Βουλής και «της ησυχίας του λαού». Ο Η. Ηλιού επικρίνοντας την Κυβέρνηση επιτέθηκε ιδιαιτέρως κατά του υπουργού Δημόσιας Τάξης Χρ. Αποστολάκου και ισχυρίστηκε ότι τα καταγγελλόμενα γεγονότα αποτελούσαν ακόμη μία πράξη απόδειξης της κατατρομοκράτησης των πολιτών και των εκπρόσωπών τους και προσπάθεια αναβίωσης του κλίματος βίας και τρομοκρατίας της περιόδου 1958-1961. Χαρακτηριστικά ανέφερε: «Προκειμένου περί κακοποιήσεως βουλευτού αι ευθύναι δεν είναι ενός υπουργού. Ανήκουν εις την Κυβέρνησιν» και συνέχισε λέγοντας ότι, «...είναι από εκείνα τα οποία εκφράζουν μίαν απαράδεκτον πολιτικήν ολοκλήρου της Κυβερνήσεως και ιδία του Προέδρου της Κυβερνήσεως». Δεν αναγνώρισε κανένα δικαίωμα ανάμιξης στον υπουργό Δημόσιας Τάξης τον οποίο χαρακτήρισε

⁵³⁹ Το ζήτημα της μονοθεσίας, της συμμετοχής των δικηγόρων στο Συμβούλιο των Νομικών Προσώπων, το θέμα της παραστάσεως κατά τη σύνταξη συμβολαίων, το Ταμείο Νομικών κ.ά.

⁵⁴⁰ Η παρατήρηση του Ηλιού αφορούσε την υπεραριθμία των αξιωματικών σε «μη νομοθετημένες θέσεις», γεγονός που, κατά τον ίδιο, δεν εξασφάλιζε τη βαθμολογική τους εξέλιξη.

⁵⁴¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 54', 7 Μαρτίου 1966, σσ. 1.243-1.244, 1.261.

⁵⁴² «Η βουλευτική ασυλία και τα όργανα της τάξεως», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6377 (9 Μαρτίου 1966), σ. 5.

«απίθανον υπουργόν». Ο υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης απαντώντας στα όσα είχε πει ο Ηλιού, τόνισε την προσήλωση της Κυβέρνησης στη νομιμότητα και υποσχέθηκε τη διερεύνηση της καταγγελίας και την επιβολή κυρώσεων σε περίπτωση παραβίασης του νόμου. Σχολιάζοντας τα λεγόμενα του υπουργού Δικαιοσύνης, ο Ηλιού, στη δευτερολογία του, εξέφρασε την πεποίθησή του ότι η εξακρίβωση των «καταγγελομένων περιστατικών θα είναι παραπομπή εις καλένδας» και «θα καταλήξῃ εις κουκούλωμα». Η συζήτηση διεξήχθη εν μέσω ζωηρών αντεγκλήσεων και μικροεπεισοδίων που κορυφώθηκαν όταν ο βουλευτής της ΕΡΕ Δ. Βρανόπουλος αμφισβήτησε την ακρίβεια των όσων είχε καταγγείλει η ΕΚ.⁵⁴³

Την κωλυσιεργία του κοινοβουλευτικού ελέγχου, από την πλευρά της κυβέρνησης, έθιξε ο Η. Ηλιού στη διάρκεια της συνεδρίασης της 11ης Μαρτίου 1966. Επισήμανε ότι βρισκόταν σε εκκρεμότητα η συζήτηση για το Βασιλικό Διάγγελμα της 1ης Ιανουαρίου 1966, το αίτημα για σύσταση εξεταστικής επιτροπής για στρατολογικά ζητήματα, καθώς, και η πρόταση της ΕΔΑ σχετικά με την απαγόρευση πτήσεων, πάνω από την Ελλάδα, αεροπλάνων με ατομικό οπλισμό, μετά από το περιστατικό του Παλομάρες στην Ισπανία. Ζήτησε από το Προεδρείο να επεξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο χειριζόταν «το έργον διευθύνσεως των εργασιών» του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Συγκεκριμένα, είπε: «Αυτήν την στιγμήν το θέτω υπό μορφήν ηπιωτάτης υπομνήσεως χρεών. Θα είμεθα υποχρεωμένοι να το θέσωμεν, καθ' όλους τους πλέον εντόνους τρόπους τους οποίους επιτρέπει η κοινοβουλευτική διαδικασία, αν το Προεδρείο δεν μεριμνήσει να ακολουθηθή η πορεία των εργασιών του κοινοβουλευτικού ελέγχου». Ο Πρόεδρος της Βουλής, Δ. Παπασπύρου, δήλωσε ότι αιφνιδιάστηκε από την παρατήρηση του εκπροσώπου της ΕΔΑ και διευκρίνισε ότι το Προεδρείο είχε καταβάλει κάθε προσπάθεια για την τήρηση των διαδικασιών και υποσχέθηκε την επιτάχυνση του κοινοβουλευτικού ελέγχου, καθώς και του ρυθμού εργασιών της Βουλής.⁵⁴⁴ Για το θέμα της πορείας των εργασιών του κοινοβουλευτικού ελέγχου ο Ηλιού μίλησε και στη συνεδρίαση της 18ης Μαρτίου 1966.⁵⁴⁵

Τη θέση της ΕΔΑ για το ζήτημα των επαγγελματικών μισθώσεων και του ενοικιοστασίου παρουσίασε ο Η. Ηλιού στη συνεδρίαση της 29ης Μαρτίου 1966. Ο

⁵⁴³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 55', 8 Μαρτίου 1966, σσ. 1.265-1.288.

⁵⁴⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 58', 11 Μαρτίου 1966, σσ. 1.330-1.332.

⁵⁴⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 63', 18 Μαρτίου 1966, σσ. 1.417-1.419.

εκπρόσωπος του κόμματος, μιλώντας επί μακρόν, άσκησε οξεία κριτική στην κυβέρνηση για τον τρόπο ρύθμισης του ζητήματος των επαγγελματικών μισθώσεων. Δικαιολόγησε τις κινητοποιήσεις των καταστηματαρχών (κλείσιμο καταστημάτων) και ζήτησε να βρεθεί «λύσις ουσίας» στο πρόβλημα. Χαρακτηριστικά ανέφερε: «Σήμερον δεν λύεται το θέμα της επαγγελματικής στέγης. Αναβάλλεται η λύσις... και θα έλθη πάλιν ο καιρός και θα ίδωμεν, ότι και πάλιν θα δοθή λύσις αναστολής». Και συνέχισε: «Και από αναβολήν εις αναβολήν και από παρέλκυσιν εις παρέλκυσιν, θα δημιουργούνται κάθε τόσο μεγάλα προβλήματα και κοινωνικά διενέξεις εκτεταμέναι». Ο υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης υποσχέθηκε την ψήφιση του νομοσχεδίου για τις επαγγελματικές μισθώσεις και αποφάσισε την παράταση λήξης των μισθώσεων και της αναστολής όλων των εξώσεων.⁵⁴⁶

Στις 29 Μαρτίου 1966 απεβίωσε ο «παλαιότερος των πρώην πρωθυπουργών» Στυλιανός Γονατάς στο Νοσοκομείο Ευαγγελισμός όπου νοσηλεύοταν.⁵⁴⁷ Στο πολιτικό μνημόσυνο για τον Στ. Γονατά, στις 30 Μαρτίου 1966, ο Ηλιού, εκ μέρους της ΕΔΑ, μίλησε για τον εκλιπόντα στρατιωτικό και πολιτικό, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στη στρατιωτική δράση του και κυρίως στην ενεργό συμμετοχή του στο Κίνημα του 1909. Είπε, μεταξύ άλλων: «Εκτιμώμεν την πολυκύμαντον και, κατά την κρίσιν μας, όχι πάντοτε ευθυγραμμισμένην πορείαν του εκλιπόντος ανδρός. Και πιστεύομεν ότι πέραν των όσων έπραξεν ως στρατιωτικός κατά την περίοδο των αγώνων... νομίζομεν ότι προσέφερεν υπηρεσίας υπό το πρίσμα των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών υπό των οποίων διαδραματίσθησαν οι αγώνες του».⁵⁴⁸

Στην ημερήσια διάταξη της 1ης Απριλίου 1966 είχε προγραμματιστεί να γίνει η συζήτηση για θέματα που αφορούσαν υπερβάσεις οργάνων της δημόσιας τάξης. Συγκεκριμένα, επρόκειτο να συζητηθούν τα καταγγελλόμενα έκτροπα που είχαν σημειωθεί κατά τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου. Μεταξύ αυτών, ήταν και η επίθεση κατά του βουλευτή της ΕΔΑ Λεωνίδα Κύρκο⁵⁴⁹ από αστυνομικούς στην Πλατεία Συντάγματος. Λόγω της απουσίας του υπουργού Δημόσιας Τάξης, Χρ. Αποστολάκου, για

⁵⁴⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 66', 29 Μαρτίου 1966, σσ. 1.491-1.508.

⁵⁴⁷ «Απεβίωσεν ο Σ. Γονατάς χθες το πρωί», Ελευθερία: *Ανεξάρτητος Πρωινή Εφημερίς*, φ. 6606 (30 Μαρτίου 1966), σ. 1.

⁵⁴⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 67', 30 Μαρτίου 1966, σσ. 1.509-1.512.

⁵⁴⁹ «Απόπειρα εκμεταλλεύσεως της εθνικής εορτής απέτυχε», Ελευθερία: *Ανεξάρτητος Πρωινή Εφημερίς*, φ. 6603 (26 Μαρτίου 1966), σσ. 1,7.

λόγους υγείας, αποφασίστηκε, μετά από συζήτηση μεταξύ του Προέδρου της Βουλής Δ. Παπασπύρου, του υπουργού Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκη, των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων της *EK* και της *ELA* Ν. Μπακόπουλου και Η. Ηλιού, η αναβολή της συζήτησης για την περίοδο αμέσως μετά τις γιορτές του Πάσχα. Ο Πρόεδρος της Βουλής ανέγνωσε επιστολή του υπουργού Δημόσιας Τάξης με την οποία δήλωνε τη διεξαγωγή ανακρίσεων σχετικά με τα επεισόδια της 25ης Μαρτίου. Ωστόσο, ο Ηλιού, αφού διαμαρτυρήθηκε σε έντονο ύφος για την αναβολή, αναφέρθηκε στην απουσία του υπουργού Δημόσιας Τάξης και αντιπαρέβαλε την περίπτωση του Στρατηγού Γερ. Αυγερόπουλου, του οποίου όπως είπε, «η αποφυλάκισις απεκρούσθη δι' ανήκεστον βλάβην παρά τους κινδύνους της υγείας του». Σημείωσε, δε, με ιδιαίτερη έμφαση, την ευνοϊκή μεταχείριση της κυβέρνησης προς το πρόσωπο του υπουργού, που, με πρόσχημα την ασθένειά του, κατά την άποψη του Ηλιού, απέφυγε με αυτόν τον τρόπο την προγραμματισμένη συζήτηση. Για την περίπτωση της κακοποίησης του Λ. Κύρκου, ο Η. Ηλιού ζήτησε να δοθεί ο λόγος στον βουλευτή προκειμένου να εξιστορήσει τα συμβάντα. Ο Λ. Κύρκος ενημέρωσε το Σώμα ότι είχε καταθέσει μήνυση για εξύβριση και σωματικές βλάβες, και έκλεισε την αγόρευσή του, λέγοντας ότι θα κινούσε «.. πάντα λίθον προς δικαίωσίν...» του.

Στις 10 Απριλίου 1966 υπέβαλε την παραίτησή του ο υπουργός Εξωτερικών Ηλίας Τσιριμώκος λόγω διαφωνίας του με τον Στέφ. Στεφανόπουλο και τον Στ. Κωστόπουλο (υπουργό Εθνικής Αμύνης) για το επίμαχο ζήτημα της εθνοφρουράς στην Κύπρο. Η αποχώρηση του Τσιριμώκου από το σχήμα προκάλεσε κυβερνητική κρίση, δεδομένου ότι ο Στεφανόπουλος είχε πλέον οριακή πλειοψηφία. Τη θέση του Η. Τσιριμώκου κατέλαβε ο Ι. Τούμπας.⁵⁵⁰ Η Βουλή διέκοψε τις εργασίες της για τις 19 Απριλίου 1966, λόγω των εορτών του Πάσχα, με αντικείμενο της ημερήσιας διάταξης τον κοινοβουλευτικό έλεγχο.⁵⁵¹

Στις 19 Απριλίου 1966 επαναλειτούργησε η Βουλή. Ο Η. Ηλιού κατέθεσε εκ μέρους της *ELA*, σε συνεργασία με την *EK*, πρόταση δυσπιστίας κατά της Κυβέρνησης «διά την όλην εν γένει πολιτική της, εξωτερικήν, εσωτερικήν και οικονομικήν, ιδίως, δε, διά την πολιτική της επί του Κυπριακού και επί των δημοσίων ελευθεριών και της

⁵⁵⁰ Α. Παπαχελάς, *O Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σσ. 246-247.

⁵⁵¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 69', 1 Απριλίου 1966, σσ. 1.535-1.546.

καταπατήσεως του Συντάγματος».⁵⁵² Η πρόταση δυσπιστίας συζητήθηκε στις επόμενες συνεδριάσεις του Σώματος μέσα σε έντονα φορτισμένο κλίμα. Πρώτος ομιλητής της συζήτησης, που διεξήχθη στις 21 Απριλίου 1966 έως τις 25 Απριλίου 1966, ήταν ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της *Ενώσεως Κέντρου* Ν. Μπακόπουλος. Ο Η. Ηλιού έκανε μια μικρή παρέμβαση σχετικά με τη σειρά των ομιλούντων εκπροσώπων των κομμάτων. Εξέφρασε την άποψη, ότι οι εκπρόσωποι της *EK* και της *EΔA*, από τη στιγμή που οι ίδιες είχαν υποβάλει τις προτάσεις δυσπιστίας, έπρεπε να προηγηθούν στη σειρά των ομιλητών. Αντίρρηση επί της σειράς των ομιλητών έφερε ο αρχηγός της *EPE* Π. Κανελλόπουλος που υποστήριξε ότι «...αφ' ης στιγμής τίθεται πολιτικόν θέμα, ομιλούν τα κόμματα κατά την σειράν της δυνάμεώς των, εκτός εάν δεν το επιθυμούν». Ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της *Ενώσεως Κέντρου* Ν. Μπακόπουλος, στην αγόρευσή του, τόνισε τη μεγάλη αντίθεση της παράταξής του με τον τρόπο που η Κυβέρνηση Στεφανόπουλου ασκούσε την κυβερνητική εξουσία. Το μεγαλύτερο μέρος της μακράς αγόρευσης του Ν. Μπακόπουλου αφορούσε στο συνταγματικό θέμα, για το οποίο ο Π. Κανελλόπουλος επισήμανε ότι είχε ήδη εκτενώς και επανειλημμένως συζητηθεί και στο Συμβούλιο του Στέμματος (1-2 Σεπτεμβρίου 1965).⁵⁵³

Πρώτος κατά τη συνεδρίαση της 22ας Απριλίου 1966 μίλησε ο Η. Ηλιού. Ξεκίνησε την ομιλία του μιλώντας πρώτα για την κυπριακή κρίση και την επέμβαση του ξένου παράγοντα στα ελληνικά πολιτικά πεπραγμένα. Στη συνέχεια, αναφέρθηκε σε όλα τα κεφάλαια της πρότασης δυσπιστίας της *EΔA*: τη δικαστική εξουσία, τον στρατό, τη δημόσια τάξη, τον ΑΣΠΙΔΑ, το NATO, τις σχέσεις Εκκλησίας - Πολιτείας, την προσπάθεια απομόνωσης της Αριστεράς καθώς και στους ισχυρισμούς περί απόπειρας εξαγοράς βουλευτών. Ο Η. Ηλιού ολοκλήρωσε την τοποθέτησή του λέγοντας ότι: «*Είναι απόφασις του λαού να ζαναγίνη νοικοκύρης εις τον τόπο του, να αποκαταστήσῃ, να κατοχυρώσῃ και να περιφρουρήσῃ το δημοκρατικό πολίτευμα και την ιδικήν του κυριαρχίαν*». Η αναφορά του Ηλιού περί εξαγοράς βουλευτών προκάλεσε μεγάλη ένταση καθώς και την παρέμβαση του βουλευτή Ι. Βαλυράκη της *EK* ο οποίος ζήτησε τον λόγο επί προσωπικού ζητήματος. Ακολούθησε ένα σοβαρότατο λεκτικό επεισόδιο μεταξύ του Κ. Μητσοτάκη και του βουλευτή Χανίων της *EK* Π. Πολυχρονίδη. Μετά την παρέμβαση

⁵⁵² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 70', 19 Απριλίου 1966, σσ. 1.547-1.550.

⁵⁵³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 71', 21 Απριλίου 1966, σσ. 1.551-1.574.

του Προέδρου της Βουλής, Δ. Παπασπύρου και την ομιλία του τελευταίου αγορητή της ημέρας Αναστ. Παπαδόπουλου, η συνεδρίαση λύθηκε τις πρώτες πρωινές ώρες.⁵⁵⁴

Η συζήτηση για την υποβληθείσα πρόταση δυσπιστίας κατά της Κυβέρνησης συνεχίστηκε στις 23 Απριλίου 1966 μέσα σε ήδη ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα και με συνεχείς αντεγκλήσεις μεταξύ των βουλευτών. Ο Πρόεδρος της Βουλής, Δ. Παπασπύρου, στην έναρξη της συνεδρίασης, ανακοίνωσε τον θάνατο του βουλευτή Κεφαλληνίας της *EPE* Γερ. Μεταξά. Ακολούθησαν, αμέσως μετά, οι νεκρολογίες του Προέδρου της Κυβέρνησης Στ. Στεφανόπουλου, του εκπροσώπου της *Ενώσεως Κέντρου* Ν. Μπακόπουλου, του αρχηγού του κόμματος των *Προοδευτικών Σπ.* Μαρκεζίνη και του κοινοβουλευτικού εκπροσώπου της *ΕΔΑ* Η. Ηλιού, ο οποίος απηύθυνε τα ειλικρινή συλλυπητήριά του στην οικογένεια του εκλιπόντος.

Πρώτος εκ των αγορητών, της τρίτης κατά σειρά θυελλώδους συνεδρίασης (23/4/1966) επί της πρότασης δυσπιστίας, ήταν ο υπουργός Συντονισμού Κ. Μητσοτάκης ο οποίος μίλησε για τη γενικότερη πολιτική και οικονομική κατάσταση της χώρας. Ο ειδικός αγορητής της *ΕΔΑ*, ο Λ. Κύρκος, στον λόγο του τόνισε ότι η θλιβερή εικόνα την οποία παρουσίαζε το κοινοβούλιο αντικατόπτριζε τη γενικότερη κρίση των θεσμών στην οποία είχε περιέλθει το κράτος. Η συνεδρίαση της 23ης Απριλίου διακόπηκε πολλές φορές λόγω συνεχών αντεγκλήσεων μεταξύ βουλευτών της *EPE* και της *EK*.⁵⁵⁵

Τη σειρά των αγορητών, στη συνεδρίαση της 24ης Απριλίου 1966, για την πρόταση δυσπιστίας έκλεισε ο αρχηγός του κόμματος των *Προοδευτικών Σπ.* Μαρκεζίνης. Στη διάρκεια της προτελευταίας ημέρας της συζήτησης επί της πρότασης δυσπιστίας της Αντιπολίτευσης και μέσα σε έντονα φορτισμένη ατμόσφαιρα συζητήθηκε εκτενώς το κυπριακό πρόβλημα. Ο Σπ. Μαρκεζίνης «διά την Ένωσιν» της Κύπρου με την Ελλάδα είπε στην ομιλία του ότι η άσκηση εξωτερικής πολιτικής ήταν καθαρά υπόθεση συμφερόντων και συσχετισμού δυνάμεων και πως «...συμφέρον θα είχεν η Δύσις να ίδη την Κύπρον ηνωμένην με την Ελλάδα». Στο τέλος της αγόρευσής του, ο Σπ. Μαρκεζίνης δήλωσε τη στήριξη του κόμματος των *Προοδευτικών* στην Κυβέρνηση Στεφανόπουλου. Στην παρέμβασή του ο Η. Ηλιού, απευθυνόμενος στον υπουργό Εθνικής Άμυνας Στ. Κωστόπουλο, μίλησε για αδέσμευτη ανεξάρτητη και αποστρατικοποιημένη Κύπρο.

⁵⁵⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 72', 22 Απριλίου 1966, σσ. 1.575-1.608.

⁵⁵⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 73', 23 Απριλίου 1966, σσ. 1.609-1.636.

Χαρακτηριστικά, είπε: «....ότι μόνον ανεξάρτητη και αδέσμευτη χωρίς όρους, χωρίς βάσεις, χωρίς παρουσία ζένων στρατευμάτων είναι δυνατόν να ασκήσῃ ελευθέρως το δικαίωμα της αυτοδιαθέσεως, το οποίον οδηγεί απαρεγκλήτως εις την Ενωσιν που είναι ο τελικός σκοπός όλων...».⁵⁵⁶

Η συζήτηση για την πρόταση δυσπιστίας ολοκληρώθηκε στις 25 Απριλίου 1966 με την ψηφοφορία για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση Στεφανόπουλου. Η συζήτηση και η ψηφοφορία διεξήχθησαν εν μέσω ζωηρών και συνεχών επεισοδίων. Οι προτάσεις δυσπιστίας των δύο αντιπολιτευόμενων κομμάτων, της *EK* και της *EDA* τελικά απερρίφθησαν. Η Κυβέρνηση Στεφανόπουλου έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης με οριακή πλειοψηφία. Από τους 299 βουλευτές, 147 ψήφισαν υπέρ της αποδοχής της πρότασης δυσπιστίας και 151 κατά.⁵⁵⁷ Η κοινοβουλευτική ομάδα της *EDA* ψήφισε εναντίον της Κυβέρνησης. Ο Γ. Παπανδρέου, προσήλθε στην αίθουσα και έγινε δεκτός με παρατεταμένα χειροκροτήματα από τους βουλευτές της *EK*, ψήφισε πριν από τη διαδικασία ανάγνωσης του καταλόγου των βουλευτών Θεσσαλονίκης και αποχώρησε αμέσως μετά.

Λίγο πριν από την ψηφοφορία απειλήθηκε συμπλοκή μεταξύ των βουλευτών της *EK* Α. Λώρα (συντασσόμενο με τους αποστάτες) και Γ. Καστανίδη (υποστηρικτή του Α. Παπανδρέου). Η Φρουρά της Βουλής διατάχθηκε να επέμβει για να αποκαταστήσει την τάξη προκαλώντας τη γενική αντίδραση των βουλευτών από όλες τις παρατάξεις. Η Φρουρά αποχώρησε από την αίθουσα μετά τη διαμαρτυρία του αρχηγού της *EPE* Π. Κανελλόπουλου. Ο Η. Ηλιού στη σύντομη παρέμβασή του για το γεγονός, είχε χαρακτηρίσει την εισβολή της στρατιωτικής φρουράς στην αίθουσα της Βουλής πρωτοφανή, λέγοντας, ότι «...πιστεύω ότι τούτο ήτο απαράδεκτον, ότι τούτο απετέλεσεν ύβριν διά το Σώμα...».⁵⁵⁸ Η συνεδρίαση της 25ης Απριλίου 1966 ήταν και τυπικά η τελευταία της τρίτης συνοδικής περιόδου. Στις 28 Απριλίου 1966 δημοσιεύτηκε το Βασιλικό Διάταγμα της λήξης των εργασιών της Γ' Συνόδου. Μετά το κλείσιμο της

⁵⁵⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 74', 24 Απριλίου 1966, σσ. 1.637-1.679.

⁵⁵⁷ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 338: Κατά της Κυβέρνησης ψήφισαν η *EK*, η *EDA* και οι βουλευτές Η. Τσιριμώκος και Ι. Τσιριμώκος. Υπέρ της Κυβέρνησης ψήφισαν η *EPE*, το *Κόμμα των Προοδευτικών* και οι αποστάτες βουλευτές της *EK*. Ένας εκ των αποστατών βουλευτών, ο Αθ. Ρουσόπουλος, ψήφισε παρών.

⁵⁵⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 75', 25 Απριλίου 1966, σσ. 1.679-1.708.

Βουλής ο Πρόεδρος, σε συμφωνία με τους αρχηγούς των Κομμάτων, συγκρότησε τη Νομοθετική Επιτροπή με σκοπό την ανάληψη νομοθετικού έργου.

Ζητήματα εξωτερικής πολιτικής

Κατά τη διάρκεια του 1965 το Κυπριακό ενεπλάκη σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό στην εσωτερική πολιτική ζωή της χώρας. Στις 26 Μαρτίου 1965, ο νέος μεσολαβητής του ΟΗΕ για το Κυπριακό Γκάλο Πλάζα, είχε υποβάλει έκθεση με υποδείξεις για την επίλυση του ζητήματος. Η έκθεση Πλάζα δεν ικανοποιούσε τους Τουρκοκύπριους διότι τη θεώρησαν μεροληπτική υπέρ των Ελληνοκυπρίων.⁵⁵⁹ Στις 12 Δεκεμβρίου 1965, στο πλαίσιο της 21ης συνόδου της Γενικής Συνέλευσεως των Ηνωμένων Εθνών, ξεκίνησε η συζήτηση για την Κύπρο.⁵⁶⁰ Στις εργασίες της συνόδου συμμετείχε και ο τότε υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας, Ηλίας Τσιριμώκος, ο οποίος μιλώντας στην πολιτική επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών υποστήριξε ότι η μόνη βιώσιμη λύση στο Κυπριακό ήταν η «αδέσμευτος ανεξαρτησία» της νήσου⁵⁶¹ και ζήτησε την προστασία των Ηνωμένων Εθνών για την Κύπρο.⁵⁶² Ο εκπρόσωπος της ΕΣΣΔ Ν. Φεντορένκο στήριξε την αποχώρηση όλων των ξένων στρατευμάτων από την Κύπρο καθώς και το κλείσιμο των βρετανικών βάσεων στο νησί.⁵⁶³

Η απόφαση της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών για το Κυπριακό αποτέλεσε το θέμα της συζήτησης κατά τη συνεδρίαση της Βουλής των Ελλήνων της 23ης Δεκεμβρίου 1965. Ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και υπουργός Εξωτερικών Ηλίας Τσιριμώκος ενημέρωσε επ' αυτού την Εθνική Αντιπροσωπεία. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης ο Η. Ηλιού εκτίμησε πως η αναγνώριση της Κύπρου ως ισότιμο μέλος του ΟΗΕ αποτελούσε ένα θετικό βήμα προς τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας, της εθνικής

⁵⁵⁹ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981...* ό.π., σ. 165. Ν. Κρανιδιώτης, *Οι Διεθνείς Διαστάσεις...* ό.π., σσ. 44-45.

⁵⁶⁰ Μ. Πλουμίδης, «Το Κυπριακόν εις τα Ηνωμένα Έθνη», *Ελευθερία: Ανεξάρτητη πρωινή εφημερίδα της Αθήνας*, φ. 6519 (12 Δεκεμβρίου 1965), σ. 1.

⁵⁶¹ «Αδέσμευτος ανεξαρτησία, μόνη λύσις του κυπριακού εδήλωσεν ο κ. Τσιριμώκος», *Ελευθερία: Ανεξάρτητη Πρωινή Εφημερίδα της Αθήνας*, φ. 6520 (14 Δεκεμβρίου 1965), σσ. 1,7.

⁵⁶² «Η Ελλάς καλεί τα Ηνωμένα Έθνη να προστατεύσουν την Κύπρο», *Μακεδονία: Πρωινή Εφημερίδα της Θεσσαλονίκης*, φ. 17399 (14 Δεκεμβρίου 1965), σσ. 1,12.

⁵⁶³ «Η Ρωσία εξήτησε χθες αποχώρησιν των ξένων στρατών εκ της Κύπρου», *Ελευθερία: Ανεξάρτητη Πρωινή Εφημερίδα της Αθήνας*, φ. 6521 (15 Δεκεμβρίου 1965), σ. 1.

κυριαρχίας και της εδαφικής ακεραιότητας της Κύπρου. Συγκεκριμένα, ο Ήλιού υπογράμμισε ότι: «*H ΕΔΑ εκτιμά ότι η απόφασις της Γενικής Συνελεύσεως αποτελεί ένα θετικόν βήμα..., διότι χαράσσει ωρισμένα πλαίσια..., καταδικάζει την ξένην επέμβασιν και την ανάμιξιν ξένου εις τας εσωτερικάς υποθέσεις της Κύπρου και αναγνωρίζει την χώραν ισότιμον μέλος του ΟΗΕ».⁵⁶⁴ Η συνέχιση των μεσολαβητικών διαβουλεύσεων για την επίλυση της κυπριακής κρίσης με βάση το ψήφισμα του Συμβουλίου Ασφαλείας της 4ης Μαρτίου 1964,⁵⁶⁵ υπήρξε κατά τον Η. Ήλιού σημαντική εξέλιξη.⁵⁶⁶ Το Συμβούλιο Ασφαλείας υιοθέτησε ομόφωνα ψήφισμα με το οποίο πρόβαλε την κυριαρχία της Κυπριακής Δημοκρατίας και αναγνώριζε ρητά την ευθύνη της κυπριακής κυβέρνησης για τη διατήρηση της έννομης τάξης. Παράλληλα, αποφασίστηκε η αποστολή ειρηνευτικής δύναμης στην Κύπρο η οποία με τον καιρό εδραιώθηκε.⁵⁶⁷ Οι διπλωματικές κινήσεις του Μακάριου στη διεθνή πολιτική σκακιέρα, κυρίως στη διάρκεια της διάσκεψης των Αδεσμεύτων που έγινε στο Κάιρο τον Οκτώβριο του 1964, προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό, κατά τον Η. Ήλιού, την παραπάνω απόφαση της Γενικής Συνέλευσης για την Κύπρο. Για την ελληνική κυβέρνηση, τόνισε, ότι οι εξελίξεις στο Κυπριακό δεν συνιστούσαν λόγο εφησυχασμού, αλλά απαιτούσαν ώρα ετοιμότητας και ανάγκη αναπροσανατολισμού της εξωτερικής της πολιτικής. Επαναλαμβάνοντας, την πάγια άποψη της *ΕΔΑ*, υποστήριξε ότι η θέση της Ελλάδας, ως μικρής χώρας, ήταν πάντοτε στο στρατόπεδο των Αδεσμεύτων και των ουδετέρων χωρών. Πρόβαλε, για μια ακόμη φορά, το αίτημα για αποστρατικοποίηση της Κύπρου και την κατάργηση των βρετανικών στρατιωτικών βάσεων.⁵⁶⁸*

Στις 17 Ιανουαρίου 1966 αμερικανικό βομβαρδιστικό, οπλισμένο με βόμβες υδρογόνου, είχε συγκρουστεί στον αέρα κατά τη διάρκεια ανεφοδιασμού πάνω από την παράκτια πόλη Παλομάρες της Ισπανίας. Μία από τις βόμβες υδρογόνου έπεσε στη θάλασσα, ενώ τρεις ακόμη έπεσαν στην ξηρά κοντά στην πόλη. Δεν υπήρξαν πυρηνικές

⁵⁶⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 23', 23 Δεκεμβρίου 1965, σ. 512.

⁵⁶⁵ Κ. Σβολόπουλος, *H ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981...* ό.π., σ. 161: «Το ψήφισμα του Συμβουλίου Ασφαλείας της 4ης Μαρτίου 1965 όριζε ως ειδικό μεσολαβητή του ΟΗΕ για την επίλυση του Κυπριακού τον Φιλανδό Σ. Τουνιμίγια».

⁵⁶⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 19', 17 Δεκεμβρίου 1965, σ. 512.

⁵⁶⁷ N. Κρανιδιώτης, *Oι Διεθνείς Διαστάσεις...* ό.π., σσ. 24-25.

⁵⁶⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 23', 23 Δεκεμβρίου 1965, σσ. 507-532.

εκρήξεις, ωστόσο η κυβέρνηση Φράνκο απαγόρευσε τις πτήσεις νατοϊκών αεροπλάνων με πυρηνικά πάνω από την Ισπανία. Αντιπυρηνικές διαδηλώσεις οργανώθηκαν σε όλο τον κόσμο, ενώ έντονη ήταν η ανησυχία για τη διαρροή ραδιενέργειας. Το θέμα ανέδειξε στην Ελλάδα η Αριστερά που τόνισε την ανάγκη απομάκρυνσης όλων των πυρηνικών από τη χώρα.⁵⁶⁹

Η συνεδρίαση της 4ης Φεβρουαρίου ξεκίνησε με την ανακοίνωση της κατάθεσης αναφοράς από βουλευτές της ΕΔΑ σχετικά με τον κίνδυνο που διέτρεχε η χώρα από τις ανεξέλεγκτες πτήσεις νατοϊκών βομβαρδιστικών στον ελληνικό εναέριο χώρο. Σύμφωνα με την αναφορά της ΕΔΑ, η σύγκρουση των δύο αμερικανικών νατοϊκών βομβαρδιστικών είχε ως αποτέλεσμα τη μόλυνση των ισπανικών υδάτων και την επαπειλούμενη ραδιενέργο μόλυνση της Μεσογείου, από την οποία διέτρεχαν κίνδυνο εκτός από την Ισπανία και άλλες χώρες, όπως η Ελλάδα, η Γαλλία, η Ιταλία και η περιοχή της Β. Αφρικής. Ο Η. Ήλιού θεώρησε ότι ήταν επιβεβλημένη η λήψη μέτρων προστασίας και ζήτησε εκ μέρους της ΕΔΑ την απαγόρευση πτήσεων νατοϊκών βομβαρδιστικών πάνω από τον ελληνικό χώρο και την κατάργηση των νατοϊκών βάσεων στην Ελλάδα.⁵⁷⁰ «Το περιστατικό του Παλομάρες» απασχόλησε τον Τύπο μέχρι τον Απρίλιο του 1966, όταν και ολοκληρώθηκε η ανέλκυση της χαμένης υδρογονοβόμβας από τον βυθό της Μεσογείου.⁵⁷¹

Στην αγόρευσή του της 22ας Απριλίου 1966, επί της πρότασης δυσπιστίας της Αντιπολίτευσης κατά της Κυβέρνησης Στεφανόπουλου, ο Ήλιού επανήλθε και πάλι στη συζήτηση για το κυπριακό πρόβλημα, και ειδικότερα για το θέμα του διορισμού του Γ. Γρίβα ως αρχηγού της Κυπριακής Εθνοφρουράς. Ο Ήλιού επέκρινε αυτή την κίνηση του πρωθυπουργού Στέφ. Στεφανόπουλου, γιατί έδινε στην κυβέρνηση της Άγκυρας το δικαίωμα να υποστηρίξει ότι η Κύπρος δεν αποτελούσε ανεξάρτητο κράτος. Συγκεκριμένα ανέφερε ότι: «Όταν επεμβαίνη ο πρωθυπουργός της Ελλάδας διά να διορίση τον Αρχηγόν της Κυπριακής Εθνοφρουράς, παρέχει επιχειρήματα εις την Άγκυραν – και έχει δίκαιον ο κ. Τσιριμώκος – παρέχει επιχειρήματα ότι δεν υπάρχει ίχνος ανεξαρτησίας».

⁵⁶⁹ «Σύγκρουσις Αμερικανικών αεροπλάνων εις τον αέρα», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6335 (18 Ιανουαρίου 1966), σ. 8.

⁵⁷⁰ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 37', 4 Φεβρουαρίου 1966, σσ. 1.216-1.232.

⁵⁷¹ «Βρέθηκε η απολεσθείσα βόμβα από τους Αμερικανούς», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6385 (18 Μαρτίου 1966), σ. 8. «Οι προσπάθειες ανέλκυσης», *To Βήμα: Καθημερινή Πρωινή Εφημερίδα*, φ. 6386 (18 Μαρτίου 1966), σ. 1

Αναρωτήθηκε, στη συνέχεια, πώς ήταν δυνατόν η ελληνική εξωτερική πολιτική να προσβλέπει στην ανεξαρτησία της Κύπρου και ταυτόχρονα να προβαίνει σε μια σειρά αντιφατικών ενεργειών.⁵⁷²

Στις 24 Μαΐου 1966 άρχισαν οι εργασίες της Ειδικής Επιτροπής του Άρθρου 35 του Συντάγματος. Ο εκπρόσωπος της *Ενώσεως Κέντρου Ν. Μπακόπουλος* έθεσε το ζήτημα της παράνομης σύνθεσης της *Μικράς Βουλής* (το οποίο, κατά την άποψή του, αφορούσε την αντιπροσωπευτικότητα της Επιτροπής ως προς την αναλογία τακτικών και αναπληρωματικών μελών), υποστηρίζοντας, ότι αυτή αντίκειται στο Σύνταγμα και στον Κανονισμό της Βουλής. Ακολούθησε συζήτηση για τη νομιμότητα της Επιτροπής στην οποία συμμετείχαν οι Π. Κανελλόπουλος της *EPE* και Η. Ηλιού της *ΕΔΑ*. Σχετικά με τη σύνθεση της Επιτροπής ο Η. Ηλιού, στην αρχή της ομιλίας του, έθεσε, και αυτός, θέμα αντισυνταγματικότητας και επισήμανε: «*H Επιτροπή του άρθρου 35, που λέγεται και Μικρή Βουλή, πρέπει να είναι πράγματι πιστή και ακριβής απεικόνισης της Μεγάλης Βουλής ως προς τα εν αυτή ρεύματα και κόμματα*». Στη συνέχεια, παρουσίασε ένα συνοπτικό ιστορικό του θεσμού της Επιτροπής του Άρθρου 35, που καθιερώθηκε με το Σύνταγμα του 1952, καθώς και του τρόπου λειτουργίας της, διασφηνίζοντας ότι «...η σύνθεσης των Επιτροπών γίνεται αναλόγως της δυνάμεως των εν τη Βουλή πολιτικών μερίδων και του αριθμού των ανεξαρτήτων». Συνοψίζοντας τις θέσεις της παράταξής του, επί του ζητήματος αυτού, ο Ηλιού προέβλεψε τον κίνδυνο ακύρωσης των υπό ψήφιση νομοθετημάτων της από το Συμβούλιο της Επικρατείας λόγω του τρόπου με τον οποίο αυτή είχε συγκροτηθεί.⁵⁷³

Στη διάρκεια των εργασιών της Ειδικής Επιτροπής Εξουσιοδοτήσεως της Βουλής, της περιόδου 24/5/1966 - 9/11/1966, συζητήθηκαν και ψηφίστηκε ένας πολύ μεγάλος αριθμός από νομοσχέδια. Μεταξύ αυτών, ήταν: το φορολογικό νομοσχέδιο (που απασχόλησε τέσσερις συνεδριάσεις της Επιτροπής), νομοσχέδια αρμοδιότητας του Υπουργείου Γεωργίας, νομοσχέδια αρμοδιότητας του Υπουργείου Παιδείας όπως το ΝΔ

⁵⁷² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 72', 22 Απριλίου 1966, σσ. 1.578-1.580.

⁵⁷³ Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Άρθρου 35 του Συντάγματος, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 1', 24 Μαΐου 1966, σσ. 3-18.

«περί Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου», το «περί ρύθμισης εκκλησιαστικών ζητημάτων» και το «περί προσωπικού της δημόσιας εκπαίδευσης», αλλά και νομοσχέδια αρμοδιότητας του Υπουργείου Βιομηχανίας όπως το ΝΔ για τον Αυτόνομο Οικοδομικό Οργανισμό Αξιωματικών (ΑΟΟΑ) και το «περί ιδρύσεως της ΕΤΒΑ». Επιπλέον, το σχέδιο νόμου για την παροχή φορολογικών διευκολύνσεων σε ομογενείς του Εξωτερικού, το νομοσχέδιο για την αύξηση των οργανικών θέσεων των μόνιμων αξιωματικών της Βασιλικής Αεροπορίας, το νομοσχέδιο «περί σεισμοπλήκτων» για τη ρύθμιση θεμάτων που αφορούσαν τους κατοίκους των σεισμόπληκτων περιοχών, το σχέδιο νόμου που προέβλεπε την ίδρυση του Υφυπουργείου Αποδήμου Ελληνισμού, το νομοσχέδιο που διευθετούσε το ζήτημα της νιοθεσίας ανήλικων παιδιών, το νομοσχέδιο για τον ΟΛΠ, το σχέδιο νόμου για το ενιαίο μισθολόγιο των δημοσίων υπαλλήλων, όπως και το νομοσχέδιο για τη ρύθμιση διατάξεων που αφορούσαν τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως καθώς και το νομοσχέδιο για την Ακαδημία Αθηνών. Η Ειδική Επιτροπή ασχολήθηκε ακόμη με ζητήματα όπως το θέμα της αρχαιοκαπηλίας, της μετακομιδής των οστών των Ελλήνων πεσόντων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα, τα μέτρα πρόληψης για τη ρύπανση των ελληνικών θαλασσών, την επικύρωση συμβάσεων όπως εκείνη μεταξύ του ελληνικού Δημοσίου και του Πανεπιστημίου Αθηνών και επικυρώσεις εμπορικών συμφωνιών με διάφορες ευρωπαϊκές χώρες (Γερμανία, ΕΣΣΔ, Τσεχοσλοβακία) κ.ά.

Ο Η. Ήλιού, αν και είχε οριστεί τακτικό μέλος της Ειδικής Επιτροπής, δεν συμμετείχε ιδιαίτερα στις συνεδριάσεις. Είχε λάβει μέρος στην πρώτη συνεδρίαση της Επιτροπής (24 Μαΐου 1966) και, στη συνέχεια, είχε παραστεί απλώς σε κάποιες από τις επόμενες συνεδριάσεις λαμβάνοντας τον λόγο μόνο σε ορισμένες από αυτές. Συγκεκριμένα, ο Ήλιού πήρε μέρος στο πολιτικό μνημόσυνο για τον πρώην υπουργό της Κυβέρνησης και βουλευτή της ΕΔΑ Περικλή Αλ. Αργυρόπουλο, ο οποίος είχε αποβιώσει στις 20/8/1966 στο Νοσοκομείο Εναγγελισμός όπου νοσηλευόταν.⁵⁷⁴ Στη διάρκεια των συνεδριάσεων της Επιτροπής του Αυγούστου μίλησε στη συνεδρίαση της 24ης Αυγούστου για το θέμα των ελεύθερων μισθώσεων και στη συνεδρίαση της 31ης Αυγούστου, όταν έκανε μια μικρή παρέμβαση για το θέμα της αρχαιοκαπηλίας. Συμμετείχε ενεργά και στις εργασίες Νομοθετικής Επιτροπής της 1ης και της 2ας

⁵⁷⁴ «Απεβίωσεν ο πρώην υπουργός Αργυρόπουλος», *Ελευθερία: Ανεξάρτητη Πρωινή Εφημερίδα της Αθήνας*, φ. 6727 (21 Αυγούστου 1966), σ. 12.

Σεπτεμβρίου 1966 οι οποίες αφορούσαν το σχέδιο νόμου για το προσωπικό της Ακαδημίας Αθηνών (1/9/1966) και το νομοσχέδιο «περί αρχαιοτήτων» (2/9/1966).

Η συνεδρίαση της 31ης Αυγούστου είχε αντικείμενο εργασιών την κατ' άρθρον συζήτηση επί του σχεδίου ΝΔ «περί αρχαιολογικής υπηρεσίας». Όλοι οι ομιλητές που συμμετείχαν στη συνεδρίαση συμφώνησαν στην ανάγκη καλύτερης φύλαξης και ελέγχου των χώρων με αρχαιότητες και ομόφωνα πρότειναν την αύξηση του αριθμού των αρχαιολογικών φυλάκων. Ο Ήλιος έκανε επ' αυτού μια μικρή παρέμβαση και αναφερόμενος στο επίμαχο θέμα της αρχαιοκαπηλίας τόνισε πως εκείνο που προείχε ήταν να προσδιοριστεί η διαδικασία επιλογής του προσωπικού των αρχαιολογικών υπηρεσιών. Συνέχισε, λέγοντας ότι: «*Δεν είναι δυνατόν να γίνουν δεκτοί...εις υπηρεσίαν συνδεδεμένης με τα πολιτιστικά μνημεία της χώρας μας...δεν είναι δυνατόν, λέγω, να είναι πρόσωπα με μειωμένα προσόντα*». Έκλεισε την παρέμβασή του με το αίτημα η διαδικασία πρόσληψης προσωπικού να είναι «*η διά διαγωνισμού*», συμφωνώντας με την άποψη του βουλευτή της Ενώσεως Κέντρου Παυσανία Κατσώτα.⁵⁷⁵ Στη συνεδρίαση της 2ας Σεπτεμβρίου 1966, στην οποία συζητήθηκε το νομοσχέδιο «περί αρχαιοτήτων», ο Η. Ήλιος σχολίασε το ζήτημα της απαλλοτρίωσης χώρων στο κέντρο της Αθήνας, κυρίως σε περιοχές γύρω από την Ακαδημία Πλάτωνος. Έθιξε το θέμα της καθυστέρησης καταβολής, από την αρχαιολογική υπηρεσία, των αποζημιώσεων στους δικαιούχους για τις απαλλοτριωμένες εκτάσεις.⁵⁷⁶

Η συζήτηση «περί τροποποίησης και συμπλήρωσης διατάξεων για την Ακαδημία Αθηνών» πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια της συνεδρίασης της 1ης Σεπτεμβρίου 1966. Ο Ήλιος για το νομοσχέδιο είπε ότι ήταν κατ' αρχήν καλό, «*μέσα βέβαια εις τους περιορισμένους στόχους τους οποίους τάσσει...Δεν έχω να αντείπω, θα το ψηφίσωμεν*». Ο Η. Ήλιος είχε την ευκαιρία, στη συνέχεια, να μιλήσει σχετικά με την ακαδημαϊκή έρευνα και την επιστημονική πολιτική στην Ελλάδα. Ανέλυσε διεξοδικά τους δύο τύπους Ακαδημιών που, κατά την κρίση του, υπήρχαν: Οι ακαδημίες σοσιαλιστικού τύπου, οι οποίες αναγνωρίζονται ως φορείς επιστημονικής έρευνας, και οι ακαδημίες δυτικού τύπου, ένα είδος επιστημονικού πρυτανείου, συνδεδεμένες περισσότερο με διαδικασίες βράβευσης και διακρίσεων και όχι τόσο με το δίκτυο έρευνας και καινοτομίας. Ο Ήλιού

⁵⁷⁵ Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Άρθρου 35 του Συντάγματος, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 55', 31 Αυγούστου 1966, σ. 1.094.

⁵⁷⁶ Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Άρθρου 35 του Συντάγματος, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 57', 2 Σεπτεμβρίου 1966, σ. 1.130.

ενέταξε την Ακαδημία Αθηνών στον δεύτερο τύπο αναφέροντας χαρακτηριστικά: «*H ιδική μας Ακαδημία είναι Ακαδημία ανήκουσα εις τον δεύτερον τύπον, δηλαδή τιμητική διάκρισις εις προσωπικότητας του επιστημονικού ή του λογοτεχνικού ή καλλιτεχνικού κόσμου, μία κάποια ενίσχυσις οικονομική χρήσιμος διά τους διακριθέντας...*». Ολοκλήρωσε την άποψή του «περί Ακαδημιών» με τον γενικότερο προβληματισμό του για τον θεσμό της Ακαδημίας καθώς και για την ανάπτυξη της έρευνας και της επιστήμης γενικότερα στη χώρα. Πρότεινε την οργάνωση Κέντρων Επιστημονικής Έρευνας και την ίδρυση Υπουργείου Επιστημονικών Υποθέσεων.⁵⁷⁷

Η τελευταία συμμετοχή του Ηλιού στις εργασίες της Επιτροπής Εξουσιοδοτήσεως ήταν στις 7 και 8 Νοεμβρίου 1966, όταν και αντικατέστησε ως αναπληρωματικό μέλος, τον βουλευτή της ΕΔΑ Ν. Γανίτη. Η Επιτροπή Νομοθετικής Εξουσιοδότησης κατά την τελευταία ημέρα των εργασιών της, στις 9 Νοεμβρίου 1966, συζήτησε κατ' άρθρον το συνταξιοδοτικό νομοσχέδιο και την ειδικότερη διάταξη που αφορούσε την εξομοίωση των συντάξεων των αναπήρων ειρηνικής και πολεμικής περιόδου.⁵⁷⁸

⁵⁷⁷ Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Αρθρου 35 του Συντάγματος, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 56', 1 Σεπτεμβρίου 1966, σσ. 1.109-1.110.

⁵⁷⁸ Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Αρθρου 35 του Συντάγματος, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 90', 7 Νοεμβρίου 1966, σσ. 2.109-2.139· Συνεδρίαση 91', 8 Νοεμβρίου 1966, σσ. 2.139-2.170· Συνεδρίαση 92', 9 Νοεμβρίου 1966, σσ. 2.171-2.232.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Σύνοδος Δ: 12 Νοεμβρίου 1966 - 29 Μαρτίου 1967

Ήδη από τις αρχές του 1966 ήταν ορατό ότι η Κυβέρνηση Στεφανόπουλου δεν ήταν ικανή να διασφαλίσει διέξοδο από την πολιτική κρίση.⁵⁷⁹ Η Εκτελεστική Επιτροπή της ΕΔΔ, στις 7 Φεβρουαρίου 1966, απηγόρωνε πρόταση πέντε σημείων προς τις άλλες παρατάξεις, σε μία προσπάθεια να εξευρεθεί «δημοκρατικήν διέξοδον της κρίσεως».⁵⁸⁰ Από τον Μάιο του 1966, ο αρχηγός της EPE Π. Κανελλόπουλος, υπό το βάρος των λαϊκών αντιδράσεων, κυρίως λόγω των κυβερνητικών μέτρων (φορολογικά), αλλά και της εσωκομματικής - καραμανλικής αντιπολίτευσης (Π. Πιπινέλης, Κ. Ροδόπουλος) δήλωσε την πρόθεσή του να αποσύρει την υποστήριξη της παράταξής του προς την Κυβέρνηση Στεφανόπουλου.⁵⁸¹ Από το φθινόπωρο του 1966 επεκτάθηκε και «το κλίμα ανησυχίας λόγω κομμουνιστικού κινδύνου» και ενισχύθηκαν οι φήμες για πιθανή επέμβαση του στρατού.⁵⁸² Στην προσπάθεια αναζήτησης πολιτικής λύσης είχε προταθεί, από τη φιλοκαραμανλική ομάδα της EPE, η συγκρότηση ενός εθνικού φορέα υπό την ηγεσία του Κ. Καραμανλή.⁵⁸³ Η τεταμένη πολιτική κατάσταση οξύνθηκε ακόμη περισσότερο με την έναρξη της δίκης για τη δολοφονία του Λαμπράκη (στις 2 Οκτωβρίου 1966 στο Κακουργιοδικείο Θεσσαλονίκης) και της δίκης για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ (στις 14 Νοεμβρίου 1966 στο Πρωτοδικείο Αθηνών).⁵⁸⁴

⁵⁷⁹ Η. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1947-1967*, εκδ. «Πατάκη», Αθήνα 2000, σ. 356.

⁵⁸⁰ Β. Μπρακατσούλας, *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή... ό.π., σ. 197*. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π., σ. 325*. Για τα πέντε σημεία της πρότασης της ΕΔΔ βλ. Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου... ό.π., σ. 266*. Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές... ό.π., σ. 318*.

⁵⁸¹ Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... ό.π., σ. 177: Στις 8/6/1966 παραιτήθηκε ο υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου, βουλευτής της EPE, Δ. Βουρδούμπας. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π., σ. 344*.

⁵⁸² Λ. Δουκίδου, *Πώς φτάσαμε στη Δικτατορία... σ. 33*.

⁵⁸³ Η. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία... ό.π., σ. 359*.

⁵⁸⁴ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π., σσ. 362, 366*.

Ζητήματα εσωτερικής πολιτικής

Η έναρξη των εργασιών της Δ' τακτικής Συνόδου της Βουλής, πραγματοποιήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 1966 με αντικείμενο την εκλογή προέδρου του Σώματος. Πρόεδρος της Βουλής εξελέγη, τελικά, κατά τη δεύτερη ψηφοφορία, ο Δ. Παπασπύρου.⁵⁸⁵ Ο Η. Ηλιού, στην παρέμβασή του, μετά από την καταψήφιση του κυβερνητικού υποψηφίου στον α' γύρο (Δ. Παπασπύρου), υποστήριξε ότι «*ουσιαστικώς ευρισκόμεθα πλέον ενώπιον κυβερνητικής κρίσεως*». Συνέχισε, απευθύνοντας έκκληση προς τις πολιτικές δυνάμεις της χώρας, που επιθυμούσαν να συμβάλλουν στην επαναφορά της δημοκρατικής ομαλότητας και του κοινοβουλευτισμού, «*να αναλάβουν τας ευθύνας των εις ανάδειξιν εκλογικής κυβερνήσεως κοινής εμπιστοσύνης διά να ψηφίση τον νόμον της απλής αναλογικής και να οδηγήσῃ την χώραν εις τας εκλογάς*». Κατέληξε, λέγοντας ότι: «*Ουσιαστικώς και τυπικώς υπάρχει βαθεία πολιτική κρίση και η σημερινή ψηφοφορία απετέλεσε μίαν απόδειξιν τούτου*».⁵⁸⁶

Στη συνεδρίαση της 2ας Δεκεμβρίου 1966, στο πλαίσιο της συζήτησης ερωτήσεων αρμοδιότητας του Υπουργείου Οικονομικών, συζητήθηκε το θέμα της χρηματοδότησης των κομμάτων. Αφορμή για τη συζήτηση αποτέλεσε η σχετική επερώτηση βουλευτών της *EΔA* (Η. Ηλιού, Αντ. Μπριλλάκη, Β. Εφραιμίδη, Μ. Θεοδωράκη) για την εγκύκλιο που αφορούσε τις συνδρομές των κομμάτων και γενικότερα τον οικονομικό τους έλεγχο. Ο υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης, απαντώντας στην επερώτηση της *EΔA*, είπε, ότι με βάση την υπ' αριθμόν 332/1958 απόφαση του Αρείου Πάγου, απαγορευόταν οι έρανοι και οι λαχειοφόρες αγορές υπέρ των κομμάτων και επιτρεπόταν μόνο οι τακτικές και έκτακτες εισφορές των μελών τους. Ο υπουργός πρότεινε τον οικονομικό έλεγχο όλων των κομμάτων, καθώς, όπως τόνισε, «*πρέπει να γνωρίζωμεν και την προέλευσιν και την διάθεσιν*» του πολιτικού χρήματος. Την πρόταση του υπουργού Δικαιοσύνης αποδέχτηκαν η *EK* και η *EΔA*.

⁵⁸⁵ Στην ψηφοφορία για την εκλογή προέδρου της Βουλής ο Δ. Παπασπύρου συγκέντρωσε 139 ψήφους απέναντι σε 123 λευκά και 2 άκυρα, 22 του Ι. Πασαλίδη, 11 του Ιάκ. Διαμαντόπουλου και 1 του Αγησ. Σπηλιάκου. Ο Ιάκ. Διαμαντόπουλος μετά την καταψήφιση του κυβερνητικού εκπροσώπου, στον β' γύρο, αποφάσισε να αποσύρει την υποψηφιότητά του υπέρ του Δ. Παπασπύρου. Βλ. Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 1', 12 Νοεμβρίου 1966, σσ. 3-10.

⁵⁸⁶ Ο.π., σσ. 3-10.

Ο Ηλίας Ηλιού, στην ομιλία του για το θέμα της χρηματοδότησης των κομμάτων, αναφέρθηκε στη δημοσίευση στον αθηναϊκό Τύπο της είδησης ότι η ΕΔΑ θα συναντούσε εμπόδια στην είσπραξη οικονομικών εισφορών με βάση την εφαρμογή της συγκεκριμένης εγκυκλίου.⁵⁸⁷ Αφού ανέπτυξε, εν συντομίᾳ, το περιεχόμενο της εγκυκλίου, τη χαρακτήρισε ως «*καταπληκτικής και πρωτακούστον εις την ιστορίαν των κοινοβουλευτισμού*». Για το ζήτημα της οικονομικής ενίσχυσης των κομμάτων, επισήμανε ότι: «...δεν αποτελεί ουδενός είδους αδίκημα η είσπραξις είτε τακτικής είτε εκτάκτου συνδρομής ή εισφοράς υπέρ κόμματος υπό κομματικής νεολαίας». Έκανε αναφορά, επίσης, στην κάλυψη του συνόλου των λειτουργικών δαπανών των κομμάτων (δαπάνες για εκτύπωση και διανομή ψηφοδελτίων, παράβολα βουλευτικής εκλογής, μισθώματα γραφείων και εκλογικών κέντρων, τέλη τηλεφωνίας, έξοδα κίνησης κ.ά.), δαπάνες οι οποίες καθιστούσαν αναγκαία τη χρηματοδότησή τους. Με την τοποθέτηση του Η. Ηλιού συμφώνησε και ο βουλευτής της ΕΚ, Ι. Ζίγδης, που συμπλήρωσε, ότι σε κράτη της Δυτικής Ευρώπης, τα κόμματα ήδη χρηματοδοτούνται από τον κρατικό προϋπολογισμό. Στη συνέχεια, διεξήχθη μια σύντομη συζήτηση μεταξύ του Η. Ηλιού και του βουλευτή της ΕΡΕ Γερ. Λύχνου, επί της οικονομικής ενίσχυσης της ΕΔΑ από χώρες του ανατολικού μπλοκ. Ο εκπρόσωπος της ΕΔΑ διαβεβαίωσε τον Γερ. Λύχνο ότι ο παραπάνω ισχυρισμός ήταν αναληθής, και ακολούθως, απευθυνόμενος προσωπικά στον βουλευτή είπε: «*Και προκαλώ τον κ. Λύχνον, εάν έχῃ, να φέρη οιανδήποτε, όχι απόδειξιν, αλλά και ισχνήν ένδειξιν*».⁵⁸⁸ Η κρατική χρηματοδότηση των κομμάτων θεσμοθετήθηκε για πρώτη φορά με τον Νόμο 1443 του 1984.⁵⁸⁹ Μέχρι τότε, την εκλογική και λειτουργική δαπάνη των κομμάτων κάλυπταν οι συνδρομές, εισφορές, αλλά και η εθελοντική εργασιών των μελών τους.⁵⁹⁰

⁵⁸⁷ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 6', 2 Δεκεμβρίου 1966, σ. 74: Συγκεκριμένα ο Η. Ηλιού είπε: «*Εφθάσαμεν... να δημοσιευθή εις όλας τας εφημερίδας της πρωτευούσης η είδησις ότι, κατόπιν εντολής του κ. Μουστάκη [εισαγγελέας Εφετών Αθηνών], η Αστυνομία και η Χωροφυλακή θα επεμβαίνη προς παρεμπόδισιν οικονομικής εξορμήσεως της ΕΔΑ, η οποία κατά τον κ. Μουστάκην αποτελεί ασυγχώρητον έρανον*».

⁵⁸⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 6', 2 Δεκεμβρίου 1966, σσ. 67-80.

⁵⁸⁹ Σχετικά με τον Νόμο 1443/1984 για την οικονομική ενίσχυση των πολιτικών κομμάτων και άλλες διατάξεις βλ. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 73 (22/5/1984), σσ. 821-824.

⁵⁹⁰ Χρ. Βερναρδάκης, «Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985: Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού», *Διδακτορική διατριβή*, ΕΚΠΑ 1995, Αθήνα 1995, σ. 220. Βλ. J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις...* σσ. 217-220.

Στη διάρκεια της συνεδρίασης της 12ης Δεκεμβρίου 1966, ο Η. Ήλιού έκανε δύο παρεμβάσεις: Συζήτησε πρώτον, το θέμα των δωδεκατημορίων του προϋπολογισμού και, στη συνέχεια, μίλησε επί του σχεδίου νόμου για την αποκατάσταση των άρθρων 375 και 377 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας,⁵⁹¹ και του άρθρου 359 του Στρατιωτικού Κώδικα.

Αναλυτικά, ο υπουργός Συντονισμού Κ. Μητσοτάκης, στην έναρξη της συνεδρίασης της 12ης Δεκεμβρίου 1966, ζήτησε να συζητηθεί και να ψηφιστεί ως κατεπείγον το σχέδιο ΝΔ «περί δωδεκατημορίων» του προϋπολογισμού. Ο Κ. Μητσοτάκης δήλωσε, μετά από αίτημα πολλών βουλευτών, ότι η συζήτηση επί του προϋπολογισμού του 1967 και της γενικότερης οικονομικής κατάστασης θα συζητείτο, λεπτομερώς, αμέσως μετά από τις γιορτές των Χριστουγέννων. Ο εκπρόσωπος της ΕΔΔ συμφώνησε με τη χρησιμότητα της γενικότερης συζήτησης επί της οικονομικής πολιτικής της Κυβέρνησης, αλλά ταυτοχρόνως εξέφρασε τη δυσφορία του για την ολιγωρία της Κυβέρνησης αναφορικά με την κατάθεση του προϋπολογισμού χρήσης του έτους 1966. Επί του θέματος, ο Η. Ήλιού, είπε: «Εδώ, όχι μόνον δεν συζητείται ο προϋπολογισμός, αλλά εφέτος ο προϋπολογισμός του 1966 κατετέθη ως να ήτο απολογισμός. Κατετέθη τότε που έπρεπε να είχε κατατεθεί ο προϋπολογισμός του 1967». Για τον Ήλιού, η πρόταση για την ψήφιση των δωδεκατημορίων, εμπεριείχε «συνταγματική αταξία» και η συζήτηση για το νομοσχέδιο των δωδεκατημορίων όφειλε να γίνει ανεξάρτητα από τη γενικότερη συζήτηση επί του οικονομικού σχεδιασμού. Τελικώς, όλα τα κόμματα συμφώνησαν στην ψήφιση άνευ συζήτησης αυτού του νομοσχεδίου.⁵⁹²

Ακολούθησε στην ίδια συνεδρίαση (12/12/1966) η συζήτηση επί του νομοσχεδίου για την αντικατάσταση των άρθρων 375 και 377 της Ποινικής Δικονομίας καθώς και των άρθρων 177 και 359 του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα την οποία εισηγήθηκε ο βουλευτής της ΕΡΕ Κλεόβουλος Γιαννούσης. Το παραπάνω σχέδιο νόμου

⁵⁹¹ Το άρθρο 375 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας αφορούσε τη διακοπή των συνεδριάσεων στο Εφετείο και το άρθρο 377 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας τις γενικές διατάξεις στα μικτά δικαστήρια. Βλ. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 283 (21/12/1966), σ. 1825.

Τα άρθρα 197 και 359 του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα αφορούσαν τον προσδιορισμό των χρονικών ορίων της προφυλάκισης και της περάτωσης του στρατοδικείου. Βλ. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 283 (21/12/1966), σ. 1825.

⁵⁹² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 12', 12 Δεκεμβρίου 1966, σσ. 121-123.

αφορούσε τη ρύθμιση των χρονικών ορίων της προφυλάκισης και των χρονικών ορίων διακοπής των μακροχρόνιων δικών. Ο υπουργός Δικαιοσύνης, Κ. Στεφανάκης, διασαφήνισε ότι η ψήφιση του συγκεκριμένου νομοσχεδίου αποτελούσε νομική αναγκαιότητα η οποία θα διασφάλιζε τη συνέχιση των μακροχρόνιων δικών σε περιπτώσεις απρόβλεπτης διακοπής.

Ειδικός αγορητής της ΕΔΑ για τη συζήτηση ορίστηκε ο Στ. Ηλιόπουλος ο οποίος διαφώνησε, ρητά, με την εισαγωγή του νομοσχεδίου για την τροποποίηση διατάξεων της Ποινικής Δικονομίας. Ο ειδικός αγορητής της ΕΚ Γεράσιμος Βασιλάτος, τάχθηκε κατά της διακοπής των δικών και ζήτησε, αναφερόμενος στη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ, όπως σε περίπτωση διακοπής, να διακόπτεται αυτόματα και η προφυλάκιση των κατηγορουμένων αξιωματικών.

Ο Η. Ηλιού στον λόγο του αναφέρθηκε στο θέμα της νομοθετικής ρύθμισης της διαδικασίας προφυλάκισης, για την οποία είπε ότι είχε προβλεφθεί από την ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 6 του Συντάγματος.⁵⁹³ Επίσης έκανε αναφορά και στο Διεθνές Δικονομικό Δίκαιο, το οποίο στις διατάξεις του προέβλεπε τη συνοχή της δικαστικής διαδικασίας, Ακολούθως, έθεσε υπ' όψιν του Σώματος μια γενικότερη άποψή του: «*Oι δικαστικοί κώδικες είναι έργα αρχιτεκτονημένα, τα οποία εκπονούνται ύστερα από πολλήν μελέτην και επανειλημμένες επαναεξετάσεις, αποτελούνται δε από συνηρμολογημένας διατάξεις, ώστε υφίσταται ο κίνδυνος, όταν αποσύρη κανείς ή τροποποιήση μίαν διάταξιν, να προκαλέσῃ την κατάρρευσιν όλου του οικοδομήματος.*». Ακολούθως, ο Ηλιού, διερωτήθηκε, κάνοντας εμμέσως αναφορά στις δύο τρέχουσες δικαστικές υποθέσεις, τη δίκη Λαμπράκη και τη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ: «...*Eίναι δυνατόν, εν όψει πολιτικής σκοπιμότητας, εν όψει μίας δυσκολίας, η οποία μας παρουσιάζεται σήμερον...να αλλάξουμε διατάξεις του αστικού κώδικος; Είναι νομοθετική πολιτική αυτή;*». Με τον Η. Ηλιού συντάχθηκε και ο Π. Πιπινέλης ο οποίος δήλωσε: «*Eίμεθα*

⁵⁹³ Το άρθρο 6 του Συντάγματος του 1952 και η ερμηνευτική δήλωση όριζε ότι «*Επί των πολιτικών εγκλημάτων δύναται πάντοτε το συμβούλιον των πλημμελειοδικών, τη αιτήσει του προφυλακισθέντος, να επιτρέψῃ την απόλυτην τούτου επί εγγυήσει οριζομένη διά δικαστικού βουλεύματος, καθ' ου επιτρέπεται ανακοπή. Ουδέποτε επί των εγκλημάτων τούτων η προφυλάκισης δύναται να παραταθή πέραν των τριών μηνών.*».

Ερμηνευτική δήλωσις: «*Ουδόλως αποκλείεται η εν τω μελλόντι η εισαγωγή γενικών ή ειδικών νόμων, καταργούντων ή περιοριζόντων την προφυλάκισην ή καθιστώντων την επί εγγυήσει απόλυτην υποχρεωτικήν διά τον δικαστήν. Εννοείται, επίσης, ότι η εν τω δευτέρω εδαφίω τιθεμένη τρίμηνος κατ' ανώτατον όριον διάρκεια της προφυλακίσεως περιλαμβάνει το τε στάδιον της όλης ανακρίσεως και το της ενώπιον των συμβουλίων διαδικασίας οριστικής εκδικάσεως.*».

εναντίον οιασδήποτε μεταβολής κανόνων ποινικού δικαίου καθ' ην στιγμήν ευρίσκεται εν εξελίξει μία μεγάλη δίκη» και πρόσθεσε ότι η παράταξή του θα ψήφιζε το νομοσχέδιο εφ' όσον περιοριζόταν «απλώς και αυστηρώς εις τας δικονομικάς διατάξεις». Με την παραπάνω άποψη του Π. Πιπινέλη συμφώνησε και ο Ηλιού και απευθυνόμενος, αμέσως μετά, στον υπουργό Δικαιοσύνης τον κατηγόρησε για νομοθέτηση «κατά περίπτωσιν», την οποία χαρακτήρισε, στη συνέχεια, ως τη «χειρότερη μορφή οπορτουνισμού». Το νομοσχέδιο «περί διακοπής των μακροχρόνιων δικών» ψηφίστηκε κατ' αρχήν στη συνεδρίαση της 12ης Δεκεμβρίου 1966.⁵⁹⁴

Στις 14 Δεκεμβρίου 1966 στη Βουλή, συζητήθηκε ο προϋπολογισμός των εξόδων της Βουλής του οικονομικού έτους 1967 και συνεχίστηκε η συζήτηση για την αντικατάσταση των άρθρων 375 και 377 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και των άρθρων 177 και 359 του Κώδικα Στρατιωτικής Δικονομίας. Για το θέμα της διακοπής των μακροχρόνιων δικών μίλησαν οι βουλευτές της *EK*, I. Μελάς και N. Ζορμπάς, οι οποίοι δήλωσαν ότι αποδέχονταν μεν «το εξαιρετικόν της διατάξεως», αλλά εξέφρασαν και τον προβληματισμό τους σχετικά με την επιλογή της χρονικής συγκυρίας για την κατάθεση του συγκεκριμένου νομοσχεδίου. Βουλευτές της *EK* και της *ΕΔΑ* υπέβαλαν ένσταση μη απαρτίας και ο Πρόεδρος της Βουλής, Δ. Παπασπύρου, κήρυξε τη λύση των εργασιών του Σώματος για την επόμενη ημέρα (15/12/1966) με αντικείμενο ημερήσιας διάταξης νομοθετική εργασία.⁵⁹⁵

Κατά τη συνεδρίαση της 15ης Δεκεμβρίου 1966 συζητήθηκε εκτενώς το ζήτημα του ελέγχου της δικαστικής εξουσίας. Η *EK*, διά του εκπροσώπου της N. Μπακόπουλου, με αφορμή την κατάθεση δύο προτάσεων νόμων,⁵⁹⁶ επιτέθηκε εναντίον της Δικαιοσύνης και της δικαστικής λειτουργίας, και, στη συνέχεια, προκάλεσε μεγάλη ένταση στο ακροατήριο, όταν χαρακτήρισε τους δικαστικούς λειτουργούς ως «μίσθαρνα όργανα».⁵⁹⁷ Οι κατηγορίες του N. Μπακόπουλου κατά των δικαστικών αρχών

⁵⁹⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 12', 12 Δεκεμβρίου 1966, σσ. 123-138.

⁵⁹⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 14', 14 Δεκεμβρίου 1966, σσ. 172-175.

⁵⁹⁶ Οι δύο προτάσεις νόμων της *EK* αφορούσαν, η πρώτη, τη συγκρότηση του Ανώτατου Δικαστικού Συμβουλίου και η δεύτερη, την κατάργηση της παρ. 1 του άρθρου 181 του Ποινικού Κώδικα «περί περιυβρίσεως της Αρχής».

⁵⁹⁷ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 15', 15 Δεκεμβρίου 1966, σ. 185: Στη διάρκεια της συνεδρίασης της 15ης Δεκεμβρίου 1966 ψηφίστηκαν και τα τρία άρθρα του νομοσχεδίου για την αντικατάσταση των άρθρων 375, 377 της Ποινικής

προκάλεσαν την αποχώρηση από την αίθουσα βουλευτών της *EPE* και του κόμματος των *Προοδευτικών*. Ο υπουργός Δικαιοσύνης, Κ. Στεφανάκης, επέκρινε έντονα τη στάση του εκπροσώπου της *EK*, ενώ ο αρχηγός της *EPE* Π. Κανελλόπουλος στη σύντομη παρέμβαση που έκανε, κράτησε μετριοπαθή στάση και επισήμανε τους κινδύνους που ελλόχευαν για τη Δικαιοσύνη εξαιτίας της γενικότερης απαξίωσης της δικαστικής λειτουργίας και των λειτουργών της.

Ο Η. Ήλιού ξεκίνησε την αγόρευσή του για το θέμα της δικαστικής λειτουργίας λέγοντας ότι: «*H δικαστική λειτουργία εκ του προορισμού της είναι λειτουργία πρωτίστης σημασίας. Ασκείται από ανθρώπους, από τους δικαστάς, οι οποίοι σαν άνθρωποι και εις πλάνας υπόκεινται και ανθρωπίνους ατελείας έχουν...*». Συνέχισε, λέγοντας ότι «...παρουσιάζονται μεμονωμένα, ενάριθμα, το υπογραμμίζω...ολοέν πυκνούμενα κρούσματα μεροληπτικής ασκήσεως της Δικαιοσύνης» και για αυτόν τον λόγο, κατά την άποψή του, ο εκάστοτε υπουργός Δικαιοσύνης έχει, εκ του θεσμικού του ρόλου, την υποχρέωση να προστατεύει αποτελεσματικά την εύρυθμη δικαστική λειτουργία. Σχετικά με τους χαρακτηρισμούς για το έργο της Δικαιοσύνης που είχαν διατυπωθεί από τον εκπρόσωπο της *Ενώσεως Κέντρου Ν. Μπακόπουλο*, ο Ήλιού, εκτίμησε, ότι «*κουδαμώς εθίγη ή εξυβρίσθη η δικαστική εξουσία*», αλλά υποστήριξε ότι η παρέμβαση της *EK* είχε ως σκοπό την άσκηση κριτικού ελέγχου στο έργο της Δικαιοσύνης.⁵⁹⁸

Οι συνεδριάσεις της Βουλής για το έτος 1966 ολοκληρώθηκαν στις 16 Δεκεμβρίου 1966. Η επανέναρξη των κοινοβουλευτικών εργασιών, μετά τη διακοπή των Χριστουγέννων, είχε οριστεί για τις 16 Ιανουαρίου 1967. Όμως οι πολιτικές εξελίξεις, με την παραίτηση του Στέφανου Στεφανόπουλου (21/12/1966) και τον διορισμό της μεταβατικής Κυβέρνησης Παρασκευόπουλου (22/12/1966), επέσπευσαν την πρώτη κοινοβουλευτική συνεδρίαση η οποία και έγινε στις 5 Ιανουαρίου 1967.

Σε μία ύστατη προσπάθεια αποκατάστασης της πολιτικής ομαλότητας είχε επιχειρηθεί, με πρωτοβουλία του Γ. Παπανδρέου, μυστική συνάντησή του με τον Κωνσταντίνο και τον Π. Κανελλόπουλο με σκοπό την αναζήτηση κοινά αποδεκτής λύσης για την έξοδο από την κρίση. Η τριμερής συμφωνία Παπανδρέου -

Δικονομίας και των άρθρων 177 και 359 του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα. (Τα άρθρα 375 και 377 του ΚΠΔ και τα άρθρα 177 και 359 του ΣΠΚ αντικαταστάθηκαν με τον Ν 4607/1966).

⁵⁹⁸ *O.π.*, σσ. 175-197.

Κανελλόπουλου - Κωνσταντίνου⁵⁹⁹ προέβλεπε τη διενέργεια εκλογών υπό υπηρεσιακό σχήμα, και με τη στήριξη των δύο μεγάλων παρατάξεων (*EK, EPE*), σε σχετικά σύντομο χρόνο, και με την προϋπόθεση της ψήφισης νέου εκλογικού νόμου (της απλής αναλογικής).⁶⁰⁰ Στις 18 Δεκεμβρίου 1966 οι Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλος υπέγραψαν μυστική συμφωνία (μνημόνιο), για τη διεξαγωγή εκλογών τον Μάιο του 1967 με υπηρεσιακό πρωθυπουργό, τον Ι. Παρασκευόπουλο.⁶⁰¹

Στις 20 Δεκεμβρίου 1966 ο αρχηγός της *EPE* Π. Κανελλόπουλος απέσυρε την υποστήριξή του προς την Κυβέρνηση του Στεφανού Στεφανόπουλου.⁶⁰² Στις 21 Δεκεμβρίου 1966, ο Στεφανόπουλος υπέβαλε την παραίτησή του και στις 22 Δεκεμβρίου τα ηνία της χώρας ανέλαβε, όπως είχε συμφωνηθεί, η μεταβατική κυβέρνηση του Ι. Παρασκευόπουλου.⁶⁰³ Το καθεστωτικό θα ήταν, στο εξής, το σημαντικότερο πρόβλημα το οποίο θα απασχολούσε τους παράγοντες της πολιτικής ζωής της χώρας έως την εκλογική αναμέτρηση του Μαΐου του 1967, η οποία, τελικά, ματαιώθηκε με το πραξικόπημα των συνταγματαρχών.⁶⁰⁴

Με την ορκωμοσία της νέας Κυβέρνησης Παρασκευόπουλου σηματοδοτήθηκε και το τέλος των κυβερνήσεων «αποστασίας». Την ανάθεση του σχηματισμού υπηρεσιακής κυβέρνησης στον διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Ιωάννη Παρασκευόπουλο στήριξε τόσο η κοινοβουλευτική ομάδα της *EK* όσο και της *EPE*, ενώ η *ΕΔΑ* και οι λεγόμενοι «αποστάτες» (Κόμμα *ΦΙΔΗΚ*) του Στέφ. Στεφανόπουλου αρνήθηκαν κοινοβουλευτική στήριξη.⁶⁰⁵ Μάλιστα η *ΕΔΑ* κατηγόρησε τον Γ. Παπανδρέου για σύμπραξη με το Παλάτι και τη Δεξιά.⁶⁰⁶ Η πρώτη αντίδραση στη νέα κυβέρνηση εκδηλώθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 1966 και προήλθε από την πλευρά του Ανδρέα Παπανδρέου (επικεφαλής της αριστερής πτέρυγας της *EK*), που με αφορμή την

⁵⁹⁹ Η επαναπροσέγγιση Κανελλόπουλου - Παπανδρέου είχε επιτευχθεί χάρη στην παρέμβαση μεσολαβητών, μεταξύ αυτών, και του Δ. Μπίτσιου, διευθυντή του πολιτικού γραφείου του Κωνσταντίνου.

⁶⁰⁰ Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... ό.π., σ. 178.

⁶⁰¹ Η. Νικολακόπουλος, *H Καχεκτική Δημοκρατία...* ό.π., σσ. 362-363.

⁶⁰² Γ. Α. Λεονταρίτης, *EPE. Τα Δύσκολα Χρόνια...* ό.π., σ. 107-109.

⁶⁰³ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης...* ό.π., σσ. 270-272.

⁶⁰⁴ Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές...* ό.π., σσ. 276-277.

⁶⁰⁵ Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μία ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ πολιτικών διαιρέσεων. Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017*, Η «σύντομη» δεκαετία του 1960, τχ. 60, εκδ. «Επίκεντρο», Αθήνα 2017, σ. 33.

⁶⁰⁶ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σσ. 275, 279.

παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στον Ι. Παρασκευόπουλο, δήλωσε με επιστολή του, την πρόθεσή του να καταψηφίσει την Κυβέρνηση Παρασκευόπουλου, χαρακτηρίζοντάς τη μάλιστα, ως «ανδρείκελα του Παλατιού».⁶⁰⁷ Στις 4 Ιανουαρίου, λίγο πριν την εμφάνιση της προσωρινής κυβέρνησης του Ι. Παρασκευόπουλου στη Βουλή, ο Γ. Παπανδρέου συγκάλεσε την κοινοβουλευτική ομάδα της *EK* με θέμα τη συζήτηση της τρέχουσας πολιτικής επικαιρότητας (κυρίως την αντίδραση από την πλευρά του Α. Παπανδρέου), στην οποία όμως δεν προσήλθαν 41 από τους βουλευτές του κόμματός του (ο Α. Παπανδρέου και η ομάδα του).⁶⁰⁸ Η «ανταρσία»⁶⁰⁹ του Α. Παπανδρέου είχε ως αποτέλεσμα να απειληθούν με διαγραφή από το Κόμμα.⁶¹⁰ Μπροστά στον κίνδυνο πλήρους ρήξης η ομάδα των διαφωνούντων βουλευτών της *EK* που ήταν προσκείμενη στον Ανδρέα Παπανδρέου,⁶¹¹ υποχώρησε και στήριξε την Κυβέρνηση Παρασκευόπουλου παρέχοντάς της ψήφο εμπιστοσύνης.⁶¹²

Η πρώτη εμφάνιση της νέας κυβέρνησης του Ιωάννη Παρασκευόπουλου στη Βουλή πραγματοποιήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 1967, δεκατέσσερις ημέρες μετά την ορκωμοσία της.⁶¹³ Στη συνεδρίαση αυτή, συζητήθηκε επί μακρόν, μεταξύ των κομμάτων, το θέμα της αναβολής της ανάγνωσης των προγραμματικών θέσεων της Κυβέρνησης. Υπέρ της αναβολής της συζήτησης τάχθηκε η πλειοψηφία του Σώματος, και συγκεκριμένα η ομάδα των βουλευτών της *EK*, του *ΦΙΔΥΚ* και των *Προοδευτικών*, ενώ κατά της συζήτησης, οι βουλευτές της *EPE* και της *ΕΔΑ* που παρίστατο στη συνεδρίαση. Μετά τη διεξαχθείσα συζήτηση αποφασίστηκε οι προγραμματικές θέσεις της Κυβέρνησης να παρουσιαστούν στη συνεδρίαση της 9ης Ιανουαρίου 1967.

Στην αρχή της ομιλίας του, στη συνεδρίαση της 5ης Ιανουαρίου 1966, ο Η. Ηλιού ζήτησε από το Σώμα να ακολουθήσει τις συνταγματικές διατάξεις επί της διαδικασίας, και κάνοντας μια αναφορά στην κοινοβουλευτική πρακτική της τελευταίας περιόδου (από την Ιουλιανή κρίση και μετά), είπε, ότι, με αυτήν, «εξωθήται η προθεσμία

⁶⁰⁷ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 388.

⁶⁰⁸ Α. Γ. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία...* ό.π., σσ. 325,327.

⁶⁰⁹ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 388.

⁶¹⁰ Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... ό.π., σ. 182.

⁶¹¹ Α. Γ. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία...* ό.π., σ. 328: Στην ομάδα των βουλευτών που ακολούθησαν την πολιτική γραμμή του Α. Παπανδρέου ήταν και οι Γ. Αλευράς, Αντ. Λιβάνης, Γ. Χαραλαμπόπουλος και Σπ. Κατσώτας.

⁶¹² Α. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σ. 270.

⁶¹³ Στη συνεδρίαση της 5ης Ιανουαρίου 1967 δεν παρέστησαν ο αρχηγός της *Ενώσεως Κέντρου* Γ. Παπανδρέου καθώς και ο Α. Παπανδρέου.

η συνταγματική εις την τελευταίαν αυτήν ημέραν». Επί του ζητήματος των προγραμματικών δηλώσεων ο εκπρόσωπος της ΕΔΑ πρότεινε τη μετάθεση της ανάγνωσής τους για τη συνεδρίαση της Δευτέρας 9 Ιανουαρίου 1967 και ακολούθως, τη συζήτηση επί αυτών, για την Τετάρτη 11 Ιανουαρίου 1967, όπως όριζε το Σύνταγμα και ο Κανονισμός της Βουλής, προκειμένου να ολοκληρωθεί η συζήτηση και η ψηφοφορία εντός της προβλεπόμενης πενθήμερης προθεσμίας.

Οι προγραμματικές θέσεις της Κυβέρνησης Παρασκευόπουλου ήταν μακρές και κάλυπταν όλους τους τομείς της κυβερνητικής πολιτικής. Ακολούθησαν στη συνέχεια οι αγορεύσεις του αρχηγού της Ενώσεως Κέντρου Γ. Παπανδρέου⁶¹⁴ και της EPE Π. Κανελλόπουλου, οι οποίοι δήλωσαν ότι θα παρείχαν ψήφο εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση. Ο Ιωάννης Παρασκευόπουλος διαβεβαίωσε το Σώμα ότι αποστολή της κυβέρνησής του ήταν η διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών «περί τα τέλη του προσεχούς Μαΐου» καθώς και η εισαγωγή προς ψήφιση του «σχεδίου εκλογικού νόμου απλής αναλογικής». Αν και είχε προγραμματιστεί να μιλήσει και ο Η. Ήλιού, εκ μέρους της ΕΔΑ, ο ίδιος ζήτησε να λάβει τον λόγο την επόμενη ημέρα (10/1/1967).⁶¹⁵

Τη δεύτερη ημέρα της συζήτησης επί των προγραμματικών δηλώσεων του Ι. Παρασκευόπουλου, στις 10 Ιανουαρίου 1967, μέσα σε ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα και με συχνές αντεγκλήσεις, ο Η. Ήλιού ανέπτυξε τους λόγους για τους οποίους η παράταξή του δεν θα παρείχε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση. «Διά παγίους λόγους αρχής και διά συγκεκριμένα αίτια που αναφέρονται εις τας πολιτικάς συνθήκας της σήμερον, η παράταξις μας θ' αρνηθή ψήφον εμπιστοσύνης προς την Κυβέρνησιν». Με αυτό τον τρόπο άρχισε τη μακρά αγόρευσή του ο Η. Ήλιού και στη συνέχεια παράθεσε τους λόγους για τους οποίους το κόμμα του θα αρνείτο την υποστήριξή του στην Κυβέρνηση Παρασκευόπουλου. Για την ΕΔΑ, τη χώρα έπρεπε να κυβερνά μια πολιτική κυβέρνηση και όχι μια μεταβατική εξωκοινοβουλευτική κυβέρνηση. Περιέγραψε το «ιδιόρρυθμο συνταγματικό έθιμο», όπως το ονόμασε ο ίδιος, της διεξαγωγής εκλογών από υπηρεσιακές κυβερνήσεις, εκλογική εθιμοτυπία η οποία είχε διαμορφωθεί και

⁶¹⁴ «Ανένδοτοι, αταλάντευτοι βαδίζομεν προς την νίκην με ακέραια τα συνθήματα, χωρίς συμβιβασμούς», *Μακεδονία: Πρωτή Εφημερίδα της Θεσσαλονίκης*, φ. 17729 (10 Ιανουαρίου 1967), σ. 1: Ο Γεώργιος Παπανδρέου εισήλθε στην αίθουσα της Βουλής, μετά από απουσία δεκαοχτώ μηνών, και έγινε δεκτός με ενθουσιασμό από τους βουλευτές της παράταξής του. Την ίδια υποδοχή επιφύλαξαν και στον Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος εισήλθε λίγο αργότερα στην αίθουσα.

⁶¹⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 18', 9 Ιανουαρίου 1967, σσ. 243-252.

επικρατήσει σταδιακά στην πολιτική ζωή της χώρας, κυρίως από την περίοδο της παλινόρθωσης της μοναρχίας, το 1935 και μετά. Για τον Ηλιού ο σκοπός των υπηρεσιακών κυβερνήσεων ήταν αποκλειστικά και μόνο εκλογικός, και για αυτόν τον λόγο (οι μεταβατικές κυβερνήσεις) δεν θα έπρεπε να επιζητούν ψήφο εμπιστοσύνης. Χαρακτηριστικά ανέφερε: «...Αι γνησίως υπηρεσιακαί κυβερνήσεις αναλαμβάνουν άμα τη διαλύσει της Βουλής και δεν ζητούν την ψήφον της εμπιστοσύνης της». Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε η υπηρεσιακή κυβέρνηση του Κ. Γεωργακόπουλου (5/3/1958-17/5/1958) που ανέλαβε τη διενέργεια των εκλογών του 1958 και η οποία είχε επωμιστεί και με την αποστολή της ψήφισης εκλογικού νόμου (ενισχυμένης αναλογικής).⁶¹⁶ Επανέλαβε, ότι η ΕΔΑ αντιτασσόταν εναντίον κάθε μεταβατικής κυβέρνησης, καθώς, όπως είπε, «η ιστορική πείρα μας εδίδαξεν ότι αι μεταβατικαί κυβερνήσεις...αποτελούν τον προθάλαμον της μονίμου ανωμαλίας και εκτροπής».

Ο Η. Ηλιού, συνεχίζοντας την αγόρευσή του της 10ης Ιανουαρίου 1967 αναφέρθηκε στο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Ελευθερία «Μνημόνιον»*⁶¹⁷ και στα περί στρατού, και, σε απάντηση στην παρέμβαση του αρχηγού της EPE, Π. Κανελλόπουλου, ο οποίος του ζήτησε να μην επικαλείται «ένα κείμενο το οποίον είναι κατασκευασμένον, και πλαστόν» και που για τον ίδιο τον Π. Κανελλόπουλο, αποτελούσε τη μεγαλύτερη απάτη που είχε γίνει ποτέ «εις την ιστορίαν του ελληνικού Τύπου», ο Η. Ηλιού απάντησε ως εξής: «Μας αρκεί η γνησιότης της ουσίας του, των σημαντικοτέρων από τις πληροφορίες που περιέχονται σ' αυτό, που ήσαν και προ της δημοσιεύσεώς του και άλλοθεν γνωσταί...». Ο Ηλιού στην κατάληξη της ομιλίας του ανέδειξε και πάλι την

⁶¹⁶ Θ. Σαμπατακάκης, «Εσωτερική πολιτική: 1955-1963», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ., σ. 94.

⁶¹⁷ M. N. Κατσίγερας, «Το Μνημόνιον συνομωσίας της Ελευθερίας. Μία εκ των υστέρων ανάγνωση», στο M. Βασιλάκης (επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2009, σσ. 404-414: Την πρωτοχρονιά του 1967 η εφημερίδα *Ελευθερία* του εκδότη Π. Κόκκα δημοσίευσε το «Μνημόνιο», ένα κείμενο διαλόγου ανάμεσα στους Π. Κανελλόπουλο (αρχηγό της EPE), Ελένη Βλάχου (εκδότρια των εφημερίδων *Καθημερινή* και *Μεσημβρινή*), και Δ. Μπίτσιο (διευθυντή του πολιτικού γραφείου του Κωσταντίνου) με θέμα τις πολιτικές προοπτικές μετά τη μυστική συμφωνία της 18ης Δεκεμβρίου 1967. Στο «Μνημόνιο» αναφερόταν ότι σε περίπτωση συνεργασίας του Α. Παπανδρέου με την ΕΔΑ θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και η παρέμβαση του στρατού. Οι θιγόμενοι μήνυσαν τον εκδότη της εφημερίδας, Π. Κόκκα για συκοφαντική δυσφήμιση. Η δίκη άρχισε στις 17 Απριλίου 1967, αλλά δεν ολοκληρώθηκε καθώς στις 21 Απριλίου 1967 εκδηλώθηκε το πραξικόπημα των συνταγματαρχών. Η γνησιότητα του «Μνημονίου» δεν αποδείχθηκε ποτέ.

ανάγκη ψήφισης νέου εκλογικού νόμου – της απλής αναλογικής – και την άμεση διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών με «πλήρη ισοπολιτείαν».⁶¹⁸

Η συζήτηση επί των προγραμματικών δηλώσεων της Κυβέρνησης Παρασκευόπουλου συνεχίστηκε και στις επόμενες συνεδριάσεις (11/1/1967, 12/1/1967) και ολοκληρώθηκε στις 13 Ιανουαρίου 1967, όταν η κυβέρνηση του Ιωάννη Παρασκευόπουλου έτυχε ψήφου εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Στη συνεδρίαση της 11ης Ιανουαρίου 1967, επί των προγραμματικών δηλώσεων, μίλησαν ο Στ. Στεφανόπουλος του *ΦΙΔΗΚ*, ο Π. Κανελλόπουλος της *EPE* και ο αρχηγός των *Προοδευτικών Σπ. Μαρκεζίνης*. Και οι τρεις πολιτικοί αρχηγοί, Στεφανόπουλος, Κανελλόπουλος και Μαρκεζίνης εξέφρασαν την ανησυχία τους για τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις. Ο Στ. Στεφανόπουλος παρότρυνε την κυβέρνηση να επισπεύσει τη διεξαγωγή των εκλογών «ψηφίζουσα τον εκλογικόν νόμον και αναθεωρούσα τους εκλογικούς καταλόγους». Ο Μαρκεζίνης δήλωσε ότι οι *Προοδευτικοί* θα καταψήφιζαν την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου για λόγους αρχής, επισημαίνοντας ότι «πράττουν τούτο διά θέμα αρχής και όχι διά θέμα συνθέσεως ή προσώπων». Συνέχισε λέγοντας: «Εγώ υπήρξα ανέκαθεν εναντίον των υπηρεσιακών κυβερνήσεων προς διεξαγωγήν εκλογών και επροτίμων πάντοτε πολιτικαί κυβερνήσεις να διενεργούν εκλογάς».⁶¹⁹ Ο Η. Ηλιού με τη σειρά του έκανε μία μικρή αναφορά στο ζήτημα της ραδιοφωνικής μετάδοσης των κοινοβουλευτικών ομιλιών καθώς και την ίση, από ραδιοφώνου, μεταχείριση των πολιτικών αγορητών της Βουλής. Απευθυνόμενος στον Π. Κανελλόπουλο, τον εξέθεσε⁶²⁰ για την κατάχρηση του δικαιώματος που επεδείκνυε σχετικά με τη συχνότητα και τον συνολικό χρόνο μετάδοσης των πολιτικών του αγορεύσεων.⁶²¹

Στη συνεδρίαση της 12ης Ιανουαρίου 1967, επί των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης, μίλησε ο Κ. Μητσοτάκης, ως εκπρόσωπος του κόμματος του *Φιλελεύθερου Δημοκρατικού Κέντρου (ΦΙΔΗΚ)*, και υποστήριξε ότι η Κυβέρνηση

⁶¹⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 19', 10 Ιανουαρίου 1967, σσ. 256-267.

⁶¹⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 20', 11 Ιανουαρίου 1967, σσ. 269-296.

⁶²⁰ Ο Η. Ηλιού επισήμανε την ευνοϊκή μεταχείριση της *EPE* σε σχέση με τον ραδιοφωνικό χρόνο, και απευθυνόμενος στον Π. Κανελλόπουλο, είπε: «Αντό, αξιότιμε αρχηγέ της *EPE*, σας δίδει το πλεονέκτημα να ομιλήτε από ραδιοφώνου πολλές φορές, αλλά σας εκθέτει, ότι κάνετε κατάχρησιν, ανεξαρτήτως της διαψεύσεως των επαγγελιών της Κυβερνήσεως περί ίσης μεταχειρίσεως».

⁶²¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 20', 11 Ιανουαρίου 1967, σ. 277.

Παρασκευόπουλου δεν αποτελούσε τη λύση για το πολιτικό πρόβλημα που ταλάνιζε τη χώρα, υπογραμμίζοντας, ότι η άμεση προσφυγή στις κάλπες, με το σύστημα της απλής αναλογικής, ήταν πλέον απολύτως επιβεβλημένη. Η συζήτηση επί των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης έλαβε μεγάλη οξύτητα, όταν προσήλθε στην αίθουσα των συνεδριάσεων ο Α. Παπανδρέου και ακολούθησε κοινοβουλευτική μονομαχία του με τον εκπρόσωπο του *ΦΙΔΗΚ* Κ. Μητσοτάκη.⁶²²

Λίγες ημέρες πριν από την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση Παρασκευόπουλου, είχε συνέλθει το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Άμυνας με αντικείμενο εργασιών την προαγωγή αξιωματικών του στρατού. Μεταξύ των προαχθέντων στρατιωτικών ήταν και ο Στυλιανός Παττακός που τοποθετήθηκε επικεφαλής του τμήματος μηχανοκίνητων στο Γουδή.⁶²³

Στις 13 Ιανουαρίου 1967 η μεταβατική Κυβέρνηση Παρασκευόπουλου έλαβε «άνετα» ψήφο εμπιστοσύνης.⁶²⁴ Σε σύνολο 276 βουλευτών, υπέρ της κυβέρνησης ψήφισαν 215 βουλευτές (της *EK* και της *EPE*), κατά ψήφισαν 61 βουλευτές (της *ΕΔΑ*, του *ΦΙΔΗΚ* και των *Προοδευτικών*), ενώ από την ψηφοφορία απείχαν 24 βουλευτές. Μεταξύ των απόντων βουλευτών ήταν οι Γ. Παπανδρέου, Στ. Κωστόπουλος και Η. Τσιριμώκος, ενώ ο Α. Παπανδρέου, που προσήλθε στη Βουλή, ψήφισε υπέρ της κυβέρνησης.⁶²⁵ Στη διάρκεια της συνεδρίασης της 13ης Ιανουαρίου 1967, λίγη ώρα πριν από τη διεξαγωγή της ονομαστικής ψηφοφορίας, σημειώθηκε ένα επεισόδιο μεταξύ του βουλευτή της *EK* Θ. Ανδρεάδη και του Α' Αντιπροέδρου της Βουλής, Ιάκ. Διαμαντόπουλου, με αφορμή την ομιλία του βουλευτή του *ΦΙΔΗΚ* Αλ. Βερνίκου, που είχε ζητήσει τον λόγο για να μιλήσει επί προσωπικού θέματος. Τα πνεύματα οξύνθηκαν, δημιουργήθηκε εκρηκτική ατμόσφαιρα και επιχειρήθηκε επίθεση και χειροδικία από την πλευρά του βουλευτή Θ. Ανδρεάδη της *EK* κατά του Ιάκ. Διαμαντόπουλου. Στο επεισόδιο ενεπλάκη και ο εκπρόσωπος της *Ενώσεως Κέντρου* Ν. Μπακόπουλος ο οποίος επιτέθηκε με βαρύτατους χαρακτηρισμούς κατά του Αντιπροέδρου της Βουλής. Ο Η. Ήλιού, αναφερόμενος στο παραπάνω επεισόδιο, είπε, ότι ο «*συνάδελφος*» βουλευτής Θ. Ανδρεάδης, θέλοντας να εκφράσει τη δίκαιη αγανάκτησή του, επέλεξε να πλησιάσει

⁶²² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 21', 12 Ιανουαρίου 1967, σσ. 297-324.

⁶²³ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π., σσ. 394-395.*

⁶²⁴ Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... ό.π., σ. 182.

⁶²⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 22', 13 Ιανουαρίου 1967, σσ. 351-352.

στην προεδρική έδρα «...και ως εκ τούτου, ενώ ενδεχομένως αυτή η πράξις του ήταν καταδικαστέα, έδωσε λαβήν να φωνάξῃ ο κλέφτης διά να φύγη ο νοικοκύρης».

Στη δευτερολογία του πριν από την ψηφοφορία, ο Η. Ήλιού εισηγήθηκε για μία ακόμη φορά την «άμεσον διάλυσιν της Βουλής και διενέργειαν εκλογών». Σχετικά με την εξαγγελία του πρωθυπουργού Ι. Παρασκευόπουλου για τη σύγκληση του Συμβουλίου του Στέμματος με θέμα το Κυπριακό, είπε, ότι η *ΕΔΑ*, ήταν σαφώς εναντίον του Συμβουλίου. Τόνισε, ότι το κυπριακό πρόβλημα δεν αποτελούσε σε καμία περίπτωση υπόθεση του Στέμματος, αλλά παρέμεινε πάντα ζήτημα της Βουλής και των εκπροσώπων της πολιτικής ηγεσίας της χώρας. Έκλεισε την παρέμβασή του με αναφορά στα μέτρα εκδημοκρατισμού, στο θέμα για τα Τάγματα Εθνοφυλακής Αμύνης (ΤΕΑ) και στις ρυθμίσεις ως προς τη χρήση του ραδιοφωνικού χρόνου των πολιτικών, και ζήτησε από τη νέα κυβέρνηση «εφ' όλων αυτών απάντησιν...με ίσον τίτλον και με ίσα δικαιώματα και ημείς, οι οποίοι δεν πρόκειται να την ψηφίσωμεν, με ό,τι δικαιώματα έχουν να ζητούν...και τα κόμματα τα οποία πρόκειται να την στηρίξουν». ⁶²⁶ Η Βουλή διέκοψε τις εργασίες της για τις 31 Ιανουαρίου 1967. Στη συνεδρίαση της 31/1/1967 κατατέθηκε στη Βουλή και το νομοσχέδιο για την ψήφιση του νέου εκλογικού νόμου της απλής αναλογικής.

Από τις πρώτες ημέρες της κυβέρνησης του Ι. Παρασκευόπουλου είχε καταστεί εμφανές ότι το νέο κυβερνητικό σχήμα δεν διέθετε την απαιτούμενη συνοχή για να αντιμετωπίσει τις επερχόμενες πολιτικές εξελίξεις και να οδηγήσει τη χώρα σε ελεύθερες εκλογές.⁶²⁷ Στις αρχές της διακυβέρνησης του Ιωάννη Παρασκευόπουλου καταγγέλθηκε από την *EK* και την *ΕΔΑ* η δραστηριοποίηση των ΤΕΑ στη Βόρεια Ελλάδα⁶²⁸ και αποφασίστηκε η συνέχιση της δίκης για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ να γίνει «κεκλεισμένων των θυρών» (26/1/1967).⁶²⁹

Το πολιτικό τοπίο που διαμορφώθηκε κατά τους μήνες Φεβρουάριο και Μάρτιο του 1967 έπαιξε καθοριστικό ρόλο για το μέλλον της Κυβέρνησης Παρασκευόπουλου. Οι εκλογές είχαν οριστεί για τις 28 Μαΐου 1967 και η χώρα ουσιαστικά είχε εισέλθει σε προεκλογική περίοδο.⁶³⁰ Η πρώτη συνεδρίαση της Βουλής

⁶²⁶ *O.π.*, σσ. 325-352.

⁶²⁷ Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... *ό.π.*, σ. 182.

⁶²⁸ *O.π.*, σ. 396-397.

⁶²⁹ Α. Γ. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία...* *ό.π.*, σ. 330.

⁶³⁰ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* *ό.π.*,

για τον μήνα Φεβρουάριο (8/2/1967) δεν πραγματοποιήθηκε λόγω έλλειψης απαρτίας.⁶³¹ Το Σώμα συνεδρίασε τελικά στις 10 Φεβρουαρίου 1967 με αντικείμενο την άσκηση κοινοβουλευτικού ελέγχου. Αν και απονσίαζαν από τη συνεδρίαση οι περισσότεροι βουλευτές της *EK* και της *EPE* (παρέστησαν μόνο 7 της *EK* και 8 της *EPE*), δεν υποβλήθηκε ένσταση απαρτίας στο Προεδρείο, λόγω της μη συμπλήρωσης του απαιτούμενου αριθμού βουλευτών για την υποβολή της.

Στην έναρξη της συνεδρίασης της 10ης Φεβρουαρίου 1967 ο Πρόεδρος του Σώματος, Ιάκ. Διαμαντόπουλος, ανέγνωσε επιστολή με θέμα την έκκληση για κατάπαυση του πολέμου στο Βιετνάμ, υπογεγραμμένη από προσωπικότητες του πολιτικού χώρου, μεταξύ αυτών του Ευάγγ. Αβέρωφ - Τοσίτσα (της *EPE*), Δ. Θανόπουλου (της *EPE*), Ι. Τσιριψάκου (της *EK*), Κ. Παπαδημητρίου (της *EPE*). Ο Η. Ηλιού, λαμβάνοντας τον λόγο αμέσως μετά από την ανακοίνωση της επιστολής - έκκλησης, ζήτησε να οριστεί από το Προεδρείο συγκεκριμένη ημέρα συζήτησης για το θέμα της ειρήνης στο Βιετνάμ καθώς επρόκειτο για «*υψίστης σημασίας ζητήματος*». Στη συνέχεια, αναγνώστηκε ανοιχτή επιστολή της *Ενώσεως Ελληνίδων Επιστημόνων*, υπογεγραμμένη από τη Ν. Γουλανδρή και τη Μ. Αραβαντινού, με την οποία απηύθυναν πρόσκληση προς όλα τα κόμματα να συμπεριλάβουν στους εκλογικούς συνδυασμούς τους, γυναίκες υποψήφιες, προκειμένου να αυξηθεί η εκπροσώπηση των γυναικών στο ελληνικό κοινοβούλιο. Ακολούθησε η νεκρολογία του στρατηγού και πολιτικού Σωκράτη Δημάρατου.⁶³² Ο Η. Ηλιού συμμετείχε στο πολιτικό μνημόσυνο εκπροσωπώντας την *ΕΔΑ*, και μιλώντας για την προσφορά του εκλιπόντος, αναφέρθηκε και στη δράση του «*ως μεράρχου του ΕΛΑΣ κατά την εθνικήν αντίστασιν*».⁶³³

Τον λόγο επί του κοινοβουλευτικού ελέγχου στη συνεδρίαση της 10ης Φεβρουαρίου 1967, πήρε πρώτος ο Κ. Μητσοτάκης, εκ μέρους του *ΦΙΔΗΚ*, ο οποίος τόνισε τη μεγάλη ανάγκη να συζητηθούν τα «*άμεσα και φλεγόμενα*» ζητήματα της χώρας, καθώς και οι επερωτήσεις που αφορούσαν το έργο της διακυβέρνησης του Στέφ.

⁶³¹ Οι αραιές κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις συνεχίστηκαν σε όλη τη διάρκεια του Φεβρουαρίου και του Μαρτίου του 1967. Συγκεκριμένα για τον μήνα Φεβρουάριο δεν έγιναν οι συνεδριάσεις της 8/2/1967, 15/2/1967 και 22/2/1967, αφού διαπιστώθηκε έλλειψη απαρτίας. Για τον ίδιο λόγο κατά τον μήνα Μάρτιο δεν συνεδρίασε η Βουλή στις 1/3/1967, 3/3/1967 και στις 6/3/1967.

⁶³² Ο Σωκράτης Δημάρατος (1891-1966) ήταν αντιστράτηγος και υπουργός που διακρίθηκε ιδιαίτερα στον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-41 και στη διάρκεια της Εθνικής Αντίστασης. Χρημάτισε διαδοχικά υφυπουργός Εθνικής Άμυνας και Στρατιωτικών στην κυβέρνηση του Αλέξ. Παπάγου.

⁶³³ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 25', 10 Φεβρουαρίου 1967, σσ. 363-364.

Στεφανόπουλον. Ακολούθησε η τοποθέτηση του Η. Ήλιού, ο οποίος υπογράμμισε την υποχρέωση του Σώματος στην άσκηση του κοινοβουλευτικού ελέγχου, διευκρινίζοντας, όμως, πως οτιδήποτε αφορούσε τα πεπραγμένα της προηγούμενης κοινοβουλευτικής λειτουργίας δεν εννοείτο ότι αυτό αποτελούσε υποχρεωτικά αντικείμενο ελέγχου της παρούσας κυβέρνησης. Σε σχέση με την έλλειψη απαρτίας, η οποία παρατηρείτο στις τελευταίες συνεδριάσεις της Βουλής, επισήμανε ότι αν οι βουλευτές των δύο παρατάξεων (κυρίως της *EK* και της *EPE*) εξακολουθούσαν να απουσιάζουν από τις εργασίες της Βουλής, αυτό θα είχε σοβαρότατες επιπτώσεις στη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού. Χαρακτηριστικά ο Ήλιού είπε: «...ως γνωστόν όταν καταλύεται ο κοινοβουλευτικός έλεγχος αυτομάτως καταλύεται και το κοινοβούλιο». Η *EK* διά του βουλευτή της Ν. Ζορμπά ζήτησε να ολοκληρωθεί η συζήτηση των ερωτήσεων και επερωτήσεων που αφορούσαν πράξεις και παραλείψεις της Κυβέρνησης Στεφανόπουλου, αλλά διαφώνησε με τη διεξαγωγή νομοθετικής εργασίας από την παρούσα Βουλή πέρα από τη συζήτηση για την ψήφιση του νέου εκλογικού νόμου.⁶³⁴

Στην περίοδο που ακολούθησε την Ιουλιανή κρίση οι αγροτικές κινητοποιήσεις σημείωσαν μεγάλη αύξηση με αποκορύφωμα τη μαζική συγκέντρωση των καπνοπαραγωγών και σιτοπαραγωγών (συμμετείχαν περισσότεροι από 4.000 αγρότες) που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 10 Ιουλίου 1966.⁶³⁵ Η επόμενη συνεδρίαση του μηνός Φεβρουαρίου στην οποία συμμετείχε ο Η. Ήλιού ήταν στις 17 Φεβρουαρίου 1967, κατά την οποία αποφασίστηκε η συζήτηση επί του καπνικού (μετά από πρόταση του κοινοβουλευτικού εκπροσώπου του *ΦΙΔΗΚ* Κ. Μητσοτάκη). Την απόφαση αυτή έλαβε η Βουλή αφού αναγνώστηκε επιστολή του Πρωθυπουργού Ι. Παρασκευόπουλου προς το Σώμα, σχετικά με τη σύγκληση της κυβερνητικής Επιτροπής Καπνού για την εξέταση του καπνικού ζητήματος.

Αναφερόμενος στο περιεχόμενο της επιστολής του πρωθυπουργού, ο Η. Ήλιού επέκρινε τον πρωθυπουργό Ι. Παρασκευόπουλο για την παραβίαση της κοινοβουλευτικής λειτουργίας που αφορούσε τις ανακοινώσεις προς ενημέρωση των

⁶³⁴ *O.π.*, σσ. 361-370.

⁶³⁵ Οι ταραχές άρχισαν, όταν σε μία ομάδα σιτοκαπνοπαραγωγών με τρακτέρ απαγορεύθηκε η είσοδος στην πόλη. Η συγκέντρωση διαμαρτυρίας των αγροτών κατεστάλη από δυνάμεις του στρατού και της χωροφυλακής. Ο απολογισμός των συγκρούσεων ανάμεσα σε αγρότες - διαδηλωτές και της αστυνομίας ήταν ο τραυματισμός 150 αγροτών. Βλ. Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές...* όπ., σ. 158. «Θλιβερά επεισόδια έλαβον χώραν χθες εις την Θεσσαλονίκη», *Ταχυδρόμος: Ημερήσια πολιτική και εμπορική εφημερίς*, φ. 161 (11 Ιουλίου 1966), σ. 1.

βουλευτών, οι οποίες κατά τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο της *EΔA*, όφειλαν να γίνονται προφορικά για να υπάρχει η δυνατότητα να επακολουθήσει συζήτηση επί των προτάσεων. Συγκεκριμένα ο Ηλιού είπε: «*Εις τα κοινοβουλευτικά πολιτεύματα αι ανακοινώσεις της κυβερνήσεως γίνονται προφορικώς, ώστε να ακουσθή αμέσως, εάν υπάρχῃ αντίλαλος. Δεν υπάρχει η μορφή του διαγγέλματος. Διαγγέλματα στέλνει ο Πρόεδρος Τζόνσον, διότι δεν είναι μέλος του Κογκρέσου*». Την ευθύνη για την ανάγνωση της ανακοίνωσης του πρωθυπουργού έλαβε ο Πρόεδρος της Βουλής Δ. Παπασπύρου προκειμένου, όπως ισχυρίστηκε, να επισπεύσει τη συζήτηση επί του καπνικού και του ελαιόλαδου, μετά από αίτημα της *EΔA*. Για τον λόγο αυτό είχε εισηγηθεί στον Ι. Παρασκευόπουλο να γνωστοποιήσει τις αποφάσεις της Επιτροπής Καπνού, μέσω επιστολής, προς ενημέρωση του Σώματος.⁶³⁶

Το καπνικό ζήτημα και η κρίση στην αγορά καπνών συζητήθηκε κατά τη συνεδρίαση της 21ης Φεβρουαρίου 1967. Πριν εισέλθει το Σώμα στην ουσιαστική συζήτηση για το καπνικό πρόβλημα, ο εκπρόσωπος της *EΔA* μίλησε επί της διαδικασίας, και συγκεκριμένα για τη σειρά συζήτησης των κατατεθειμένων επερωτήσεων Για την κρισιμότητα του θέματος υπήρξε ομοφωνία από όλες τις πτέρυγες του Κοινοβουλίου. Η *EK* ζήτησε την άμεση λήψη μέτρων (όπως την αναπροσαρμογή των τιμών) και η *EΔA* διά του βουλευτή της Β. Εφραιμίδη ζήτησε την εφαρμογή κυβερνητικών μέτρων για την προστασία των καπνοπαραγωγών. Ο υπουργός Οικονομικών Π. Στεριώτης δήλωσε ότι η κυβέρνησή του θα ανακοίνωνε τις αποφάσεις της για το θέμα μετά από την ολοκλήρωση της συζήτησης επί του καπνικού.⁶³⁷

Στο ζήτημα της παράτασης του χρόνου λήξης των ελεύθερων μισθώσεων των καταστημάτων επανήλθε ο Η. Ηλιού στη συνεδρίαση της 23ης Φεβρουαρίου 1967. Για το θέμα είπε: «*Δεν επιθυμώ..., επί υπηρεσιακής κυβερνήσεως...να επεκταθώ και να επαναλάβω όσα διά μακρών από τον βήματος της Βουλής εξέθεσα σχετικά με την ουσία του θέματος της επαγγελματικής στέγης...Δεν ήθελα να πάρω καθόλου θέσιν είτε έναντι των ιδιοκτητών, είτε έναντι των μισθωτών...*». Πρόσθεσε ακόμη, στο τέλος της συζήτησης, ότι η παράταξή του συμφωνούσε με την ψήφιση του νομοσχεδίου για την παράταση της λήξης των ελεύθερων μισθώσεων μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου 1967, αν και

⁶³⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 28', 17 Φεβρουαρίου 1967, σσ. 381-392.

⁶³⁷ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 29', 21 Φεβρουαρίου 1967, σσ. 393-412.

θα προτιμούσε η παράταση των μισθώσεων να είχε ισχύ μέχρι το τέλος του έτους (31/12/1967).⁶³⁸

Η προγραμματισμένη, για δεύτερη ημέρα, συζήτηση για το καπνικό ζήτημα στις 24/2/1967 αναβλήθηκε για τις 28 Φεβρουαρίου 1967. Την αναβολή της συζήτησης στην αρχή της συνεδρίασης είχε ζητήσει ο βουλευτής της ΕΚ Στ. Χούτας εν αναμονή της εξαγγελίας των κυβερνητικών μέτρων. Άλλοι βουλευτές, μεταξύ αυτών και ο Κ. Μητσοτάκης του ΦΙΔΗΚ, τάχθηκαν κατά της αναβολής της συζήτησης και το Σώμα εισήλθε στη συζήτηση επί του καπνικού. Τελικά η συνεδρίαση διακόπηκε όταν διαπιστώθηκε ότι υπήρχε έλλειψη απαρτίας.

Στην ίδια συνεδρίαση, της 24ης Φεβρουαρίου 1967, η Βουλή συζήτησε το αίτημα ομογενών από τις ΗΠΑ, ιδιαιτέρως μελών της Παναρκαδικής Ομοσπονδίας Αμερικής, οι οποίοι ζητούσαν να διευκολυνθεί η άφιξη συνέδρων τους, προς και από την Ελλάδα, το καλοκαίρι του 1967, για να συμμετάσχουν σε εργασίες συνεδρίου στην περιοχή της Αρκαδίας (με τη συμμετοχή γερουσιαστών και εκπροσώπων του Λευκού Οίκου). Η κυβέρνηση διά του υπουργού Συγκοινωνιών Ε. Στασινόπουλου, υποσχέθηκε να διευκολύνει τη μεταφορά των ομογενών ναυλώνοντας αεροπλάνα αμερικανικών και ελληνικών εθνικών εταιριών ή αεροπλάνα ειδικών πτήσεων (charters). Ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της Ενώσεως Κέντρου Ν. Μπακόπουλος υπογράμμισε τη μεγάλη σημασία για την εθνική οικονομία λόγω της επικείμενης επίσκεψης των περίπου 3.500-4.000 ομογενών στη χώρα και ο Η. Ηλιού με τη σειρά του συνηγόρησε υπέρ της ναυλώσεως αεροσκαφών charters, λόγω του υψηλού κόστους μεταφοράς του εθνικού αερομεταφορέα.⁶³⁹

Αντικείμενο συζήτησης της συνεδρίασης της 28ης Φεβρουαρίου 1967 ήταν και πάλι το καπνικό ζήτημα και η γενικότερη καπνική πολιτική της χώρας. Ο υπουργός Γεωργίας Ν. Χριστοδούλου, ο οποίος ξεκίνησε τη συζήτηση, είπε ότι η καπνική κρίση οφειλόταν κατά πολύ στον πενταπλασιασμό της παραγωγής καπνού από χώρες ανταγωνίστριες της Ελλάδας, της Τουρκίας, Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας. Επισήμανε την ανάγκη αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών των εγχώριων καπνών και

⁶³⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 31', 23 Φεβρουαρίου 1967, σσ. 413-442.

⁶³⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 32', 24 Φεβρουαρίου 1967, σσ. 443-462.

πρότεινε μέτρα προστασίας (π.χ. παροχή μεσοπρόθεσμων δανείων με επιτόκιο της τάξης του 2%) για τους καπνοπαραγωγούς κυρίως των παραμεθόριων περιοχών.

Στην αγόρευσή του ο Η. Ήλιού έκανε λόγο για την ανάγκη άσκησης δυναμικής καπνικής πολιτικής για την ενίσχυση της καπνοπαραγωγής, που με τη σειρά της θα συνέβαλε στον απεγκλωβισμό της χώρας από τον «παραγωγικό μαλθουσιανισμό» στον οποίο είχε εισέλθει σύμφωνα με την άποψη του Ήλιού. Ακολούθως, κατατέθηκε δήλωση της ΕΔΑ προς το Προεδρείο η οποία περιλάμβανε τις θέσεις της επί του καπνικού ζητήματος. Συγκεκριμένα η ΕΔΑ πρότεινε: 1) αύξηση κατά 30% επί των τιμών του καπνικού προϊόντος και συγκρότηση δικομματικής επιτροπής για τον έλεγχο των καπνεμπορικών εσόδων, 2) οικονομική ενίσχυση και αποζημίωση των πληγέντων καπνοπαραγωγών λόγω του περονόσπορου και 3) επαναφορά της στρεμματικής καλλιέργειας ανά τρία στρέμματα (αντί του κιλογραμμικού συστήματος παραγωγής) καθώς και αύξηση της τάξης του 15-20% επί των καπνών εσωτερικής κατανάλωσης. Ο Η. Ήλιού, στο τέλος της ομιλίας του είπε ότι «*To κόμμα της ΕΔΑ υποστηρίζει αυτά τα αιτήματα των καπνοπαραγωγών και καλεί τα υποστηρίζοντα την κυβέρνησην κόμματα [ΕΚ και ΕΡΕ] να λάβουν παρομοίαν θέσιν...*».⁶⁴⁰

Τον Μάρτιο η Βουλή προχώρησε με «*αργούς ρυθμούς*» στη συζήτηση για τον νέο εκλογικό νόμο, που προέβλεπε την αλλαγή του εκλογικού συστήματος από ενισχυμένη αναλογική σε απλή αναλογική.⁶⁴¹ Κατά τη διάρκεια του πρώτου δεκαπενθήμερου του Μαρτίου και συγκεκριμένα, από τις 8 έως τις 12 Μαρτίου 1967, σημειώθηκαν εκρήξεις βομβών στην Αθήνα οι οποίες αποδόθηκαν, από τον τότε Δεξιό Τύπο, στην Αριστερά.⁶⁴² Η «*πολιτικούπηρεσιακή*» κυβέρνηση της ΕΚ και της ΕΡΕ με πρωθυπουργό τον Ι. Παρασκευόπουλο⁶⁴³ άρχισε να κλυδωνίζεται ενόψει και της επικείμενης μεταβολής του εκλογικού συστήματος.⁶⁴⁴ Οι πολιτικές εξελίξεις προς την εκτροπή του πολιτεύματος, κυρίως μετά τον αποκλεισμό της επιστροφής του Κ. Καραμανλή και την απόρριψη της άρσης της ασυλίας του Α. Παπανδρέου για τη δίκη

⁶⁴⁰ Ο.π., σσ. 463-506.

⁶⁴¹ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 411. Η. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία...* ό.π., σ. 366: Το νέο εκλογικό νομοσχέδιο της Κυβέρνησης Παρασκευόπουλου «*προέβλεπε την επαναφορά των αναλογικού συστήματος*» το οποίο είχε εφαρμοστεί στις εκλογικές διαδικασίες του 1946 και του 1950.

⁶⁴² Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 292.

⁶⁴³ Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μία ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ πολιτικών διαιρέσεων...* ό.π., σ. 33.

⁶⁴⁴ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. «Θεμέλιο», 13η έκδοση, Αθήνα 1999, σσ. 151-152.

του ΑΣΠΙΔΑ,⁶⁴⁵ είχαν καταστεί πλέον αναπότρεπτες.⁶⁴⁶ Η αίτηση για την άρση της ασυλίας του Ανδρέα Παπανδρέου προσέδωσε νέα οξύτητα στο ήδη τεταμένο πολιτικό κλίμα⁶⁴⁷ και «επισκίασε την προεκλογική περίοδο».⁶⁴⁸ Οι πρώτες συνεδριάσεις του Σώματος που είχαν οριστεί για τις 1/3/1967, 3/3/1967 και 6/3/1967 δεν πραγματοποιήθηκαν λόγω έλλειψης απαρτίας.

Η πρώτη συζήτηση επί της αρχής και των άρθρων του εκλογικού νομοσχεδίου της απλής αναλογικής άρχισε στην Ολομέλεια της Βουλής κατά τη συνεδρίαση της 8ης Μαρτίου 1967. Ο αρχηγός της EPE Π. Κανελλόπουλος δήλωσε ότι η παράταξή του θα ψήφιζε υπέρ της επαναφοράς της απλής αναλογικής, ενώ η EK αρνήθηκε να δεσμευτεί δηλώνοντας, μάλιστα, την προτίμησή της στο σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής. Από την πλευρά της ΕΔΑ, ο αρχηγός της I. Πασαλίδης, τάχθηκε υπέρ της «άδολης» αναλογικής, όπως τη χαρακτήρισε και ο βουλευτής της Αντώνης Μπριλλάκης ζήτησε την ψήφιση της απλής αναλογικής, αλλά και την άρση των έκτακτων μέτρων του Νόμου 375/1936.⁶⁴⁹

Η συζήτηση για τον εκλογικό νόμο συνεχίστηκε κατά τη συνεδρίαση της 9ης Μαρτίου 1967 με πρώτο ομιλητή τον βουλευτή του ΦΙΔΗΚ Στυλ. Άλλαμανή ο οποίος ανέπτυξε τις απόψεις του για το σύστημα της απλής αναλογικής. Πριν από τη συζήτηση για το εκλογικό ζήτημα πραγματοποιήθηκαν τα πολιτικά μνημόσυνα των Αλ. Μυλωνά και Δ. Γόντικα στα οποία συμμετείχε και ο Η. Ήλιού εκ μέρους της ΕΔΑ.⁶⁵⁰ Επί του

⁶⁴⁵ Ο Εισαγγελέας Αθηνών Κ. Κόλλιας είχε ζητήσει από τον Πρόεδρο της Βουλής, στις 24 Φεβρουαρίου 1967, την άρση της βουλευτικής ασυλίας του Α. Παπανδρέου προκειμένου να παραπεμφθεί στη στρατιωτική δικαιοσύνη σχετικά με την υπόθεση του ΑΣΠΙΔΑ. Βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μία ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ πολιτικών διαιρέσεων...* ό.π., σ. 34. Α. Γ. Παπανδρέου, *H Δημοκρατία...* ό.π., σ. 332.

⁶⁴⁶ Η. Νικολακόπουλος, *H Καχεκτική Δημοκρατία...* ό.π., σ. 370.

⁶⁴⁷ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 290.

⁶⁴⁸ R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας...* ό.π., σ. 220.

⁶⁴⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 38', 8 Μαρτίου 1967, σσ. 527-544.

⁶⁵⁰ «Ο Αλ. Μυλωνάς απέθανε και κηδεύεται», *Ελευθερία: Ανεξάρτητη Πρωινή Εφημερίδα της Αθήνας*, φ. 6895 (5 Μαρτίου 1967), σσ. 1, 11: Ο Αλέξανδρος Μυλωνάς υπήρξε αρχηγός του Αγροτικού Κόμματος και είχε διατελέσει υπουργός επί σειρά ετών στις κυβερνήσεις του Ε. Βενιζέλου. Βλ. Α. Μακρυδημήτρης, *Πρόεδροι της Βουλής, Γερουσίας & Εθνοσυνελέυσεων: 1821-2008*, εκδ. «Ιδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2009, σσ. 394-397: Ο Δημ. Γόντικας (1888-1967) ήταν νομικός και πολιτικός με καταγωγή από τη Γορτυνία. Από το 1932-1958 πολιτεύτηκε με το κόμμα των Φιλελευθέρων και από το 1961 με την EPE. Διετέλεσε υπουργός Εφοδιασμού στην κυβέρνηση της EPE το 1948-1949 και πρόεδρος της Βουλής τη διετία 1950-1952.

εκλογικού νόμου ο Η. Ήλιού καθώς και ο Πρόεδρος της Βουλής Ιάκ. Διαμαντόπουλος πρότειναν να ψηφισθεί κατ' αρχήν το εκλογικό νομοσχέδιο, και όσοι ομιλητές είχαν εγγραφεί να αναπτύξουν τις θέσεις τους επί της αρχής του νομοσχεδίου, να λάμβαναν τον λόγο στην κατ' άρθρον συζήτηση. Επειδή υπήρξε διαφωνία σχετικά με την κατ' αρχήν ψήφιση του σχεδίου νόμου καθώς δεν είχε εξαντληθεί ο κατάλογος των εγγεγραμμένων βουλευτών, η συνεδρίαση λύθηκε λόγω έλλειψης απαρτίας.⁶⁵¹

Στις 15/3/1967 η αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή δικαιοσύνης, μετά από μυστική ψηφοφορία, απέρριψε το εισαγγελικό αίτημα για την άρση της ασυλίας του Ανδρέα Παπανδρέου.⁶⁵² Κατά τη συνεδρίαση της 15ης Μαρτίου 1967 ανακοινώθηκαν νέες άρσεις ασυλίας βουλευτών⁶⁵³ για παραπομπή τους στην κοινοβουλευτική επιτροπή δικαιοσύνης και συνεχίστηκε η συζήτηση επί των επερωτήσεων για την ελαιοκαλλιέργεια.⁶⁵⁴

Το νομοσχέδιο της απλής αναλογικής αποτέλεσε το θέμα της συζήτησης της (τρίτης κατά σειρά) συνεδρίασης της 16ης Μαρτίου 1967. Στη συζήτηση συμμετείχαν οι ειδικοί αγορητές Κ. Ράλλης της *EPE* και Στ. Ήλιόπουλος της *ΕΔΑ*, οι οποίοι τάχθηκαν και οι δύο υπέρ της ψήφισης της απλής αναλογικής. Στην αγόρευσή του ο Κ. Ράλλης μίλησε γενικά περί εκλογικών συστημάτων και επεξεργάστηκε τις διάφορες παραμέτρους και τις επιμέρους διατάξεις του εκλογικού νόμου καθώς και της εκλογικής διαδικασίας. Στη συνέχεια, υποστήριξε την πρότασή του σχετικά με την καθιέρωση νέου τύπου εκλογικών φακέλων για τη διασφάλιση του απορρήτου της ψηφοφορίας. Ο Στ. Ήλιόπουλος, από την πλευρά του, ζήτησε τη διεξαγωγή ελεύθερων, τίμιων και αδιάβλητων εκλογών. Αναφέρθηκε σε δημοσιευμένες δηλώσεις στελεχών της *EPE* οι

⁶⁵¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 39', 9 Μαρτίου 1967, σσ. 545-560.

⁶⁵² Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... ό.π., σσ. 182-183: Το αίτημα για άρση της κοινοβουλευτικής ασυλίας του Α. Παπανδρέου καταψηφίστηκε από τους βουλευτές της *EK* και της *ΕΔΑ*, ενώ από την ψηφοφορία απέχαν οι βουλευτές του *ΦΙΔΗΚ*. Η *EPE* ψήφισε υπέρ της άρσης.

⁶⁵³ Στη συνεδρίαση της 15/3/1967 ανακοινώθηκαν οι άρσεις ασυλίας των βουλευτών Α. Τσιάρα της *ΕΔΑ*, Χασάν Ογλού Γιουσούφ της *EPE*, Γ. Βασιλάτου της *EK*, Κ. Δαμιανού της *EPE*, Γ. Σερπάνου της *EK* και Α. Γκελεστάθη της *EPE*.

⁶⁵⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 40', 15 Μαρτίου 1967, σσ. 561-566.

οποίες έκαναν λόγο για το ενδεχόμενο αναβολής των προγραμματισμένων εκλογών του Μαΐου και τον κίνδυνο επιβολής δικτατορίας.⁶⁵⁵

Την ίδια ημέρα (16/3/1967) εκδόθηκε από το Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών η απόφαση για την υπόθεση του ΑΣΠΙΔΑ. Από τους είκοσι οχτώ, εν ενεργεία και εν αποστρατεία, αξιωματικούς που είχαν παραπεμφθεί, καταδικάστηκαν σε μακροχρόνιες ποινές κάθειρξης οι δεκαπέντε, ενώ οι υπόλοιποι αθωώθηκαν.⁶⁵⁶ Η καταδικαστική απόφαση του Στρατοδικείου είχε αρνητικό αντίκτυπο στο πολιτικό κλίμα και προοιώνιζε ένα δύσκολο δικαστικό μέλλον για τον Α. Παπανδρέου εν όψει μάλιστα και της προσεχούς διάλυσης της Βουλής, όταν θα έπαυε και επίσημα η βουλευτική του ασυλία.⁶⁵⁷

Στις 17 Μαρτίου 1967 στη Βουλή διεξήχθη συζήτηση επί της πρότασης του αρχηγού της EPE Π. Κανελλόπουλου και του εκπροσώπου της ΕΔΑ Η. Ηλιού σχετικά με την επιτάχυνση της συζήτησης επί του εκλογικού νόμου. Ο Π. Κανελλόπουλος πρότεινε όλες οι επόμενες συνεδριάσεις της ολομέλειας να αφιερωθούν αποκλειστικά στη συζήτηση του εν λόγω νομοσχεδίου. Ο Η. Ηλιού μιλώντας εξ ονόματος της ΕΔΑ συμφώνησε με την πρόταση του Π. Κανελλόπουλου, ενώ η EK ζήτησε την ταχεία ψήφιση του εκλογικού νόμου.⁶⁵⁸ Στις 20 Μαρτίου 1967 συνεχίστηκε η συζήτηση επί του εκλογικού νόμου με συμμετοχή του Γ. Παπανδρέου. Ο Γ. Παπανδρέου, λαμβάνοντας τον λόγο στην αρχή της συνεδρίασης, τόνισε την ανάγκη να επιταχυνθούν οι διαδικασίες για την ψήφιση του εκλογικού νομοσχεδίου, προκειμένου να καταστεί δυνατή η διενέργεια των εκλογών εντός της καθορισμένης ημερομηνίας (28 Μαΐου 1967). Για τον λόγο αυτόν ο Γ. Παπανδρέου συνέστησε να λήξει όσο το δυνατόν συντομότερα η συζήτηση επί της αρχής του νομοσχεδίου και να ακολουθήσει μια σύντομη εισήγηση κατ' άρθρον.

Ο Η. Ηλιού, στην τοποθέτησή του έθιξε το θέμα της κωλυσιεργίας του κοινοβουλευτικού έργου, τονίζοντας την ανάγκη εντατικοποίησης των εργασιών του Σώματος, καθώς και της συντόμευσης του χρόνου των αγορεύσεων των βουλευτών, θεωρώντας σκόπιμη ακόμη και την αλλαγή του ωραρίου των συνεδριάσεων, προκειμένου η διαδικασία επεξεργασίας του εκλογικού νομοσχεδίου να ολοκληρωνόταν

⁶⁵⁵ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 41', 16 Μαρτίου 1967, σσ. 567-590.

⁶⁵⁶ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης... ό.π., σ. 263.*

⁶⁵⁷ Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... ό.π., σ. 183.

⁶⁵⁸ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 42', 17 Μαρτίου 1967, σσ. 591-618.

εντός δύο ή τριών εβδομάδων. Ο Ηλιού συμφώνησε με τον αρχηγό της *EK* αναφορικά με τον τερματισμό της συζήτησης για τον εκλογικό νόμο επί της αρχής και, πρόσθεσε, ότι: «*Ημείς παραιτούμεθα της περαιτέρω επί της αρχής συζήτησεως, διά των εγγεγραμμένων βουλευτών μας*». Στη συνέχεια, έθιξε το ζήτημα της κοινοβουλευτικής απαρτίας χαρακτηρίζοντάς την ως τη «λυδία λίθου» προς την αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής ομαλότητας. Χαρακτηριστικά ο Ηλιού, είπε: «*Διά το ζήτημα της απαρτίας..., έχω να είπω, ότι, ναι μεν όλα τα κόμματα κόπτονται υπέρ της ταχείας διεξαγωγής των εκλογών προς αποκατάστασιν της ομαλότητας, αλλά λυδία λίθος εάν πράγματι επιθυμούν την αποκατάστασιν,...είναι και διά της παρουσίας των να συντελούν εις την ύπαρξην απαρτίας...*». Στη συνεδρίαση της 20ής Μαρτίου 1967 τερματίστηκε η επί της αρχής συζήτηση της απλής αναλογικής και η τελική ψήφιση του εκλογικού νόμου προσδιορίστηκε για τα τέλη του μηνός Μαρτίου.⁶⁵⁹

Στην έναρξη της συνεδρίασης της 21ης Μαρτίου 1967 ο εκπρόσωπος της *Ενώσεως Κέντρου N. Μπακόπουλος*, με αφορμή την κατάθεση του νομοσχεδίου περί ΤΣΑΥ (Ταμείο Συντάξεων και Αυτασφάλισης Υγειονομικών), διαμαρτυρήθηκε για την παρεμβολή της συζήτησης του νέου νομοσχεδίου, παρά τη συμφωνία των κομμάτων η οποία προέβλεπε να αφιερωθούν όλες οι συνεδριάσεις του μηνός αποκλειστικά και μόνο για τη συζήτηση επί του εκλογικού νόμου. Ο Π. Κανελλόπουλος τόνισε με τη σειρά του ότι «...ο τόπος έχει ανάγκη να εισέλθη όσον το δυνατόν ταχύτερον εις την ομαλότητα...». Στην παρέμβασή του ο Η. Ηλιού είπε ότι αυτό το οποίο προείχε ήταν η χωρίς καθυστέρηση ψήφιση του νομοσχεδίου για την απλή αναλογική και, για τον λόγο αυτόν, πρότεινε την τροποποίηση του ωραρίου έναρξης και λήξης των συνεδριάσεων. Αναφορικά με το διαδικαστικό μέρος της συζήτησης συμπλήρωσε τα εξής: «*Ως προς την συζήτησιν των άρθρων και τας τροπολογίας του εκλογικού νομοσχεδίου, ανεκοινώσαμεν, ότι ημείς πρόκειται να οργανώσωμεν την συζήτησιν κατά τρόπον, ώστε να επέλθει από τας πλευράς μας οικονομία χρόνου...*».⁶⁶⁰

Η Βουλή στη συνεδρίαση της 22ας Μαρτίου 1967 ψήφισε επί της αρχής του εκλογικού νομοσχεδίου της απλής αναλογικής και ακολούθησε αμέσως μετά η κατ' άρθρον συζήτηση. Ο Η. Ηλιού στην αρχή της συνεδρίασης δήλωσε ότι «...*Eίναι*

⁶⁵⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 43', 20 Μαρτίου 1967, σσ. 619-629.

⁶⁶⁰ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 44', 21 Μαρτίου 1967, σσ. 629-656.

απολύτως ανάγκη να προχωρήσωμεν εις την συζήτησιν του εκλογικού νόμου» τονίζοντας πως «...δεν υπάρχει περίπτωσις, κατά την οποίαν θα παρεμβληθή συζήτησις, διά μακρών, άλλου νομοθετήματος προ του εκλογικού». Στη συνέχεια, ξεκίνησε η συζήτηση επί του άρθρου 1 του εκλογικού νόμου το οποίο αναφερόταν στον καθορισμό των εκλογικών περιφερειών της χώρας. Λόγω έλλειψης απαρτίας αναβλήθηκε η ψηφοφορία επί του άρθρου 1 για τη συνεδρίαση της επόμενης ημέρας.⁶⁶¹

Στην αρχή των εργασιών της συνεδρίασης της 23ης Μαρτίου 1967 ο Πρόεδρος της Βουλής Δ. Παπασπύρου ανέγνωσε επιστολή της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΔΑ με θέμα τη διαμαρτυρία των καπνοπαραγωγών της Πιερίας σχετικά με τα ανεπαρκή καπνικά μέτρα της κυβέρνησης καθώς και την έλλειψη προστασίας των καπνοπαραγωγών. Η ΕΔΑ κατήγγειλε την κυβερνητική τακτική επί του καπνικού προβλήματος και ζήτησε την ικανοποίηση στο ακέραιο των αιτημάτων των καπνοπαραγωγών της περιοχής της Πιερίας. Ακολούθησαν οι νεκρολογίες για τον θάνατο του, πρώην βουλευτή και υπουργού, Δ. Χέλμη ο οποίος απεβίωσε στις 22/3/1967.⁶⁶² Ο Η. Ηλιού συμμετείχε στο πολιτικό μνημόσυνο εκ μέρους της ΕΔΑ, και αναφερόμενος στον θάνατο του πολιτικού και οικονομολόγου Δ. Χέλμη είπε: «Ο εκλιπών ανήκεν εις παράταξιν, η οποία από απόψεως προγράμματος, γνωμών, αντιλήψεων, ευρίσκεται εις ακροτάτης αντίθεσιν με την ιδικήν μου». Επισήμανε πως, παρά το γεγονός ότι είχε πολιτευθεί σε εποχή με έντονα εμφυλιοπολεμικά χαρακτηριστικά, «υπήρξε προσηνής, μετριοπαθής και επέδειξε κοινοβουλευτικό ήθος άξιον εξάρσεως».

Στις 23 Μαρτίου 1967 η Βουλή ψήφισε τα άρθρα 1 και 2 του εκλογικού νομοσχεδίου και συνεχίστηκε η συζήτηση επί του άρθρου 3 και της προτεινόμενης τροπολογίας από την ΕΔΑ για τα εκλογικά ποσοστά.⁶⁶³ Ο Η. Ηλιού μίλησε αρχικά για την καθιέρωση της απλής αναλογικής στις εκλογές του 1926 επί Αλέξ. Παπαναστασίου. Ειδικότερα, αναφέρθηκε στον αριθμό των διοικητικών νομών που, στο διάστημα από το 1926 έως το 1967, είχαν αυξηθεί από 35 σε 56 και για αυτόν τον λόγο, κατά την

⁶⁶¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 45', 22 Μαρτίου 1967, σσ. 657-680.

⁶⁶² «Απεβίωσε και εκηδεύθη ο Δημ. Χέλμης», *Μακεδονία: Πρωινή Εφημερίδα της Θεσσαλονίκης*, φ. 17790 (23 Μαρτίου 1967), σ. 7: Στις 22/3/1967 απεβίωσε ο πρώην υπουργός και βουλευτής της ΕΡΕ Δ. Χέλμης στο Νοσοκομείο Κυανός Σταυρός. Ο Δ. Χέλμης είχε διατελέσει και διοικητής της Εθνικής Τράπεζας την περίοδο 1958-1964.

⁶⁶³ Το άρθρο 2 του εκλογικού νομοσχεδίου αφορούσε τους πίνακες των εκλογικών περιφερειών και το άρθρο 3 την κατανομή των εδρών.

εκτίμησή του, η «αναλογική» του υπό ψήφιση εκλογικού νομοσχεδίου δεν θα μπορούσε να ήταν «ίδια με την αναλογική του Παπαναστασίου». Επέκρινε τα μεγάλα κόμματα ότι παραπλανούσαν τους πολίτες δηλώντας την υποστήριξή τους στην εφαρμογή της απλής αναλογικής, ενώ στην πραγματικότητα νομοθετούσαν υπέρ της ενισχυμένης αναλογικής. Σχετικά με τα ποσοστά κατανομής των κοινοβουλευτικών εδρών ο Ηλιού, είπε: «*Ημείς ζητούμεν να προστεθή 10% καθ' όλην την επικράτειαν*». Μίλησε ακόμη για την έννοια του εκλογικού νομού, που κατά τη δημοκρατική πρακτική της ΕΔΑ, όπως ανέφερε, ήταν κάτι «*σαν το ακορντεόν, το οποίο πότε ανοίγει και πότε κλείνει*», λόγω της αλλαγής κάθε φορά του πλαισίου εφαρμογής του. Χαρακτηριστικά ο Η. Ηλιού είπε: «*Νομοί οι οποίοι εξέλεγαν 4 [βουλευτές] εκλέγονται 3, και νομοί οι οποίοι εξέλεξαν 3, εκλέγονται 2*». Κατά τη διάρκεια της συζήτησης προκλήθηκε επεισόδιο, όταν ο βουλευτής του ΦΙΔΗΚ Αλ. Βερνίκος υπέβαλε ένσταση απαρτίας, και, ως εκ τούτου, ο Αντιπρόεδρος της Βουλής Ιάκ. Διαμαντόπουλος, αφού διαπίστωσε την έλλειψη απαρτίας, προέβη στη συνέχεια στη διακοπή της συνεδρίασης.

Λόγω της μικρής προσέλευσης βουλευτών (10 μόνο βουλευτές παρίστατο) η συνεδρίαση της 25ης Μαρτίου 1967 (η οποία πραγματοποιήθηκε προκειμένου να αξιοποιηθούν όλες οι ημέρες συζήτησης επί του εκλογικού νομοσχεδίου) λύθηκε μετά από συναίνεση της Βουλής για τις 27 Μαρτίου 1967.⁶⁶⁴

Το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης, που συγκλήθηκε μετά από πρωτοβουλία του Ι. Παρασκευόπουλου στις 27/3/1967, αντικατέστησε αιφνιδιαστικά τον αρχηγό του ΓΕΕΘΑ αντιστράτηγο Κ. Τσολάκα διορίζοντας στη θέση του τον αντιναύαρχο Σπ. Αυγέρη.⁶⁶⁵ Στις 27 Μαρτίου 1967 συνεχίστηκε η κατ' άρθρον συζήτηση επί του εκλογικού νομοσχεδίου με την ψήφιση, μετά από μακρά συζήτηση, του άρθρου 3 του νομοσχεδίου, που αφορούσε στην ταξινόμηση των εδρών κατά τη β' κατανομή. Συζητήθηκαν, επίσης, κατά τη συνεδρίαση οι δύο προτεινόμενες από την ΕΔΑ και το ΦΙΔΗΚ τροπολογίες περί της διαγραφής του 10% στη δεύτερη κατανομή των εδρών των επιτυχόντων συνδυασμών, οι οποίες όμως απορρίφθηκαν. Ο Η. Ηλιού στον λόγο του αναφέρθηκε και πάλι στην αύξηση του αριθμού των διοικητικών νομών σε σχέση με τις εκλογές του 1926, και επανέλαβε την άποψή του, ότι, αυτό το οποίο άρμοζε καλύτερα στην εφαρμογή του εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής ήταν η

⁶⁶⁴ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 47', 24 Μαρτίου 1967, σσ. 699-702.

⁶⁶⁵ Α. Γ. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία... ό.π., σ. 338.*

ευρύτερη εκλογική περιφέρεια για την εξασφάλιση της αναλογικότερης εκπροσώπησης. Στη συνέχεια ψηφίστηκαν, άνευ τροπολογιών, τα άρθρα 4, 5, 6, 7 και 8 τα οποία περιλάμβαναν ρυθμίσεις επί της διαδικασίας της τρίτης κατανομής, τον τρόπο υποβολής ενστάσεων, τις αναπληρωματικές εκλογές κτλ. Συζητήθηκε ακόμη το άρθρο 9 περί συμμετοχής των Ελλήνων του εξωτερικού στην εκλογική διαδικασία και ακολούθησε η ψήφιση του άρθρου 10 που προέβλεπε τη ρύθμιση θεμάτων όπως η εκκαθάριση, η λεξικογράφηση, κωδικοποίηση και η επικύρωση των εκλογικών καταλόγων. Ο Η. Ήλιού σχολίασε την προσθήκη⁶⁶⁶ του βουλευτή της EPE Δ. Βρανόπουλου για την ψήφο των ομογενών (της Αιγύπτου, της Τουρκίας και του Κογκό) καθώς και το φαινόμενο της διπλοψηφίας. Σχετικά με την ψήφο των ομογενών ο Ήλιού υπογράμμισε, ότι αυτό αποτελούσε αδιαμφισβήτητο δικαίωμα των Ελλήνων του εξωτερικού. Εξέφρασε την αντίρρησή του αναφορικά με τη νομική διάσταση του ζητήματος και συγκεκριμένα, ανέφερε, ότι «...χρειάζεται η υπό δικαστικόν ἐλεγχον εγγραφή εἰς τους εκλογικούς καταλόγους...», δυνατότητα, που, κατά τον Η. Ήλιού, δεν ίσχυε για τους πολίτες αυτής της κατηγορίας, δεδομένου ότι οι περισσότεροι από τους ομογενείς προερχόμενοι από την Αίγυπτο, την Τουρκία και το Κογκό ήταν ήδη εγγεγραμμένοι και θα ασκούσαν το εκλογικό τους δικαίωμα βάσει εκλογικού καταλόγου ή βιβλιαρίου. Όσον αφορά στο θέμα της διπλοψηφίας επισήμανε ότι: «Επειδή δε παρέχεται το δικαίωμα διά τους ομογενείς αυτούς να ψηφίζουν βάσει ταυτότητας, και το διαβατήριον των ένα είδος ταυτότητος αποτελεί, πιθανόν να παρουσιασθή το φαινόμενο της διπλοψηφίσεως».⁶⁶⁷

Η Βουλή κατά τη συνεδρίαση της 28ης Μαρτίου 1967 ασχολήθηκε με τις είκοσι πέντε (25) υποθέσεις άρσης ασυλίας βουλευτών⁶⁶⁸ που ήταν διωκόμενοι για

⁶⁶⁶ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 48', 27 Μαρτίου 1967, σ. 718: «Κατ' εξαίρεσιν διά τας προσεχείς βουλευτικάς εκλογάς δύναται να ψηφίσουν άπαντες οι μονίμως ή προσωρινώς εγκατεστημένοι εν Ελλάδι Έλληνες ελληνικής υπηκοότητας και καταγωγής διά της προσκομίσεως αντί εκλογικού βιβλιαρίου, του προξενικού διαβατηρίου, σφραγιζόμενου μετά την άσκησιν του εκλογικού των δικαιώματος διά της σφραγίδος της εφορευτικής επιτροπής και διατρήσεως του διαβατηρίου, ώστε να εξασφαλίζεται το αδιάβλητον».

⁶⁶⁷ Ο.π., σσ. 703-728.

⁶⁶⁸ Οι υποθέσεις άρσης ασυλίας αφορούσαν τους βουλευτές: Χατίπογλου Χασάν Γιουσούφ (Κόμμα Προοδευτικών), Ε. Ανθόπουλο (EK), Ε. Μπακλατζή (EK), Τ. Γεωργίου (EK), Χ. Γραμματίδη (EK), Δ. Μυλωνά (EK), Τ. Κεφαλληνό (EK), Χ. Κιτσίδη (EPE), Κ. Παπασπύρου (EK), Ε. Σακελλάρη (ΕΔΑ), Α. Παπαδόπουλο (EK), Ι. Σπηλιωτόπουλο (EK), Β. Ιντζέ (EK), Κ. Κωνιωτάκη (EK), Μ. Ξυλούρη (EK), Τ. Πλεύρη (EK), Ι. Παπασπύρου (EK), Ι. Σακελλαρίου (EK), Δ. Γρίβα (EPE), Γ. Πανάγο (ΕΔΑ), Κ. Παπαδόπουλο (EPE), Αλ. Βερνίκο (ΦΙΔΗΚ), Δ. Παπαδόπουλο (EK), Π. Δούκα (ΕΔΑ) και Τ. Μιχαηλίδη (EPE).

διάφορα αδικήματα. Στην έναρξη της συνεδρίασης, ο Πρόεδρος της Βουλής Δ. Παπασπύρου εισηγήθηκε στο Σώμα να δοθεί ο λόγος μόνο στους ενδιαφερόμενους βουλευτές προκειμένου, αν το επιθυμούσαν και οι ίδιοι, να δώσουν εξηγήσεις επί των αιτίων της μήνυσης. Ο Η. Ήλιού, μιλώντας πρώτος, αντιτάχθηκε στη συγκεκριμένη πρόταση για περιορισμένη συζήτηση, και απευθύνθηκε στον Δ. Παπασπύρου ως εξής: «Είναι λάθος αυτό που είπατε..., διότι το Σώμα λαμβάνει την απόφασίν του κατόπιν συζητήσεως...Σεις δεν δικαιούσθε να περιορίζετε την συζήτησιν». Με την άποψη του Ήλιού συμφώνησε η πλειοψηφία των βουλευτών οι οποίοι υποστήριξαν ότι έπρεπε να δοθεί πλήρης ελευθερία σε όσους από τους κατηγορουμένους βουλευτές το επιθυμούσαν προκειμένου να μιλήσουν. Στη συνέχεια ακολούθησαν οι ομιλίες των βουλευτών των οποίων ζητείτο η άρση της ασυλίας τους. Μετά τον τερματισμό των συζητήσεων διεξήχθη ψηφοφορία και η Βουλή με μεγάλη πλειοψηφία απέρριψε όλες τις αιτήσεις άρσης ασυλίας των βουλευτών.⁶⁶⁹

Με την έναρξη της συνεδρίασης της 29ης Μαρτίου είχε συνεχιστεί η συζήτηση επί του άρθρου 13 του εκλογικού νόμου το οποίο αφορούσε στις προεκλογικές συγκεντρώσεις των υποψηφίων βουλευτών. Ακολούθησε, στη συνέχεια, η ανάπτυξη της πρότασης νόμου της EK σχετικά με την αναστολή ποινικής δίωξης βουλευτών κατά την προεκλογική περίοδο.⁶⁷⁰ Ο βουλευτής Ι. Σεργάκης, ο οποίος ανέπτυξε την επίμαχη τροπολογία της EK, είπε σχετικά: «Πιστεύω ότι η θέσπισις της διατάξεως υπηρετεί γενικώτερον σκοπόν και δημιουργεί προϋποθέσεις ομαλής εξελίξεως και ελευθέρων εκλογών». Μετά από μια μακρά και θυελλώδη συζήτηση επί της τροπολογίας, η EPE και η EK διαφώνησαν για την προτεινόμενη πρόταση ως προς τη συνταγματικότητα αυτής. Μιλώντας, εξ ονόματος της EPE, ο Π. Κανελλόπουλος τη χαρακτήρισε αντισυνταγματική και «ηθικώς απαράδεκτον» και τάχθηκε κατά αυτής, θεωρώντας μάλιστα το συγκεκριμένο εγχείρημα, από την πλευρά της EK, «πρωτοφανές εις την πολιτικήν ιστορίαν της χώρας». Τόνισε, ότι η προσθήκη είχε όνομα και προτεινόταν

⁶⁶⁹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 49', 28 Μαρτίου 1967, σσ. 729-736.

⁶⁷⁰ Γ. Α. Λεονταρίτης, EPE. *Ta Δύσκολα Χρόνια...* ό.π., σ. 132: Η προσθήκη της EK στον εκλογικό νόμο προέβλεπε ότι «από της διαλύσεως της Βουλής μέχρι της ανακηρύξεως των υποψηφίων βουλευτών αναστέλλεται η άσκησις πάσης ποινικής διώξεως κατά των διατελεσάντων βουλευτών της Βουλής (εξαιρέσει κακουργημάτων), από δε της ως άνω ανακηρύξεως ισχύον τα αντά δι' άπαντας τους υποψηφίους βουλευτάς, μέχρι της οριστικοποίησεως των αποτελεσμάτων της εκλογής».

χάριν του Ανδρέα Παπανδρέου.⁶⁷¹ Υποστήριξε ακόμη, ότι «κατά την ώραν αυτήν γράφομεν *Istorián*» και κάλεσε την κυβέρνηση να τοποθετηθεί επί της προτεινόμενης τροπολογίας, δηλώνοντας κατηγορηματικά, ότι, αν η *EK* επέμενε στην πρότασή της και η κυβέρνηση αποδεχόταν συζήτηση και ψηφοφορία επί αυτής, τότε θα πρόκυπτε κυβερνητικό πρόβλημα. Χαρακτηριστικά ο Π. Κανελλόπουλος είπε: «...δεν δέχεται η *EPE* να συνεχισθή συζήτησις επί της προτάσεως και να προχωρήση η *Bouλή* εις ψηφοφορίαν...Αν δεν συμφωνήση με την άποψίν μου, η κυβέρνησις δεν θα υπάρχει...». Επί της ψηφοφορίας για την τροπολογία της *EK* συμφώνησαν το *ΦΙΔΗΚ* και η *ΕΔΑ*, ενώ το κόμμα των *Προοδευτικών* τάχθηκε κατά.

Ο Η. Ηλιού, όταν έλαβε τον λόγο, διερωτήθηκε αν επρόκειτο να διενεργηθούν εκλογές προς αποκατάσταση της ομαλότητας, ή θα οδηγείτο η χώρα «εις την αναταραχήν και το αιματοκύλισμα». Ακολούθως, παράθεσε, την προσωπική του άποψη, λέγοντας, ότι: «*H* συνεδρίασις μας και η συζήτησις περί της οποίας αναλώθη η σημερινή συνεδρίασις είναι από τας *ιστορικωτέρας* του *κοινοβουλευτικού* βίου της χώρας». Συμφώνησε με τον Π. Κανελλόπουλο ότι «*αυτήν την στιγμήν* γράφομεν *Istorián*» και ο καθένας όφειλε να τοποθετηθεί ενώπιον των ευθυνών του. Η *ΕΔΑ* εκτιμούσε ότι δεν θα ήταν δυνατόν να διεξαχθούν εκλογές «*υπό την δαμόκλειον σπάθην* εκταταμένων διώξεων και προγραφών» και, για τον λόγο αυτόν, ανέλαβε την πρωτοβουλία να υποβάλει πρόταση προσθήκης στον εκλογικό νόμο «*περί αμνηστείας εις όλας τας εκ πολιτικών λόγων εκκρεμείς διώξεις*» σε μια προσπάθεια διευθέτησης της κυβερνητικής κρίσης, πρόταση όμως, που τελικά δεν έγινε αποδεκτή. Ο Ηλιού κλείνοντας την ομιλία του, πρόσθεσε: «*Oι λόγοι οι ρητορικοί, οι αντίθετοι προς την πορείαν της ομαλότητος δεν προάγουν την υπόθεσιν και ο καθένας ας τοποθετηθή ενώπιον της *Istoriás* και ας αναλάβη τας ευθύνας του*».

Ο υπουργός Εσωτερικών Χρ. Στράτος δήλωσε ότι η κυβέρνηση δεν «*δύναται να αποδεχθή την τροπολογίαν*» της *EK* καθώς αυτό αποτελούσε ευθύνη της *Bouλής*. Τελευταίος αγορητής της συνεδρίασης ο πρωθυπουργός Ι. Παρασκευόπουλος, ο οποίος υπό την πίεση της *EPE* λόγω της άρσης της εμπιστοσύνης προς την κυβέρνησή του, και μετά από μια μακρότατη σε διάρκεια συνεδρίαση με συχνές αντεγκλήσεις και διακοπές, ανήλθε στο βήμα της *Bouλής* και ανακοίνωσε ότι: «...*προκύπτει σαφής η διαφωνία*

⁶⁷¹ Θ. Διαμαντόπουλος, «*Εσωτερική πολιτική: 1964-1967*»... ό.π., σ. 183: Μολονότι μια ανάλογη πρόταση της *EPE* είχε κατατεθεί στη *Bouλή* (τροπολογία Κλ. Γιαννούση) τον Ιανουάριο του 1966, (πρόταση που τελικά απορρίφθηκε) ο Π. Κανελλόπουλος αρνήθηκε να συζητήσει «*το ακαταδίωκτο*» του Α. Παπανδρέου.

μεταξύ των κομμάτων επί των οποίων στηρίζεται η κυβέρνησις. Κατόπιν τούτο και της εμμονής της ΕΚ εις την συζήτησιν και ψήφισην της διατάξεως, πολύ φοβούμαι, ότι οδηγούμεθα εις κυβερνητικήν κρίσιν». Ο Πρόεδρος της Βουλής Δ. Παπασπύρου έλυσε τη συνεδρίαση και διέκοψε τις εργασίες του Σώματος μέχρι διευθετήσεως της κρίσεως.⁶⁷²

Η Κυβέρνηση Παρασκευόπουλου δεν κατάφερε να εξομαλύνει το οξυμμένο πολιτικό κλίμα της εποχής και το πρωί της 30ής Μαρτίου 1967 ο Ι. Παρασκευόπουλος υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησής του στον Κωνσταντίνο. Στις 31 Μαρτίου και την 1η Απριλίου 1967 οι πολιτικοί αρχηγοί κλήθηκαν σε σύσκεψη από τον Κωνσταντίνο. Κατά τη συζήτηση ο αρχηγός της ΕΚ παρουσίασε τις θέσεις του κόμματός του και πρότεινε στον Βασιλιά την άμεση διάλυση της Βουλής, τον διορισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης και την προκήρυξη εκλογών εντός της προθεσμίας των σαράντα πέντε ημερών, όπως όριζε το Σύνταγμα.⁶⁷³ Ο πρόεδρος της ΕΔΑ Ι. Πασαλίδης πρότεινε στον Κωνσταντίνο τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης σε μια ύστατη προσπάθεια εξεύρεσης λύσης, ζητώντας παράλληλα και την ψήφιση του εκλογικού νομοσχεδίου για τη θέσπιση της απλής αναλογικής. Την πρόταση της ΕΔΑ για σχηματισμό κυβέρνηση εθνικής ενότητας που θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές απέρριψε ο αρχηγός της Ενώσεως Κέντρου Γ. Παπανδρέου.⁶⁷⁴

Ο Κωνσταντίνος στις 3 Απριλίου 1967 ανέθεσε στον Π. Κανελλόπουλο, τον αρχηγό του δεύτερου σε δύναμη κόμματος, την εντολή για τον σχηματισμό «αμιγούς κυβέρνησης»⁶⁷⁵ της ΕΡΕ με την εξουσιοδότηση να προκηρύξει εκλογές για τις 28/5/1967.⁶⁷⁶ Σε ραδιοφωνικό διάγγελμά του στις 3/4/1967 ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ανακοίνωσε ότι η κυβέρνησή του θα εμφανιζόταν στη Βουλή για να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης και να ολοκληρώσει την επιψήφιση του εκλογικού νόμου της απλής αναλογικής.⁶⁷⁷

Οι πολιτικές δυνάμεις της χώρας, η ΕΚ η ΕΔΑ, το ΦΙΔΗΚ, αλλά και το κόμμα του Σπ. Μαρκεζίνη, καθώς και τα άλλα μικρότερα φιλελεύθερα κόμματα, είχαν ήδη

⁶⁷² Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 50', 29 Μαρτίου 1967, σσ. 737-770.

⁶⁷³ Α. Γ. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία... ό.π.*, σσ. 343-344.

⁶⁷⁴ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου... ό.π.*, σ. 298. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π.*, σ. 419.

⁶⁷⁵ Η. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία... ό.π.*, σ. 371.

⁶⁷⁶ Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές... ό.π.*, σσ. 310-311.

⁶⁷⁷ Γ. Α. Λεονταρίτης, *ΕΡΕ. Τα Δύσκολα Χρόνια... ό.π.*, σσ. 138-139.

δηλώσει την πρόθεσή τους να καταψηφίσουν την Κυβέρνηση Κανελλόπουλου. «Η διολίσθηση προς τη δικτατορία είχε εισέλθει στην τελευταία της φάση».⁶⁷⁸ Στον πολιτικό κόσμο οργίαζαν οι φήμες περί επικείμενης δικτατορίας και κυκλοφορούσαν ψίθυροι για κινήσεις στον χώρο του στρατού.⁶⁷⁹ Η εμφάνιση της κυβέρνησης Κανελλόπουλου στη Βουλή για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης και την επιψήφιση του εκλογικού νόμου, η οποία είχε προγραμματιστεί να γίνει στις 12/4/1967, αναβλήθηκε τελικά για τις 14/4/1967.⁶⁸⁰ Ο Π. Κανελλόπουλος, μετά από μια σειρά διερευνητικών επαφών με τους εκπροσώπους των πολιτικών παρατάξεων, και αφού διαπίστωσε την πρόθεση μη στήριξης της κυβέρνησης του, ματαίωσε τη συνεδρίαση της 14/4/1967 για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης και προχώρησε στη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών.⁶⁸¹ Οι εκλογές επρόκειτο να διενεργηθούν με τον ισχύοντα νόμο της ενισχυμένης αναλογικής, αφού η διάλυση της Βουλής είχε παγώσει τη διαδικασία της ψήφισης του νέου εκλογικού νομοσχεδίου.⁶⁸² Το βασιλικό διάγγελμα για τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών για τις 28 Μαΐου 1967 θυροκολήθηκε στη Βουλή στις 14 Απριλίου 1967. Σύμφωνα με αυτό η σύγκληση της νέας Βουλής είχε οριστεί για την 5η Ιουλίου 1967.⁶⁸³

Τις τελευταίες ημέρες πριν από την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του 1967, και, παρά τη φημολογία για τον κίνδυνο εκδήλωσης στρατιωτικού πραξικοπήματος, επικρατούσε εφησυχασμός στις πολιτικές δυνάμεις της χώρας που είχαν στραμμένες την προσοχή τους στην προετοιμασία του προεκλογικού τους αγώνα. Στις 19 Απριλίου τα πολιτικά κόμματα ανακοίνωσαν το πρόγραμμα των προεκλογικών τους συγκεντρώσεων κυρίως για την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας.⁶⁸⁴ Το αίτημα που είχε υποβάλει η

⁶⁷⁸ Στ. Μπένος, *H κοινοβουλευτική παρουσία του I. Μεταξά (1926-1936)*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2009, σ. 21.

⁶⁷⁹ Τ. Βουρνάς, *Iστορία της Νεώτερης...* ό.π., σ. 281.

⁶⁸⁰ Π. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου...* ό.π., σ. 299.

⁶⁸¹ Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές...* ό.π., σ. 311: Η κυβέρνηση του Π. Κανελλόπουλου δεν έλαβε τελικά ψήφο εμπιστοσύνης. Μολονότι δέχτηκε πιέσεις να παραιτηθεί «προς όφελος μιας νέας βασιλικής κυβέρνησης εθνικής ενότητας» ο Κανελλόπουλος δεν ενέδωσε.

⁶⁸² Η. Νικολακόπουλος, *H Καχεκτική Δημοκρατία...* ό.π., σ. 371.

⁶⁸³ Α. Παπαχελάς, *O Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας...* ό.π., σσ. 305-306.

⁶⁸⁴ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο...* ό.π., σ. 430.

παράταξη του *ΦΙΔΗΚ*, για την καθιέρωση της απλής αναλογικής διά αναγκαστικού νόμου, απέρριψε η κυβέρνηση λόγω της απειλής της *EK* για αποχή από τις εκλογές.⁶⁸⁵

Το πρωί της 20ής Απριλίου 1967 συνεδρίασε, για τελευταία φορά, το Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο υπό του αρχηγού του ΓΕΣ Αντιστράτηγου Γρ. Σπαντιδάκη. Το βράδυ της ίδιας ημέρας της 20ής Απριλίου 1967 η κυβέρνηση ασχολήθηκε με τα τρέχοντα ζητήματα της επικαιρότητας.⁶⁸⁶ Η *EΔΑ* είχε προγραμματίσει προεκλογική συγκέντρωση στον Βόλο με ομιλητή τον Η. Ηλιού για το Σάββατο 22 Απριλίου 1967.⁶⁸⁷

Όμως η προεκλογική περίοδος θα διακοπεί απότομα τη νύχτα της 20ής προς την 21η Απριλίου 1967, όταν ο Γ. Παπαδόπουλος, ηγούμενος πραξικοπήματος, κατέλυσε το δημοκρατικό πολίτευμα και εγκαθίδρυσε στρατιωτικό καθεστώς στη χώρα, «τη μακροβιότερη δικτατορία στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα»⁶⁸⁸ η οποία διήρκησε επτά χρόνια έως το 1974. Το στρατιωτικό πραξικόπημα για το οποίο ο Ηλίας Ηλιού είχε «εμφατικά προειδοποιήσει» τον Ιούνιο του 1965, κατονομάζοντάς μάλιστα τον Γ. Παπαδόπουλο, ήταν πλέον γεγονός.⁶⁸⁹ Ο Ηλιού ήταν από τους πρώτους που συνελήφθη το πρωί της 21ης Απριλίου 1967, και αφού βασανίστηκε και εξορίστηκε στη Γυάρο, αποφυλακίστηκε το 1970 με «περιοριστικούς όρους» και συνέχισε τον αντιδικτατορικό του αγώνα έως την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών το 1974, αναλαμβάνοντας από την περίοδο της Μεταπολίτευσης την προεδρία της *EΔΑ* έως το 1981.⁶⁹⁰

⁶⁸⁵ «Εγκαταλείπεται η προσπάθεια απλής αναλογικής», *Ελευθερία: Ανεξάρτητη Πρωτινή Εφημερίδα της Αθήνας*, φ. 6933 (20 Απριλίου 1967), σ. 1.

⁶⁸⁶ Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο... ό.π.*, σ. 432.

⁶⁸⁷ *O.π.*, σ. 426.

⁶⁸⁸ X. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση...* ό.π., σ. 128. K. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981...* ό.π., σ. 297.

⁶⁸⁹ Θ. Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967»... ό.π., σ. 185: «Η δικτατορία είναι αδύνατος» ήταν ο τίτλος του κύριου άρθρου το οποίο είχε προγραμματίσει η *Εφημερίδα Ανγή* για το φύλλο της 21ης Απριλίου 1967.

⁶⁹⁰ H. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία...* ό.π., σσ. 215, 217, 222.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Η. Ηλιού (1904-1985) υπήρξε ένας από τους πλέον ολοκληρωμένους κοινοβουλευτικούς του 20ού αιώνα και διέθετε υψηλής ποιότητας κλασική, νομική και οικονομική παιδεία. Μαχητικός αγωνιστής αλλά και μειλίχιος αγορευτής, έχαιρε της εκτίμησης και του σεβασμού από ολόκληρο τον πολιτικό κόσμο της εποχής του. Οι αγορεύσεις του στο Κοινοβούλιο, οι οποίες εναλλάσσονταν με τις αγορεύσεις του στα δικαστήρια για την υπεράσπιση των διωκόμενων αριστερών, και οι οποίες συνδύαζαν πολιτική ουσία, θεωρητική κατάρτιση, αγωνιστικότητα και επικοινωνιακή δύναμη άφησαν το διακριτό αποτύπωμά τους στην ελληνική πολιτική ζωή.

Μπήκε στην πολιτική με το κόμμα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου (*Αγροτικό Εργατικό Κόμμα*) το 1932 και κατά τη διάρκεια της Κατοχής προσχώρησε στο ΕΑΜ, ενώ το 1945 έγινε μέλος του *Κομμουνιστικού Κόμματος*. Για την πολιτική του δραστηριότητα εξορίστηκε την περίοδο 1947-1951. Μετά την αποφυλάκισή του, ο Ηλιού, από το 1956 και μετά, διετέλεσε μόνιμος κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της *ΕΔΑ*. Ύστερα από την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών το 1974 ανασυγκρότησε την *ΕΔΑ*, της οποίας έγινε πρόεδρος. Συμμετείχε στις εκλογές του 1974 ως βουλευτής της *Ενωμένης Αριστεράς* και με τη *Συμμαχία Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων* το 1977. Αποσύρθηκε από τον ενεργό πολιτικό βίο το 1981. Ο Η. Ηλιού πέθανε στις 25 Ιανουαρίου 1985, σε ηλικία 80 ετών, έχοντας κερδίσει την αναγνώριση και την εκτίμηση φίλων και πολιτικών αντιπάλων.

Η προσωπική του διαδρομή ήταν συνυφασμένη με την πορεία της Αριστεράς και, στην εικοσιπεντάχρονη συμπόρευσή του με το κόμμα της *ΕΔΑ*, υποστήριξε τη συμφιλίωση των Ελλήνων σε μια ιδιαίτερα δύσκολη και γεμάτη αντιπαλότητες εποχή. Κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της *Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς* την περίοδο 1956-1967, η οποία υπήρξε και η πιο παραγωγική κοινοβουλευτικά περίοδος στην πολιτική του σταδιοδρομία, ο Η. Ηλιού αποτέλεσε έναν από τους συνδιαμορφωτές της ελληνικής πολιτικής σκηνής και συνέβαλε καθοριστικά στην άνοδο και καταξίωση της *ΕΔΑ*.

Στην παρούσα διπλωματική εργασία μελετήθηκαν οι αγορεύσεις του Ηλία Ηλιού στη Βουλή, ως κοινοβουλευτικού εκπροσώπου της *ΕΔΑ*, της περιόδου από 19 Μαρτίου 1964 έως 29 Μαρτίου 1967, με την παρουσίαση αντιπροσωπευτικών δειγμάτων του πολιτικού του λόγου, όπου και επιχειρήθηκε να αποτυπωθεί σε αδρές γραμμές η πολιτική

του φιλοσοφία και σκέψη. Με τη βοήθεια του αρχειακού υλικού πραγματοποιήθηκε η «ανάγνωση» και ερμηνεία όψεων της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας μέσα από τους πολιτικούς του λόγους. Η συγκεκριμένη εργασία χαρακτηρίζεται από θεματική ποικιλία, αφού περιλαμβάνει ομιλίες για πολύ διαφορετικά μεταξύ τους ζητήματα.

Ο Η. Ήλιού στις αγορεύσεις του στη Βουλή αναφέρθηκε σε σημαντικά θέματα της πολιτικής ζωής (εσωτερικής και εξωτερικής), κάνοντας συχνά εκτενείς τοποθετήσεις για να εκφράσει, όχι μόνο τις θέσεις του κόμματός του εν όψει της ψήφισης ενός σημαντικού νομοσχεδίου ή κατά τη διάρκεια μιας πολιτικής κρίσης, αλλά και για να διαμορφώσει πολιτική. Συχνά στη διάρκεια συζητήσεων στη Βουλή, διατύπωνε συνολικότερες απόψεις που πολλές φορές υπερέβαιναν το προς συζήτηση θέμα. Οι σφαιρικές αυτές ομιλητικές «αφηγήσεις» έδιναν την προσωπική του προσέγγιση και το στίγμα του πολιτικού χώρου που εκπροσωπούσε και εξέφραζε, αποτυπώνοντας παράλληλα και το κλίμα της εποχής.

Οι αγορεύσεις του, αντιπροσωπευτικές της πολιτικής, επιστημονικής και πνευματικής παιδείας του, φανέρωναν και την ενδελεχή σχέση του με την ιστορία και την πολιτική. Βαθύς γνώστης των συνταγματικών και εθνικών θεμάτων, με ευρωπαϊκό προσανατολισμό και γαλλική κουλτούρα, διατύπωνε λόγους χωρίς εξάρσεις εντυπωσιασμού, υψηλούς τόνους και ρητορικές κορώνες, με τεκμηριωμένο ύφος, μετριοπαθείς όταν έπρεπε και με ευπρεπείς εκφράσεις που αποτελούσαν υπόδειγμα πολιτικής ανάλυσης. Ο συγκροτημένος πολιτικός του λόγος ήταν συνυφασμένος πάντοτε με τις πολιτικές θέσεις της *ΕΔΑ*, και με κύριους θεματικούς άξονες, ζητήματα δημοκρατίας, ελευθερίας, κοινωνικής δικαιοσύνης, οικονομίας, εθνικής παιδείας, συνταγματικότητας καθώς και θέματα σχεδιασμού της εξωτερικής πολιτικής (κυρίως σε ό,τι αφορούσε το Κυπριακό ζήτημα). Συχνά μακροπερίοδος και αρκετές φορές επαναληπτικός, με λόγιο λεξιλόγιο, ο λόγος του φανέρωνε σε πολλά σημεία τις νομικές του καταβολές. Αντιπροσωπευτικές λέξεις και φράσεις, τις οποίες αρκετά συχνά χρησιμοποιούσε στους πολιτικούς του λόγους, τα κείμενα των οποίων, όπως φαίνεται, προετοίμαζε επιμελώς, ήταν, μεταξύ άλλων, οι όροι «λαϊκή κυριαρχία», «παρακράτος», «νομιμότητα», «κρίση εξουσίας» καθώς και «χούντα». Χρησιμοποιούσε πλήθος παραδειγμάτων, όπως οικονομικές και πολιτικές θεωρίες (περί βασιλευόμενης δημοκρατίας), πορίσματα ερευνών (στατιστική επετηρίδα του ΟΗΕ, στοιχεία σχετικά με

την κτηματομεσιτική αγορά), μελέτες και επιστημονικές αναλύσεις για να στηρίξει και να αναπτύξει τις θέσεις του όταν έπαιρνε τον λόγο.

Μέσα από την ενασχόληση με τα κείμενα των αγορεύσεών του προκύπτει η απαρέγκλιτη προσήλωσή του στη δημοκρατική ομαλότητα, την τήρηση κανόνων και θεσμικής συμπεριφοράς στον κοινοβουλευτικό διάλογο. Με αίτημα συχνά τη διεξαγωγή εξουνχιστικών συζητήσεων επί των θεμάτων για την εξεύρεση της πολιτικής ουσίας και αλήθειας, διατύπωνε πολιτικές αντιδράσεις, πάντοτε όμως, λελογισμένες, τεκμηριωμένες και μετριοπαθείς και μέσα στο πλαίσιο του πολιτικού πολιτισμού.

Με τη διατύπωση των συνολικότερων απόψεων του Η. Ήλιού, μέσα από τους κοινοβουλευτικούς του λόγους, κατέστη δυνατή η κατανόηση, όχι μόνο της προσωπικής θέσης του επί διαφόρων ζητημάτων καθώς και της πολιτικής παράταξης την οποία εκπροσωπούσε, αλλά, παράλληλα, επιτυγχάνεται σε κάποιο βαθμό και η «γνωριμία» με τον πολιτικό λόγο ομιλητών από όλο το φάσμα των πολιτικών δυνάμεων της υπό εξέτασης περιόδου.

Τον Η. Ήλιού απασχόλησαν, στη διάρκεια της κοινοβουλευτικής του θητείας της περιόδου 1964-1967, μια σειρά θεμάτων, κυρίως της εσωτερικής πολιτικής πραγματικότητας και σε μικρότερη κλίμακα ζητήματα της διεθνούς γεωπολιτικής, με το Κυπριακό να αποτελεί το θέμα του μείζονος πολιτικού του ενδιαφέροντος. Ειδικότερα, ο Ήλιού αναφέρθηκε σε ζητήματα εσωτερικής επικαιρότητας, χαμηλής και υψηλής πολιτικής. Στην πολιτική ατζέντα του κυριάρχησαν θέματα κοινοβουλευτικής λειτουργίας και δημόσιας τάξης, κατάθεση ερωτήσεων, επερωτήσεων και προτάσεων για ποινικές διώξεις πολιτικών και εξεταστικές επιτροπές, ζητήματα δημοσιονομικής πολιτικής, διαχείρισης πόρων και άσκησης κοινοβουλευτικού ελέγχου, διατύπωση προσωπικών απόψεων (περί πανεπιστημίων και ακαδημιών, περί του πολιτικού κόσμου και των δημοσίων ανδρών), ανάπτυξη ζητημάτων της τρέχουσας επικαιρότητας, προβλήματα αγροτικής πολιτικής, θέματα απασχόλησης και εργασιακών σχέσεων, περί εκλογών και εκλογικών συστημάτων, εκπαιδευτικά θέματα καθώς και πολιτικά μνημόσυνα. Στα ζητήματα εθνικού ενδιαφέροντος της εξωτερικής πολιτικής κυριαρχούσε το διεθνές ζήτημα της Κύπρου για το οποίο ο Η. Ήλιού είχε σε τακτική βάση αγορεύσει στη Βουλή. Στη θεματολογία ειδικού ενδιαφέροντος εστίασε στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, στις διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας - ΗΠΑ κυρίως σε ότι αφορούσε τη διευθέτηση του

κυπριακού προβλήματος, στη συμμετοχή της Ελλάδας στο NATO και στο θέμα των βάσεων στην ελληνική επικράτεια.

Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια της Α΄ Συνόδου ο Η. Ήλιού αγόρευσε για μια σειρά θεμάτων εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής επικαιρότητας. Ζητήματα υψηλής πολιτικής της Α΄ Συνόδου με τα οποία ασχολήθηκε ο Ήλιού αποτέλεσαν οι αγορεύσεις του για το εκλογικό νομοσχέδιο, ενώψει των αυτοδιοικητικών εκλογών της 5ης Ιουλίου 1964, το οποίο απασχόλησε τη Βουλή συνολικά για τρεις συνεδριάσεις. Η αγόρευσή του για την τροποποίηση της πετρελαϊκής σύμβασης της Esso Pappas στις 15 Μαΐου 1964, όταν έθιξε το θέμα, κατά την άποψή του, της οικονομικής υποτέλειας της χώρας, αποτέλεσε σημαντική πολιτική στιγμή. Μοναδική υπήρξε και η αγόρευση του Ήλιού για το θέμα των πωλήσεων ακινήτων, ακτών και αιγιαλών σε ξένους υπηκόους που πραγματοποιήθηκε στις 26 Μαΐου 1964 και εντυπωσίασε το ακροατήριο. Ζήτημα υψηλής πολιτικής υπήρξε και η αγόρευση του για τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής σχετικά με τη διερεύνηση των συνθηκών αγοράς έκτασης από τον πρώην πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή στην περιοχή της Αττικής. Στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής το ενδιαφέρον του Η. Ήλιού σχεδόν μονοπωλούσαν το Κυπριακό και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και ειδικότερα το διπλωματικό ταξίδι του Γ. Παπανδρέου στις ΗΠΑ και Γαλλία τον Ιούνιο του 1964 καθώς και η συζήτηση για τη δυσλειτουργική Συνθήκη Ζυρίχης - Λονδίνου που συνομολογήθηκε το 1959 και καθόριζε το νέο καθεστώς της ανεξάρτητης κυπριακής δημοκρατίας.

Κατά την Ειδική Επιτροπή του Άρθρου 35 του Συντάγματος (14 Ιουλίου 1964 - 7 Νοεμβρίου 1964) ο Ήλιού ως τακτικό μέλος της Νομοθετικής Επιτροπής παράθεσε τα επιχειρήματά του για μια σειρά κατεπειγόντων νομοσχεδίων. Από αυτά ξεχωρίζει το νομοσχέδιο για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (το οποίο συζητήθηκε στη Βουλή από τις 27 Αυγούστου 1964 - 9 Οκτωβρίου 1964). Ο Η. Ήλιού παρουσίασε τις απόψεις του για την πανεπιστημιακή αυτοδιοίκηση την οποία προσδιόρισε ως την απαραίτητη προϋπόθεση για την ακαδημαϊκή ελευθερία. Υποστήριξε την εξέλιξη των υφηγητών, που κατά τον ίδιο δεν υστερούσαν σε διδακτική εμπειρία και καταδίκασε τον πανεπιστημιακό νεποτισμό. Υπογράμμισε την ανάγκη εκσυγχρονισμού της ανώτατης παιδείας στα πρότυπα των ξένων ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Στις εργασίες της Β΄ Συνόδου στα ζητήματα της εσωτερικής πολιτικής ξεχώρισε η αγόρευση του Η. Ήλιού αναφορικά με τα γεγονότα του Γοργοποτάμου (1/10/1964), η

προβλεπτική του ομιλία για την οικονομική επικυριαρχία της Γερμανίας (της τότε Δ. Γερμανίας) τα προσεχή χρόνια που δόθηκε στη Βουλή (1/3/1965) στο πλαίσιο της διαβούλευσης για το ζήτημα της ανέγερσης γερμανικών κομητηρίων στην Ελλάδα. Αίσθηση στον σημερινό αναγνώστη προκαλεί και η σύντομη αλλά ουσιώδης παρέμβασή του που θίγει τον χωροταξικό σχεδιασμό και τον οικιστικό κορεσμό της Αθήνας που πραγματοποιήθηκε κι αυτή στις 1/3/1965. Ο κοινοβουλευτικός του λόγος κατά τις εργασίες της Β' Συνόδου απογειώθηκε, στις 23/6/1965, με την προειδοποιητική του ομιλία για τον μετέπειτα δικτάτορα Παπαδόπουλο, με αφορμή τη συζήτηση που έγινε στη Βουλή μετά τη δημοσίευση της είδησης για το σαμποτάζ του Έβρου. Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής κυριάρχησε και πάλι το Κυπριακό και ειδικότερα η τοποθέτησή του αναφορικά με τις παραμέτρους που προέβλεπε το σχέδιο λύσης του Αμερικανού μεσολαβητή N. Άτσεσον.

Η ανασκόπηση των σημαντικότερων κοινοβουλευτικών στιγμών του Η. Ήλιού κατά τις εργασίες της Έκτακτης Συνόδου της Βουλής (30 Ιουλίου 1965 - 24 Σεπτεμβρίου 1965) οδηγεί στις αγορεύσεις του στο πλαίσιο των συζητήσεων για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στις κυβερνήσεις Γεωργίου Αθανασιάδη - Νόβα (3/8/1965 και 4/8/1965), Ηλία Τσιριμώκου (25/8/1965, 27/8/1965 και 28/8/1965) και Στέφανου Στεφανόπουλου (22/9/1965 και 23/9/1965). Η μονοθεματική⁶⁹¹ εξωτερική πολιτική ατζέντα της συγκεκριμένης περιόδου εστίασε για μία ακόμη φορά στον τρόπο διαχείρισης του Κυπριακού ζητήματος με αναφορές στο NATO και την αμερικανική εξωτερική πολιτική.

Η Γ' Σύνοδος (13 Νοεμβρίου 1965 - 25 Απριλίου 1966) περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την επεισοδιακή συνεδρίαση της 25ης Νοεμβρίου 1965, στην οποία συμμετείχε και ο Ηλίας Ήλιού, και κατά τη διάρκεια της οποίας σημειώθηκαν έντονοι ρητορικοί διαξιφισμοί και σφοδρές λογομαχίες ανάμεσα σε βουλευτές που προέρχονταν κυρίως από τον χώρο της EK και της EPE. Στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής, αυτήν την περίοδο, εκτός από το Κυπριακό (το θέμα του διορισμού του Γ. Γρίβα ως αρχηγού της Κυπριακής Εθνοφρουράς) επισημαίνεται η αγόρευση του Η. Ήλιού, στις 4 Φεβρουαρίου 1966, για το θέμα της απομάκρυνσης των πυρηνικών από τη χώρα μετά από το περιστατικό του Παλομάρες.

⁶⁹¹ Η εξωτερική πολιτική της συγκεκριμένης περιόδου είχε σαφή προσανατολισμό προς την επίλυση του Κυπριακού ζητήματος.

Ενδιαφέρον ζήτημα για το οποίο αγόρευσε (1/9/1966) κατά τη διάρκεια της Ειδικής Επιτροπής του Άρθρου 35 του Συντάγματος [24 Μαΐου 1966 - 9 Νοεμβρίου 1966] αποτελεί η παράθεση των απόψεών του για τους δύο τύπους Ακαδημιών, που κατά την κρίση του υπήρχαν.

Στην τελευταία κοινοβουλευτική σύνοδο (Δ' Σύνοδος), από 12 Νοεμβρίου 1966 - 29 Μαρτίου 1967, πριν από την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας, οι κοινοβουλευτικοί λόγοι του Η. Ήλιού επικεντρώθηκαν κυρίως σε ό,τι αφορούσε τη συζήτηση και ψήφιση του εκλογικού νόμου της απλής αναλογικής. Επίκαιρη και η αγόρευσή του για τη χρηματοδότηση των κομμάτων που εκφώνησε στη Βουλή στις 2 Δεκεμβρίου 1966.

Ανακεφαλαιωτικά, από τις πιο σημαντικές κοινοβουλευτικές στιγμές του Η. Ήλιού, της περιόδου 1964-1967, και κορυφαία στιγμή καταγγελτικής επιχειρηματολογίας, αποτέλεσε η αγόρευσή του στη Βουλή των Ελλήνων στις 23 Ιουνίου του 1965 όταν επισήμανε τον κίνδυνο εκτροπής του πολιτεύματος με σαφή αναφορά στον Γ. Παπαδόπουλο, τον μετέπειτα πραξικοπηματία. Η αγόρευσή του (1/12/1964) για τα γεγονότα στον Γοργοπόταμο αποτέλεσε και αυτή, χαρακτηριστικό δείγμα⁶⁹² του πολιτικού λόγου του. Ο οξυδερκής Ήλιού είχε εντοπίσει το μεγάλο πολιτειακό πρόβλημα της εποχής του: την κρίση εξουσίας των αρχών της δεκαετίας του 1960 το οποίο και πρόβαλε συνεχώς στα κείμενα των αγορεύσεών του. Άλλος λόγος, ορόσημο, αποτέλεσε η ομιλία του στις 1 Μαρτίου 1965, όταν προέβλεψε, με την οξυδέρκεια που τον διέκρινε, την οικονομική επικυριαρχία της Γερμανίας στην Ευρώπη του μέλλοντος. Εξίσου διορατική ήταν και η τοποθέτησή του, στο πλαίσιο της ίδιας συνεδρίασης (1/3/1965), για το ασφυκτικό οικιστικό μέλλον της Αθήνας. Ενδιαφέρουσα υπήρξε και η αγόρευση του Η. Ήλιού για τη σύσταση θέσης υπουργού αναπληρωτή του Υπουργείου Συντονισμού (3/6/1964), (θέση η οποία φωτογράφιζε τον Α. Παπανδρέου), στην οποία διατύπωσε την αρνητική του κρίση για το θέμα της πολιτικής κληρονομιάς ως τρόπου ανέλιξης στην πολιτική ιεραρχία.

Ο Ηλίας Ήλιού ως πολιτικός υπήρξε μπροστά από την εποχή του. Η διορατικότητα, ήταν αναμφισβήτητα, η μεγαλύτερη πολιτική αρετή του. Διέθετε την

⁶⁹² Στον συγκεκριμένο πολιτικό λόγο αναγνωρίζουμε την επιχειρηματολογία, την ελληνικότητα, τις δημοκρατικές αντιλήψεις και σταθερές αρχές που προασπίζοταν ο Η. Ήλιού, καθώς και τη δυσπιστία και την αμφισβήτηση που συχνά διατύπωνε σε σχέση με την εφαρμοσμένη κυβερνητική πολιτική, όπως αυτή εκφράστηκε την περίοδο εκείνη.

ικανότητα να απενίζει τα γεγονότα σε βάθος χρόνου και να προβλέπει τις εξελίξεις. Ο Ήλιού κατέλιπε στον κοινοβουλευτικό βίο έναν δημοκρατικό, ρεαλιστικό λόγο αφανάτιστο, χωρίς προσωπική εμπάθεια και προσωπικές προσβολές, ανυποχώρητο στις προγραμματικές του αρχές, υψηλής ποιότητας, με σφαιρική θεώρηση των πραγμάτων και με ιδιαίτερη προσήλωση σε θέματα κοινοβουλευτικής παράδοσης και τάξης. Η ποιότητα του πολιτικού Ήλια Ήλιού αποδεικνύεται και μέσα από τις ομιλίες του στα πολιτικά μνημόσυνα στη Βουλή, όπως συνέβη κατά τη νεκρολογία του Τσώρτσιλ, όταν τον επικρίνει για την υπεριαλιστική πολιτική του, αλλά, παράλληλα, τον επαινεί για τη συμβολή του στη νίκη κατά της ναζιστικής Γερμανίας. Κι όταν ακόμη δεν αγόρευε, ο Ήλιού ήταν ενεργά παρών με δηλώσεις, σχολιασμούς και παρεμβάσεις, τις περισσότερες φορές, επί της διαδικασίας και του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Πίσω από τον πολιτικό του λόγο πρόβαλε επιτακτικά το αίτημα για τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής, αίτημα που υποστήριξε με ένταση σε όλες τις περιστάσεις του κοινοβουλευτικού έργου.

Η καταληκτήρια αγόρευση του Ήλια Ήλιού, ως κοινοβουλευτικού εκπροσώπου της ΕΔΑ, εκφωνήθηκε στη Βουλή στις 29 Μαρτίου 1967, είκοσι τρεις ημέρες πριν από την επιβολή της δικτατορίας. Ο Ήλιού εκείνη την ημέρα είχε υπογραμμίσει: «*H* συνεδρίασίς μας και η συζήτησις περί της οποίας αναλώθη η σημερινή συνεδρίασις είναι από τας ιστορικωτέρας του κοινοβουλευτικού βίου της χώρας..., αυτήν την στιγμήν γράφομεν *Iστορίαν*». Ο Ή. Ήλιού κλείνοντας την ομιλία του, πρόσθεσε: «*Oι λόγοι οι ρητορικοί, οι αντίθετοι προς την πορείαν της ομαλότητος δεν προάγουν την υπόθεσιν και ο καθένας ας τοποθετηθή ενώπιον της *Iστορίας* και ας αναλάβη τας ευθύνας του*».

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Ντοκιμαντέρ *Ηλίας Ηλιού, ο Διανοούμενος του 20ού αιώνα*, Παραγωγή: Το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Copyright 2014-2015, από το Κανάλι της Βουλής. Απόψεις των: Ηλία Νικολακόπουλου, καθηγητή εκλογικής κοινωνιολογίας· Ιωάννας Παπαθανασίου, ιστορικού και διευθύντριας ερευνών στο ΕΚΚΕ· Γ. Ρωμαίου, δημοσιογράφου και συγγραφέα· Μ. Λυμπεράτου, Δρ Ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο· Φ. Κουβέλη, Νομικού και πολιτικού της Αριστεράς.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Δ΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 7΄, 10 Απριλίου 1956, σσ. 132-138.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Ε΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 22΄, 2 Δεκεμβρίου 1958, σσ. 139-167.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Η΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 37΄, 3 Ιουλίου 1964, σσ. 632-655.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Η΄, Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 108΄, 23 Ιουνίου 1965, σσ. 572, 573-594.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως [ΕτΚ], φ. 324 (31/12/1924), σ. 1870· φ. 128 (12/8/1961), σ. 1211· φ. 185 (30/10/1964), σσ. 917-919· φ. 283 (21/12/1966), σ. 1825· φ. 73 (22/5/1984), σσ. 821-824.

Εφημ. *Ελευθερία*, φ. 5710 (27 Απριλίου 1963)· φ. 6216 (15 Δεκεμβρίου 1964)· φ. 6280 (2 Μαρτίου 1965)· φ. 6362 (10 Ιουνίου 1965)· φ. 6433 (2 Σεπτεμβρίου 1965)· φ. 6519 (12 Δεκεμβρίου 1965)· φ. 6520 (14 Δεκεμβρίου 1965)· φ. 6521 (15 Δεκεμβρίου 1965)· φ. 6603 (26 Μαρτίου 1966)· φ. 6606 (30 Μαρτίου 1966)· φ. 6727 (21 Αυγούστου 1966)· φ. 6895 (5 Μαρτίου 1967)· φ. 6933 (20 Απριλίου 1967).

Εφημ. *Ταχυδρόμος*, φ. 134 (22 Ιουνίου 1965)· φ. 261 (26 Νοεμβρίου 1965)· φ. 161 (11 Ιουλίου 1966).

Εφημ. *To Βήμα*, φ. 6037 (26 Ιανουαρίου 1965)· φ. 6044 (3 Φεβρουαρίου 1965)· φ. 6046 (5 Φεβρουαρίου 1965)· φ. 6049 (9 Φεβρουαρίου 1965)· φ. 6052 (12 Φεβρουαρίου 1965)· φ. 6062 (23 Φεβρουαρίου 1965)· φ. 6070 (5 Μαρτίου 1965)· φ. 6096 (6 Απριλίου 1965)· φ. 6295 (30 Νοεμβρίου 1965)· φ. 6335 (18 Ιανουαρίου 1966)· φ. 6336 (19 Ιανουαρίου 1966)· φ. 6344 (28 Ιανουαρίου 1966)· φ. 6352 (6 Φεβρουαρίου 1966)· φ. 6377 (9 Μαρτίου 1966)· φ. 6385 (18 Μαρτίου 1966).

Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 17399 (14 Δεκεμβρίου 1965)· φ. 17729 (10 Ιανουαρίου 1967)· φ. 17790 (23 Μαρτίου 1967).

Εφημ. *Piζοσπάστης*, φ. 4910 (23 Απριλίου 1928).

Πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής:

- *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Περίοδος Η', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 63', 21 Σεπτεμβρίου 1962.
- *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Περίοδος Η', Σύνοδος Α': Συνεδρίαση 1' 19 Μαρτίου 1964· Συνεδρίαση 5', 31 Μαρτίου 1964· Συνεδρίαση 11', 9 Απριλίου 1964· Συνεδρίαση 12', 10 Απριλίου 1964· Συνεδρίαση 15', 15 Απριλίου 1964· Συνεδρίαση 16', 16 Απριλίου 1964· Συνεδρίαση 21', 24 Απριλίου 1964· Συνεδρίαση 22', 25 Απριλίου 1964· Συνεδρίαση 23', 12 Μαΐου 1964· Συνεδρίαση 25', 15 Μαΐου 1964· Συνεδρίαση 26', 18 Μαΐου 1964· Συνεδρίαση 29', 26 Μαΐου 1964· Συνεδρίαση 35', 3 Ιουνίου 1964· Συνεδρίαση 42', 12 Ιουνίου 1964· Συνεδρίαση 44', 16 Ιουνίου 1964· Συνεδρίαση 37', 3 Ιουλίου 1964· Συνεδρίαση 57', 6 Ιουλίου 1964· Συνεδρίαση 60', 9 Ιουλίου 1964· Συνεδρίαση 61', 10 Ιουλίου 1964· Συνεδρίαση 4', 22 Ιουλίου 1964· Συνεδρίαση 7', 28 Ιουλίου 1964· Συνεδρίαση 48', 8 Οκτωβρίου 1964· Συνεδρίαση 50', 12 Οκτωβρίου 1964· Συνεδρίαση 51', 13 Οκτωβρίου 1964· Συνεδρίαση 7', 25 Νοεμβρίου 1964.

- *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Περίοδος Η', Σύνοδος Β': Συνεδρίαση 4', 18 Νοεμβρίου 1964· Συνεδρίαση 9', 1 Δεκεμβρίου 1964· Συνεδρίαση 14', 8 Δεκεμβρίου 1964· Συνεδρίαση 18', 14 Δεκεμβρίου 1964· Συνεδρίαση 28', 22 Ιανουαρίου 1965· Συνεδρίαση 29', 25 Ιανουαρίου 1965· Συνεδρίαση 33', 29 Ιανουαρίου 1965· Συνεδρίαση 34', 1 Φεβρουαρίου 1965· Συνεδρίαση 37', 4 Φεβρουαρίου 1965· Συνεδρίαση 38', 5 Φεβρουαρίου 1965· Συνεδρίαση 39', 8 Φεβρουαρίου 1965· Συνεδρίαση 40', 9 Φεβρουαρίου 1965· Συνεδρίαση 42', 12 Φεβρουαρίου 1965· Συνεδρίαση 49', 23 Φεβρουαρίου 1965· Συνεδρίαση 53', 1 Μαρτίου 1965· Συνεδρίαση 56', 4 Μαρτίου 1965· Συνεδρίαση 61', 22 Μαρτίου 1965· Συνεδρίαση 65', 1 Απριλίου 1965· Συνεδρίαση 68', 6 Απριλίου 1965· Συνεδρίαση 71', 9 Απριλίου 1965· Συνεδρίαση 72', 12 Απριλίου 1965· Συνεδρίαση 77', 4 Μαΐου 1965· Συνεδρίαση 82', 11 Μαΐου 1965· Συνεδρίαση 94', 31 Μαΐου 1965· Συνεδρίαση 101', 9 Ιουνίου 1965· Συνεδρίαση 103', 11 Ιουνίου 1965· Συνεδρίαση 104', 15 Ιουνίου 1965· Συνεδρίαση 105', 16 Ιουνίου 1965· Συνεδρίαση 106', 17 Ιουνίου 1965· Συνεδρίαση 107', 21 Ιουνίου 1965· Συνεδρίαση 108', 23 Ιουνίου 1965.
- *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Περίοδος Η', Έκτακτη Σύνοδος: Συνεδρίαση 1', 1 Ιουλίου 1965· Συνεδρίαση 3', 3 Αυγούστου 1965· Συνεδρίαση 4', 4 Αυγούστου 1965· Συνεδρίαση 15', 24 Αυγούστου 1965· Συνεδρίαση 6', 25 Αυγούστου 1965· Συνεδρίαση 7', 26 Αυγούστου 1965· Συνεδρίαση 8', 27 Αυγούστου 1965· Συνεδρίαση 9', 28 Αυγούστου 1965· Συνεδρίαση 10', 22 Σεπτεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 11', 23 Σεπτεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 12', 24 Σεπτεμβρίου 1965.
- *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ: Συνεδρίαση 1', 13 Νοεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 2', 15 Νοεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 5', 23 Νοεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 6', 25 Νοεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 8', 29 Νοεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 15', 13 Δεκεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 19', 17 Δεκεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 20', 20 Δεκεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 21', 21 Δεκεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 22', 22 Δεκεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 23', 23 Δεκεμβρίου 1965· Συνεδρίαση 24', 18 Ιανουαρίου 1966· Συνεδρίαση 26', 20 Ιανουαρίου 1966· Συνεδρίαση 27', 21 Ιανουαρίου 1966· Συνεδρίαση 30', 26 Ιανουαρίου 1966· Συνεδρίαση 31', 27 Ιανουαρίου 1966·

Συνεδρίαση 32', 28 Ιανουαρίου 1966· Συνεδρίαση 37', 4 Φεβρουαρίου 1966· Συνεδρίαση 39', 8 Φεβρουαρίου 1966· Συνεδρίαση 41', 11 Φεβρουαρίου 1966· Συνεδρίαση 44', 15 Φεβρουαρίου 1966· Συνεδρίαση 46', 23 Φεβρουαρίου 1966· Συνεδρίαση 48', 25 Φεβρουαρίου 1966· Συνεδρίαση 54', 7 Μαρτίου 1966· Συνεδρίαση 55', 8 Μαρτίου 1966· Συνεδρίαση 58', 11 Μαρτίου 1966· Συνεδρίαση 63', 18 Μαρτίου 1966· Συνεδρίαση 66', 29 Μαρτίου 1966· Συνεδρίαση 67', 30 Μαρτίου 1966· Συνεδρίαση 69', 1 Απριλίου 1966· Συνεδρίαση 70', 19 Απριλίου 1966· Συνεδρίαση 71', 21 Απριλίου 1966· Συνεδρίαση 72', 22 Απριλίου 1966· Συνεδρίαση 73', 23 Απριλίου 1966· Συνεδρίαση 74', 24 Απριλίου 1966· Συνεδρίαση 75', 25 Απριλίου 1966.

- Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Άρθρου 35 του Συντάγματος, Περίοδος Η', Σύνοδος Γ': Συνεδρίαση 1', 24 Μαΐου 1966· Συνεδρίαση 55', 31 Αυγούστου 1966· Συνεδρίαση 56', 1 Σεπτεμβρίου 1966· Συνεδρίαση 57', 2 Σεπτεμβρίου 1966· Συνεδρίαση 90', 7 Νοεμβρίου 1966· Συνεδρίαση 91', 8 Νοεμβρίου 1966· Συνεδρίαση 92', 9 Νοεμβρίου 1966.
- Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Δ': Συνεδρίαση 1', 12 Νοεμβρίου 1966· Συνεδρίαση 6', 2 Δεκεμβρίου 1966· Συνεδρίαση 12', 12 Δεκεμβρίου 1966· Συνεδρίαση 14', 14 Δεκεμβρίου 1966· Συνεδρίαση 15', 15 Δεκεμβρίου 1966· Συνεδρίαση 18', 9 Ιανουαρίου 1967· Συνεδρίαση 19', 10 Ιανουαρίου 1967· Συνεδρίαση 20', 11 Ιανουαρίου 1967· Συνεδρίαση 21', 12 Ιανουαρίου 1967· Συνεδρίαση 22', 13 Ιανουαρίου 1967· Συνεδρίαση 25', 10 Φεβρουαρίου 1967· Συνεδρίαση 28', 17 Φεβρουαρίου 1967· Συνεδρίαση 29', 21 Φεβρουαρίου 1967· Συνεδρίαση 31', 23 Φεβρουαρίου 1967· Συνεδρίαση 32', 24 Φεβρουαρίου 1967· Συνεδρίαση 38', 8 Μαρτίου 1967· Συνεδρίαση 39', 9 Μαρτίου 1967· Συνεδρίαση 40', 15 Μαρτίου 1967· Συνεδρίαση 41', 16 Μαρτίου 1967· Συνεδρίαση 42', 17 Μαρτίου 1967· Συνεδρίαση 43', 20 Μαρτίου 1967· Συνεδρίαση 44', 21 Μαρτίου 1967· Συνεδρίαση 45', 22 Μαρτίου 1967· Συνεδρίαση 47', 24 Μαρτίου 1967· Συνεδρίαση 48', 27 Μαρτίου 1967· Συνεδρίαση 49', 28 Μαρτίου 1967· Συνεδρίαση 50', 29 Μαρτίου 1967.

Βιβλιογραφία

- Αθανασιάδης, Χ., «Εθνος και Σχολική Ιστορία: η πολεμική στο βιβλίο *Iστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ. - 1453 μ.Χ.* της Β' Γυμνασίου (1965)», Περιοδικό Δοκιμές, τχ. 15-16, Άνοιξη 2010, σσ. 71-103.
- Αναστασιάδης, Γ., «Η Δεξιά, το Κέντρο, η ΕΔΑ», εφημ. *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά: Εκλογές, Α' Μέρος 1946-1967*, 26 Φεβρουαρίου 2004, σσ. 20-25.
- Βερέμης, Θ., «Λάθος χειρισμοί από την ελληνική διπλωματία», εφημ. *Καθημερινή online*, 20 Δεκεμβρίου 2009.
- Βερέμης, Θ., - Κολιόπουλος, Γ., *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, εκδ. «Καστανιώτη», Αθήνα 2006.
- Βερναρδάκης, Χ., «Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985: Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού», *Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ 1995*, Αθήνα 1995.
- Βερναρδάκης Χ. - Μαυρής, Γ., *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1991.
- Bersten, S. - Milza, P., *Ιστορία της Ευρώπης: Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως Σήμερα*, τ. 3ος, εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 1997.
- Brisset, Jerome, «Η εξαφάνιση του Μπεν Μπαρκά. Τυχαίος θάνατος ή έγκλημα», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, εκδ. «Οργανισμός Πάπυρος», τχ. 61 (Ιούλιος 1973), σσ. 50-61.
- Βουρνάς, Τ., *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, τ. 5ος, εκδ. «Πατάκη», Αθήνα 2013.
- Γεωργιοπούλος, Τ., «Η...ανάπτυξη και επέκταση της Μ. Πεντέλης», εφημ. *Η Καθημερινή online*, 27 Σεπτεμβρίου 2009.
- Carr E. H., *Tι είναι ιστορία: Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και τον ρόλο του ιστορικού*, εκδ. «Πατάκη», Αθήνα 2015.
- Clogg, R., *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας: 1770-2013*, εκδ. «Κάτοπτρο», (γ' έκδ.) Αθήνα 2013.
«Οι Βρετανικές βάσεις στην Κύπρο», εφημ. *Η Καθημερινή online*, 14 Αυγούστου 2010.
- Δημαράς, Αλ., «Εκπαίδευση. Μεταρρύθμιση και αντιμεταρρύθμιση (1964-1974)», *I.E.E.*, τ. 16ος, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 2000, σσ. 548-558.

- Διαμαντόπουλος, Θ., *10 και μία ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ πολιτικών διαιρέσεων. Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017*, Η «σύντομη» δεκαετία του 1960, τχ. 60, εκδ. «Επίκεντρο», Αθήνα 2017.
- «Εσωτερική πολιτική: 1964-1967», *Iστορία των Ελλήνων*, τ. 14ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ., σσ. 153-186.
- «Το Απριλιανό Καθεστώς», *I.E.E.*, τ. 16ος, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 2000, σσ. 266-286.
- Δουκίδου, Λένα, *Πώς φτάσαμε στη Δικτατορία του '67*, Ειδική Έκδοση για την εφημερίδα Το Βήμα, Αθήνα 2012, σσ. 13-14.
- Δρανδάκης, Π., *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΕ', εκδ. «Ο Φοίνιξ», Αθήνα 1956.
- Δρουμπούκη, Ά. Μ., *Μνημεία της Λήθης. Ιχνη των Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, εκδ. «Πόλις», Αθήνα 2016.
- Εγκυκλοπαίδεια Δομή, τ. 12ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ.
- Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος, *Larousse Britannica*, τ. 18ος, εκδ. «Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος», Αθήνα 1981-2000· τ. 19ος, εκδ. «Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος», Αθήνα 1981-2000.
- *Ειδική Ιστορική Έκδοση Το Βήμα 90 Χρόνια*, Τόμος Δ' 1952-1961, εκδ. «Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη», Αθήνα 2012.
- *Επιθεώρηση Τέχνης*, Μηνιαίο Περιοδικό Γραμμάτων και Τεχνών, τχ. 133-134 (Γενάρης 1966 - Φλεβάρης 1966), «Η δολοφονία του Μπεν Μπαρκά», σ. 112.
- Επίσημη ιστοσελίδα του Αρείου Πάγου. Διαθέσιμη στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.areiospagos.gr/nomologia/apofaseis>.
- Επίσημη ιστοσελίδα των Εφέδρων Μηχανικού ΕΦ του Συνδέσμου Εφέδρων Μηχανικού του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας. Διαθέσιμη στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.archive.is/HSh0K>.
- Επίσημη ιστοσελίδα του ΟΑΣΠ του Υπουργείου Υποδομών, Μεταφορών και Δικτύων: Διαθέσιμη στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.oasp.gr>.
- Ηλιού, Η., *Η κρίση εξουσίας του 1965*, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου 8, Εισαγωγή και ιστορικός σχολιασμός Η. Νικολακόπουλος. *Πολιτικά κείμενα*, 1974-1976, εκδ. «Διογένης», Αθήνα 1977.

- Ηλιού, Φ., *Ψηφίδες Ιστορίας και Πολιτικής του Εικοστού Αιώνα. Κομματική διανόηση και κομμουνιστική ανανέωση*. Ένα υπόμνημα του Κώστα Κουλουφάκου για την Επιθεώρηση Τέχνης, εκδ. «Πόλις», Αθήνα 2007, σσ. 334-340.
- Ιστορικό Λεύκωμα 1962, «Οι γάμοι της Σοφίας με τον Χουάν Κάρλος», εφημ. *H Καθημερινή*, 1997, σσ. 44-47· Ιστορικό Λεύκωμα 1963, «Το τέλος της οκταετίας Καραμανλή», εφημ. *Καθημερινή*, 1997, σσ. 62-67· Ιστορικό Λεύκωμα 1964, «Ο Γ. Παπανδρέου σε Παρίσι - Λονδίνο», εφημ. *H Καθημερινή*, 1997, σσ. 78-79· Ιστορικό Λεύκωμα 1966, «Σεισμοί στην Ευρυτανία», εφημ. *H Καθημερινή*, 1997, σσ. 122-125.
- Καζάκος, Π., «Η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ», εφημ. *H Καθημερινή online*, 25 Νοεμβρίου 2015· «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», *I.E.E.*, τ. 16ος, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 2000, σσ. 223-237.
- Καλλιβρετάκης, Λ., Το «σαμποτάζ» του Έβρου χωρίς ζάχαρη: Μια απόπειρα αναψηλάφησης, επιστ. περιοδικό *Αρχειοτάξιο*, τ. 12, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 2010.
- Καμπούρης, Κ., *To Κέντρο Εποπτικών Μέσων Διδασκαλίας (1950-1990). Η συνεισφορά του στην Πειραματική διδασκαλία των Φυσικών Επιστημών στην Εκπαίδευση*, αυτοέκδοση, Αθήνα 2006.
- Καράγιωργας, Γ., *Από τον ΙΔΕΑ στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου*, εκδ. «Ιωλκός», Αθήνα 2003.
- Κάτρης, Γ., *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα 1960-1974*, εκδ. «Παπαζήση», 1974.
- Κατσίγερας, Μ. Ν., «Το Μνημόνιον συνομωσίας της Ελευθερίας. Μία εκ των υστέρων ανάγνωση», στο Μ. Βασιλάκης(επίμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2009, σσ. 404-414.
- Κορέσης, Κ., *Γεώργιος Παπανδρέου. Η ζωή του*, εκδ. «Καμαρινόπουλος», Αθήνα 1966.
- Κοντέλης, Γ., *Γεώργιος Εμμανουήλ Καλδής (ΓΕΚ), 1875-1953. Πολιτικοί - Κοινωνικοί - Δημοσιογραφικοί Αγώνες*, Μυτιλήνη 1994.
- Κουτσούμης, Ντ., «Δήμαρχος Αθηναίων ο κ. Τσουκαλάς, εις Πειραιά ανεδείχθη ο κ. Ντεντιδάκης», εφημ. *To Έθνος online*, 15 Ιουνίου 1959.
- Κρανιδιώτης, Ν., *Oι Διεθνείς Διαστάσεις του Κυπριακού*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1983.
- Λαμπράκης, Οδυσ. Αχ., *Αξιοθέατα & Ιστορία του Λοντρακίου Κορινθίας*, εκδ. «Vipapharm», Αθήνα 2014.
- Λεονταρίτης, Γ. Α., *Από τον Εμφύλιο στην ΕΔΑ, το άγνωστο παρασκήνιο, 1946-1953*, εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 2001.

EPE. Τα Δύσκολα Χρόνια (1963-1967), εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 2009.

- Λιναρδάτος, Σ., *Από τον Εμφύλιο στη χούντα*, τ. 1, 4 & 5, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 1977.
«Τα χρόνια της βίας και της νοθείας», εφημ. «Το Βήμα online», 18 Μαΐου 1997.
- Μακρυδημήτρης, Α., *Πρόεδροι της Βουλής, Γερουσίας & Εθνοσυνελένσεων: 1821-2008*, εκδ. «Ιδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2009.
- Μαρκεζίνης, Σ., *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας (1936-1975)*, τ. 3ος, εκδ. «Οργανισμός Πάπυρος», Αθήνα 1994.
- Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 16ος, εκδ. «Ειδ. Εταιρεία Ακάδημος», Αθήνα 1980.
- Μελετόπουλος, Μ., «*H δικτατορία των συνταγματαρχών*», εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2008.
- Μπαμπούνης, Χ., *Τοπική Αυτοδιοίκηση και Ελλαδικός Χώρος*, εκδ. «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 2007.
- Μπένος, Στ., *H κοινοβουλευτική παρουσία του I. Μεταξά (1926-1936)*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2009.
- Μπουζάκης, Σ., «*Ιστορία Εκπαίδευσης: 1964-1974*», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ., σσ. 537-540.
- Μπουζιάς, Αστ. Αθ., «*Οι εκλογικοί νόμοι*», εφημ. *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά: Εκλογές, A' Μέρος 1946-1967*, 26 Φεβρουαρίου 2004, σσ. 44-49.
- Μπρακατσούλας, Β., *Ηλίας Ηλιού. Η ζωή και η δράση του*, εκδ. «Κέδρος», Αθήνα 2014.
- Meynaud, J., *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. «Μπάνον», Αθήνα 1966.
- Νέτας, Β., «*Εκλογές βίας και νοθείας*», εφημ. *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά: Εκλογές, A' Μέρος 1946-1967*, 26 Φεβρουαρίου 2004, σσ. 28-33.
- Νικολακόπουλος, Η., «*Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου*», *I.E.E.*, τ. 16ος, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 2000, σσ. 172-207.
«Γ. Καρτάλης - Μ. Πορφυρογένης: παραλληλισμοί», *Αρχειοτάξιο* (Περιοδική Έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας), τχ. 7, Μάιος 2005, σσ. 24-31.
Ηλίας Ηλιού, Πολιτική Βιογραφία, από τη σειρά Βιογραφίες Πολιτικών 6, εκδ. «Ιδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2017.
- *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1947-1967*, εκδ. «Πατάκη», Αθήνα 2000.
Καχεκτική δημοκρατία, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 2000.

Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964, Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων, εκδ. «Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών», Αθήνα 1985.

*«Οι Μοιραίες εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946», εφημ. *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά: Εκλογές, Α' Μέρος 1946-1967*, 26 Φεβρουαρίου 2004, σσ. 6-10.*

- Πάγκαλος, Θ., «Ιστορικές φράσεις και πολιτικό ήθος», εφημ. *To Βήμα online*, 20 Ιανουαρίου 2013.
- Πανουργιά, Ν., *Επικίνδυνοι πολίτες: Ελληνική Αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, εκδ. «Καστανιώτη», Αθήνα 2013.
- Παπαδιαμαντής, Δ., «Η Ένωση Κέντρου και οι ένοπλες δυνάμεις (1961-1965)», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2009, σσ. 443-465.
- Παπαζάχος Β., & Παπαζάχου Κ., «*Oι σεισμοί της Ελλάδας*», εκδ. «Ζήτη», Αθήνα 2003.
- Παπαθανασίου, Ι., *H Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960: Αρχειακές τεκμηριώσεις και αντοβιογραφικές καταθέσεις*, εκδ. «Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.», Αθήνα 2008.
- Παπακωνσταντίνου, Μ., *H ταραγμένη εξαετία (1961-1967)*, τ. Α', εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 1987.
- Παπανδρέου, Α., *H Δημοκρατία στο απόσπασμα, τ. Α & Β'*, εκδ. «Α. Α. Λιβάνη», Αθήνα 2006.
- Παπαπαναγιώτου Γ. Θ. - Πλάτων, Αντ. Π., *Πολιτική Ιστορία του Νομού Λέσβου, Εκλογές και Δημοψηφίσματα: 1915-1973*, τ. 1ος, εκδ. «Αιολίδα», Μυτιλήνη 2012.
- Παπαρρηγόπουλου Κ. - Καρολίδη Π. - Αναστασιάδη Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, τ. 12ος, εκδ. «Αλέξανδρος», Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 29-30.
- Παπαφλωράτος, Ι., «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού: Μια ηγετική προσωπικότητα της ανανεωτικής Αριστεράς», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, εκδ. «Οργανισμός Πάπυρος», τχ. 570 (Δεκέμβριος 2015), σσ. 40-54.
- Παπαχελάς, Α., «Το δεύτερο μέρος της ιστορίας των πρώτων μεταπολεμικών αναμετρήσεων: 1946-1967», εφημ. *To Βήμα online*, 12 Μαρτίου 2000.
Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 2007.
- Παρασκευόπουλος, Π., *Γεώργιος Παπανδρέου. Τα δραματικά γεγονότα 1961-1967*, εκδ. «Ο Τύπος», Αθήνα 1988.

- Πετρίδης, Π., *Εξουσία και Παραεξουσία στην Ελλάδα 1957-1967*, εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 2000.
 - Ράλλης, Γ., *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις*, 1950-1989, εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 1990.
 - Ρήγος, Ά., *Ελληνικό πανεπιστήμιο και φοιτητικό κίνημα*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2016.
 - Ριζάς, Σ., «Οι βουλευτικές εκλογές του 1964», εφημ. *Καθημερινή online*, 26 Ιουνίου 2016.
 - «Εξωτερική πολιτική: 1955-1963», *Iστορία των Ελλήνων*, τ. 14ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ., σσ. 105-114.
 - Ρωμαίος, Γ., «Πώς το εκλογικό σύστημα χάρισε την εξουσία στην ΕΡΕ», εφημ. *To Βήμα online*, 21 Αυγούστου 2008.
 - Σαμπατακάκης, Θ., «Εξωτερική πολιτική: 1955-1963», *Iστορία των Ελλήνων*, τ. 14ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ., σσ. 85-104.
 - Σαρτζετάκης, Χ. Α., *Επιτελών το καθήκον μου. Θεσσαλονίκη 1963-1964*, τ. 1ος, εκδ. «Κέρκυρα - Economia Publishing», Αθήνα 2016.
 - Σβολόπουλος, Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, τ. 2ος, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 2003.
- Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981, Σειρά Ιστορία και Πολιτική*, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 2014.
- Σβώλος, Αλ., *Tα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986*, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1998.
 - Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. «Θεμέλιο», (13η έκδοση), Αθήνα 1999.
 - Σηφουνάκης, Ν., *Ιμβρος - Τένεδος, Από τη Συνθήκη της Λοζάνης στη δραματική συρρίκνωση του ελληνισμού*, εκδ. «Α. Α. Λιβάνη», Αθήνα 2017.
 - Σκαφίδας, Γ., «Αφιέρωμα Ηλίας Ηλιού. Ο Ηλίας Ηλιού και το Στέμμα», *Iστορία Εικονογραφημένη*, εκδ. «Οργανισμός Πάπυρος», τχ. 570 (Δεκέμβριος 2015), σσ. 65-77.
 - Σπηλιώτη, Σούζαν - Σοφία, «Μια υπόθεση πολιτικής και όχι δικαιοσύνης: Η δίκη Μέρτεν (1957-59) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943-1960*, εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 2004, σσ. 319-326.
 - Σταματόπουλος Δ., *Εκβιομηχανιση και εξουσιαστική στρατηγική στην Ελλάδα. Όψεις εξαρτημένης ανάπτυξης*, εκδ. «Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών», Αθήνα 1989.
 - Συλλογικό έργο, *Μεταπολεμικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1974*, εκδ. «Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών», Αθήνα 1977, σσ. 41-42.

- Τενεκίδης, Γ., *Κοινωνιολογία των Διεθνών Σχέσεων. Μεθοδολογικά. Η διεθνής θέση της Ελλάδας. Το Κυπριακό πρόβλημα*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 1978.
- Τζερμιάς, Π., *Iστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας*, τ. Α΄, εκδ. «Libro», Αθήνα 2001.
- Τζιοβάρας, Γ., «Τα παρασκήνια των προεδρικών εκλογών, 1979-2009», εφημ. *To Βήμα online*, 26 Ιουλίου 2009.
- Τούντα - Φεργάδη, Α., «Η κρίση του Κυπριακού και η εξομάλυνση των Ελληνοβουλγαρικών οικονομικών εκκρεμοτήτων», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2009, σσ. 201-213.
- Τσιπλητάρης Α. - Μπάμπαλης Θ., *Δέκα παραδείγματα Επιστημολογίας Επιστημονικής έρευνας. Από τη θεωρία στην πράξη*, εκδ. «Διάδραση», Αθήνα 2011.
- Τσουκαλάς, Κ., *Ελληνική τραγωδία*, εκδ. «Αντ. Λιβάνης - Νέα Σύνορα», Αθήνα 1981.
- Τσουνάκος, Όθων, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία, 1963-1967», *I.E.E.*, τ. 16ος, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 2000, σσ. 208-223.
- Φιλίππου, Φ., «Αριστερά. Τα πέτρινα χρόνια. Ο ρόλος της ΕΔΑ στις μετεμφυλιακές εξελίξεις», εφημ. *To Βήμα online*, 3 Μαρτίου 2002.
- Χασαπόπουλος, Ν., «Οι Βρετανικές βάσεις στην Κύπρο μετά το Brexit», εφημ. *To Βήμα online*, 6 Οκτωβρίου 2017.
- Χατζηβασιλείου, Ε., «Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής: Ο Στρατός στην πορεία προς τη δικτατορία», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2009, σσ. 417-442.
- Χεκιμόγλου, Ε., «Οικονομία: 1963-1964», *Iστορία των Ελλήνων*, τ. 14ος, εκδ. «Δομή», Αθήνα χ.χ., σσ. 147-152.
- Ψαλλίδας, Γρ., «Αντί εισαγωγής», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2009, σσ. 21-39.